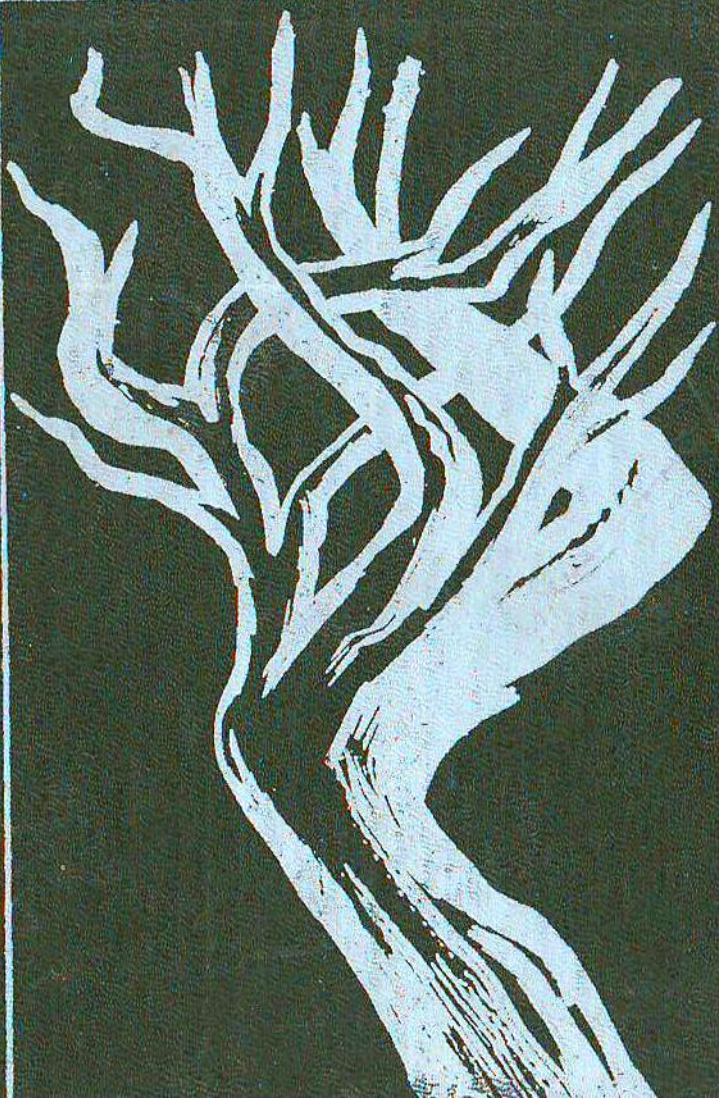


ЎЗГАЛАР УЧУН

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove

УЧҚУН НАЗАРОВ



84(5886)
14-19.

Учқун Назаров

ЎЗГАЛАР УЧУН

Қиссалар, ҳикоялар, драма

DIZIMGE ALI'NDI 2010

X

ТОШКЕНТ

Гафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Ўз2
Н 18

DISINGE ALINE 2010

Назаров, Учкун.

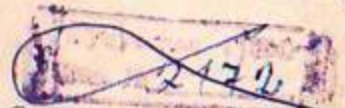
Ўзгалар учун: Қиссалар, ҳиколлар, драма. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — 224 б.

Таниқли адиб Учкун Назаровнинг ушбу китоби қиссалар, ҳиколлар ва драмадан тузилган. Бу қиссаларда инсон тақдири, унинг кечималари, ўзлиги атрофида муҳавама этилади, китобхонлар ҳунига ҳавола қилинади.

Назаров, Учкун. Ради других: Повести, рассказы, драма.

4702570200—14
Н 19—88
М352(—04)—88

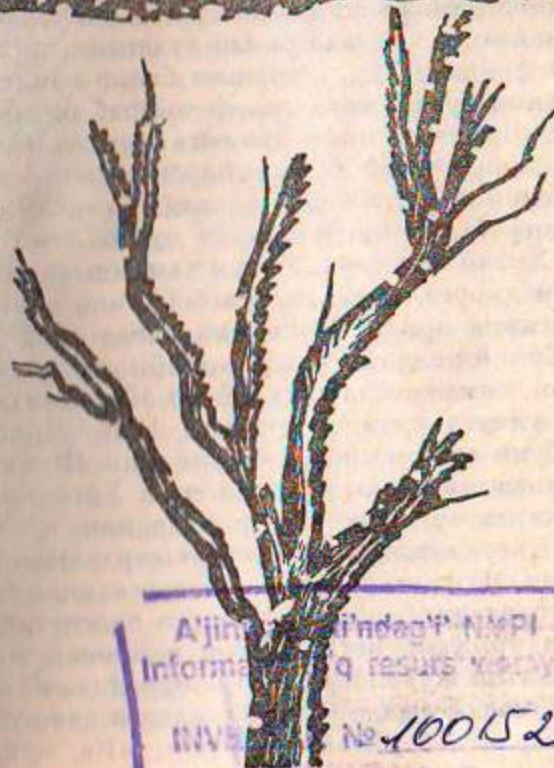
ISBN 5—635—00017—7



© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988 й.

Ўз2

Қиссалар



Элликлардан ошган семиз аёл Ханифа она процедура олиш учун чиқиб кетган. Бир ўзим шошмай нарсаларимни йиғиштира бошладим. Олма, анор, апельсин, торт, яна шунга ўхшаш анча-мунча нарсалар ейилмай йиғилиб қолган, ҳамширамиз опчиқиб кетар деб, алоҳида ажратиб қўйдим, жойимни ҳафсала билан тузатдим, аммо биламан — бунинг фойдаси йўқ, жўнашим билан санитар аёл келиб, ҳаммасини бузиб, янги гилоф-чойшаб билан алмаштириб кетади. Чунки менинг ўримга дарҳол бошқа беморни ётқизишади. Бу касалхонада биронта ўриш бекор турмайди. Ҳаммасининг ҳисоби бор, аввалдан тақсимлаб қўйилади.

Мана, бугун йиғирма тўрт кун бўлди бу ерга келганимга. Ҳозир тузукман. Уйқум ҳам, иштаҳам ҳам, умуман, ҳолатим дуруст, бурунги хуноб бўлиш, сиқилиш аломатлари деярли ариди. Икки йил аввал ғалати бир дардга дучор бўлиб қолдим. Мундоқ олиб қараганда — соппа-соғ одамман, аммо кечалари ухлай олмайман, сахарга борганда кўзим уйқуга кетади, икки-уч соат ухлаган бўламан, бироқ буни соғлом уйқу деб бўлмайди. Шунчаки азбаройи чарчаганимдан кўзим илинса керак. Уйғонганимдаям чарчоқ ҳолатим аримайди, мудраб юраман, қўлим ишга бормайди. Хатто қизим Наргизанинг хархашасиям кўнглимга сиғмайди. Яхшиям боғчаси, қолаверса, қайнонам бор, Наргизани овутади, бошқа нарсаларга чалғитади. «Бошингиз қоронгидир, ўтиб кетади, деди қайнонам менга тасалли бериб. Баъзи жувонлар шунақа бўлади». Йўқ, бу ҳомиладорлик эмас. Бу дард мактабимиздаги олишувлар оқибати бўлса керак деб ўйлайман. Эрим: «Ке, қўй, бўшай қол

ишингдан, бошқа мактабдан жой топиб бераман», деди, бироқ мен кўнмадим. Шунча олишувларга бардош бериб, унча-мунча муваффақиятга эришган бир пайтда, бўшаб кетиш, чекиниш бўлмайдими? Рози бўлмадим. Аҳволим танг эканини мактабдагиларга сездирмадим. Шунини айтиш керакки, қай ҳолатда бўлмай, мактабга киришим билан барча дардим мени тарк этгандек, мутлақо ўзгариб кетаман, чунки ўз ишимни, ўқувчиларимни севаман. Уларнинг шахс сифатида шаклланишларида менинг ҳам ҳиссам бор, оз бўлса-да, мен уларни ўз маъруза ва дунёқарашим бўйича эргаштирдим, маслак ва мақсадим уларнинг маънафатида қаратилганига ишонтира билдим...

Эрим ҳар ерга қўли етадиган одам. Қанақадир қурилишлар бўйича министр муовини. Аҳволим жиддийлашиб бораётганини кўриб, стационарга мени ётқизди. Сал тузук бўлдим, лекин ҳеч қанча вақт ўтмай, яна безовта бўла бошладим. Бир куни эрим таниш докторини олиб келди. Мен кўрпа-ёстиқ қилиб ётган бемор эмасман, шунинг учун чой қўйдим, дастурхон ёздим. Анчагача суҳбатлашиб ўтирганимиздан кейин, таниш доктор аллақандай шифохона ва у шифохонада игналар воситаси билан даво қиладиган бўлим борлигини айтди. Эрим эртасигаёқ мени шу ҳозир чиқиб кетмоқчи бўлиб турганим шифохонага келтириб қўйди. Докторлар «асабингиз бир оз толиққан», дейишди, буни ўзим ҳам яхши биламан. Ҳар турли ванналар, уколлар, дорилар буюришди, ҳаммасини қабул қилдим. Айниқса буларнинг «игна давоси» ҳақиқатда мўъжиза экан. Ҳар бир одамнинг танасида тўрт юзга яқин нуқта бўлиб, нерв толаларининг учи шу нуқталарга келиб тўхтар экан, даволовчи врач олтиндан ҳам қиммат платина металидан тайёрланган игначаларни одамнинг баданидаги тегишли нуқталарига санчиш билан ўша асаб ипларининг учини гўё «қитиқлар» экан ва шу йўсинда «хиралашиб» қолган нервлар «фаолиятини» ишга солиб юборишар экан. Биринчи кезларда игна қабул қилганимдан сўнг қалтираб лоҳас бўлдим, лекин бу ҳол узоқ давом

этмади. Тахминаи икки ҳафта ўтгач, қалтирани, ҳолсиз-
ланини аломатлари тўхтади, мен ўзимни тетик сеза бошла-
дим, бадашимга аллақандай ғайрат қуйилиб келаётганини
аниқ ҳис қилдим. Уйкум ҳам ўз маромига тушди, атроф
кўзимга жозибали бўёқларда кўрина бошлади. Дарддан
холи бўлиш билан боғлиқ бўлган туйғу кайфиятимни
янада кўтарди, кўзларимда нур, лабларимда тез-тез
табассум, дилимда қувонч ва шу билан бирга алланечук
осуда осойишталик қарор топгандек бўлди. Аввалги
дилғашликлардан зарра ҳам қолмагандек туюлди. «Туюл-
ди», деб бежиз айтмадим. Тўғри, дилимда қувонч ва
осойишталик қарор топди, аммо шу кунлар мобайнида
шундай бир воқеа содир бўлдики, мен бу нарсанинг
оқибатини аниқ бир ном билан атай олмайман. Аввалги
дардимдан холи бўлдим, бироқ бошқача «дард»га дучор
келдим. Бу «дард» бир томондан дилимни шодликка
тўлдирса, иккинчи томондан саросимага солади, чўчитади.
Буткул ҳаёлимни қамраб олган, қутулишга чора йўқ,
баъзан гидроким устун келиб, ҳушимга қайтганимда, ўзим-
га-ўзим ёмон кўринаман, ўзимни-ўзим койигим келади.
Калавам чалишиб кетган, учини топиш нақадар мушкул.
Нукул Нарғизани, эримни ўйлайман. Ҳаёлимга дадам
келади... Ҳозир май ойи. Роппа-роса саккиз йил... Инсти-
тутнинг тўртинчи курсида ўқирдим, онам оғир касалга
гирифтор бўлиб, ярим йил мобайнида биз кўрсатмаган
докторлар қолмади. Касалхонадан олиб касалхонага ётқиз-
дик, самара бермади. Дадам шўрлик қариб кетди. Бир кун
онам, «тузалишимга кўзим етмайпти, деди, ягона фарзан-
димиз сенсан, қизим, кўзим очиклигида тиниб-тинчиб
кетганингни кўрсам...» У пайтлари йигирма бир ёшли
қизман, менинг изимга тушган йигитлар оз эмас, аммо
биронтаси ҳам ҳаёлимни банд қилган эмас, бўёқда
онамнинг аҳволи борган сари чатоқлашяпти, орзуси
ҳаёлимдан кетмайди. Балки бу онамнинг сўнгги тилаги-
дир, қандай рад қилиб бўлади? Аммо шунинг билан бирга
мен қиз боламан, ихтиёрим ўзимда эмас. «Мени ол, сенга

тегмоқчиман», деб бировга айта оламанми? Тўғри, ягона
фарзанд бўлганим учун ота-онам ҳамини менинг кўнг-
лимга қарашган, эрка ўсганман. Дадам ўқимини одам,
ўқитувчилар ёллаб мени музикага, инглиз тилига ўргат-
тирган. Умуман, оиламизда эркин ҳаракатлар ман қилин-
маган. Масалан, ўғил болалар мени кино ё театрға
таклиф қилиб келишса, ҳеч ким бу ҳаракатда эриш
нарсаси кўрмаган. Аксинча, ҳо аям, ҳо дадам бўлмасини,
мени йўқлаб келган болаларни яхши қарши олишар,
дарров дастурхонга таклиф қилиб, бор-йўгини тўкиб
ташлашар эди. Биз шаҳарнинг марказида турардик,
«эркин мулоқот» фақатгина бизнинг оиламиз фазилати
эмасди. Институтда ўқиб юрган кезларимда ҳам бунақанги
одатлар давом эта борди. Баъзи йигитлар очик кўнгил
билан, баъзилари эса биров мақсадини кўзлаб, уйимизга
келишарди. Мен буни сезардим, аммо билдирмас эдим,
ўзимни ўта бефарқ, тўғрироғи, ҳаммага бир хил йўсинида
тутардим. Уша «ички дард» билан юрган йигитлардан
биронтасига мойиллик кўрсатсам, эртасига одам қўйини
муқаррар эди, аммо бунақанги носамимий ҳаракатга эрким
йўл қўймас эди. Бироқ онам ўлим тўшагида ётипти, сўнгги
тилагини адо қилмаслик, бу ўта қабихлик, худбилик
Ахир онам бегона бир одамдан эмас, мендан, ўз фарзанди-
дан жавоб кутияпти... Бир кун дадам шиддан кеч келди,
онам каравоти ёнидаги стулга ўтириб, қўлини онамнинг
немоначига қўйди. Мен чойга қараш учун ошхонага
чиқиб кетдим. Бир оздан кейин дадам чиқди,
кўчалари нам эди.

— Кир, аялгини гапи борақан, — деди сигарет тутатини
билан кўзини яшириб дадам.

Мен онамнинг олдиға кирдим. Сарғиш ва озғин юзи
осуда, шифтга тикилган нурсиз кўзалари тинч ва жим эди.
Кирганимни пайқаб, мен томон бошини ўгирди ва аран
инилмайиб кўзларимга синовчан тикилиб қолди. Мен онам-
ни қучиб, юзини юзига қўйдим. Зўрга бир қўлини кўзга-
тиб юзини пайпаслади, бармоқлари кинригимда тўхтади.

— Йиғлама, жон болам, кўнглимни бузма, — деди онам қовжираган лабларини чаккамга қўйиб. — Даданг яхши хабар олиб келти.

Мен дарҳол кўзимни артдим, жилмайишга уриндим.

— Эсингда борми, Камолон маҳалласида турганимизда, даданг билан бирга ишлайдиган Жалол деган ўртоғи бўларди... Сенга нуқул ҳовлисидаги шотутдан олиб келарди. Сен шотутни яхши кўрардинг. Қўлларинг, шойи кўйлагинг қип-қизил шотут рангига бўяларди. Шотут доғини совун ҳам олмасиди...

— Эсимда бор, ая, — дедим мен кулиб. — Ўша кишини мен «Шотут амаки» дердим шекилли?

Онам кулди. Кўзларига пур оралагандек бўлди.

— Ҳа-я... Эсимдан чиқиб қопти. «Шотут амаки», дердинг. Яхши пайтлар эди. Ҳозир шотут бўлса, менам ердим...

Томоғимга тўпдек нарса келиб, дамимни сиқди, кўзим жиққа ёшга тўлди.

— Ҳозир йўқ-да шотут, энди тугаётган бўлса керак... Насиб қилса, пишганда ерман, зора... Шотут дори, юз дардга даво бўлади дейишади.

Онам жимиб қолди. Айтмоқчи бўлган асосий мавзуга қай йўсинда ўтишни ўйларди чоғи.

— Қизим, сен бирон марта шотутни гулини кўрганмисан? — деди онам тўсатдан тетиклашиб.

— Йўқ, ая, шотут гулламайди шекилли, — дедим қувноқ оҳангда онамнинг кўйига берилиб.

— Тўғри, гулиям, мевасиям битта бўлади. Шунинг ҳеч ўйламаган эканман. Ҳақиқатда гулиям, мевасиям битта бўлади. — Онам яна жимиб қолди. Шотут ҳақида гапирса ҳам ичида бошқа нарсаларни ўйлар ва қай тарада менга айтиш иложини ахтарар эди. — Улар ҳалиям ўша ҳовлисида туришади... Шотут ҳалиям бормикин ё кесиб ташлашганимкин?.. Даданг билмаса керак. Агар кесиб ташлашмаган бўлишса, насибам қўшилган бўлса, балки оғзим тегиб қолар... Мени насибам қўшилмаган бўлса,

сени оғзинг тегар. Бир тўйиб евол. Дори. Аслида ҳамма тутлар дори. Ёшлигимизда балхутни юзимизга суртардик. Оқартиради, дейишарди. Эртага сўраб олиш эсимдан чиқмасин — ўша ҳалиям бормикин...

— Кимдан сўрайсиз, ая?

Онам бир менга қараб олди-да, хушига қайтгандек, ўйланиб қолди.

— Жон болам... Даданг бугун ўша... «Шотут амаки» учратиб қопти, — деди онам саросима аралаш жилмайиб. — Ўғли бўларди. Сен уни кўргансан. Эсингда борми? Оти нимаиди-а? — Онам бир оз ҳаялга кетди, бироқ эслай олмади. — Инженер бўпти. Яхши ишда ишлармиш. Агар ота-онасига тортган бўлса, кўхлик бўлиши керак. Сендан уч-тўрт ёш катта атиги... Ўша «Шотут амаки» сени эслайпти, суриштирипти, салом айтворипти... Битта омонат гап айтворипти, шунинг айтишга даданг ботина олмайпти ўзингга. Шунга нима дейсан, қизим?

Юрагим тўлиб кетди. Онам охиригача айтмаса ҳам аялақачон гап нима ҳақда кетаётганини тушуниб ўтирипман. Шунинг учун «совчи юбориш нияти бор экан» ёки «одам юборишса майлими, рози бўласанми, қизим, бизга қолса, биз розимиз» қабилидаги умумий гапларни кутмадим, бу азобдан онамни қутқариш учун:

— Майли, ая, сизлар шунинг муносиб кўрибсизлар, мен розиман, — дедим. — Мен учун муҳими сизсиз, ая. Зора динингиз ёришиб, дардларингиз нари кетса! Ишонаман, ая, сиз албатта тузалиб кетасиз. Қаердадир ўқидим, агар одам ё қаттиқ кўрқса, ё қаттиқ хурсанд бўлса, касали уа-ўзидан чекинариши! Бир одам тугма соқов экан, бир умр бирон калима гапирмаган экан. Нима бўпти-ю, бир натақон ит қувипти. Шунда кўрққанидан овози чиқиб кетишти. «Войдод! Қутқаринглар!» — деб юборипти. Кўрдингизми, ая, қанақа мўъжизалар бўлади!

— Қани энди, болажоним, ўша мўъжизалардан менгиз ато қилса...

Ошхонага кўзим қизариб, қоғоғим шишиб чиқсам, да-

дам шўрлик ўз жазосини кутаётган маҳбусдек кўзлари жовдираб почор бир тусда ўтирган экан, ўрнидан аста туриб, савол назари билан менга тикилиб қолди. Мен унга тасалли бериш учун жилмайиб кўйдим, аммо бари бир дадамнинг қиёфасидан ҳадик ва ёлворинга ўхшаш аллақандай забунлик аримади. У менинг юзимдаги табассумни инжиқ ва арзанда қизининг истеҳзоси, деб фараз қилди чоғи, аранг тили қадимага келиб:

— Мен аянгни ўйловдим, қизим, фақат аянгни, — деди ва яна ўқинчи умид билан менга тикилиб қолди.

— Менам, дада, — дедим такрор жилмайиб. — Менам аямни ўйладим. Розиман.

Дадам доғ қотиб қолди. У ўзи мени янгича руҳда тарбиялаган — бугги китоблар, фильмлар — шунинг учун менинг бўйсунинишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Бу фавқулодда тadbир — мажбур чора, агар онамнинг аҳволи огир бўлмаганида, биламан, дадамнинг ўзи бунақа амални қўлламаган бўларди. «Мен аянгга севиб уйланганман, — деган дадам менга бир исча бор, — аянг ҳам мени яхши кўрган. Айниқса сен тугилганигда қувончимиз нчимизга сизмаган. Мен аянгдан бўлак ҳеч кимга кўнгил қўймаганман. Биз жуда бахтли бўлганмиз. Сен ҳам биздек бахтли бўлишингни истайман. Бунинг учун фақат севиб, муҳаббат асосида турмуш қуришинг керак. Сенинг севганинг ким бўлса, кўевим ўша...»

— Яқинроқ ке, — деди дадам ҳаяжондан энтикиб. Олдига бордим, дадам елкамдан қучди, мен кўксига бошимни қўйдим. Юраги дук-дук урарди. — Кечир, она қизим, мен бошимизга шунақа кунлар тушади, деб ўйламовдим. Бўлак чора тона олмадим. Сен билан маслаҳат қилишга юрагим дов бермади. Ё агар... нима десамикин... кўнгил қўйган биронта...

Мен бош чайқадим. Дадам жимиб қолди, ютинди. Юраги ҳамон безовта гурсиллар эди. Чаккамга қайноқ томчи «чак» этиб тушди...

Кўевни ЗАГС идорасига борганимда кўрдим. Аслида дадам ҳам, онам ҳам «учрашинглар, танишинглар», деб бир-инки кисталанг қилишди, аммо мен унамадим. Бари бир муҳаббатсиз турмуш қураётганман, кўриб нима қилдим, кўев чиройлими-хунукми, ақллими-тентакми, нима фарқи бор? Қанақа бўлмасин, бошимдан «шов» этиб сув куйиб юборгандек бўлади, уёғига кўникаман-кетаман. Турмушинг, ҳаётинг, ёстигинг, фарзандинг бир бўлгандан кейин кўникмай қасққа борасан? Ҳатто бориб-бориб яхши кўриб ҳам кетасан киши, авваллари поз-фироқ қилганинг ўзингга кулғили бўлиб туюлади. Озмунчами бунақалар? Уч-тўрт йил ўтгандан кейин, «ҳой, қиз, севгисиз эрга тоқкансан, қўй бу турмушингни», деганининг кўзини ўнди. Балки мен ҳам шунақа бўларман, турмушимга биронта одам раҳна солмоқчи бўлса, итдек таларман, тиш-тирноғим билан ҳимоя қиларман. Тўғри, шунақа дугоналаримиз ҳам борки, муҳаббат ўтида ёнмаган бўлсалар-да, бир оқимга тушиб қолган рўзгорларини бузишни нстамайдилар, бола-чақа, онла-юмуш, деб ўтаверадилар, ҳатто шу турмушдан ҳам ўзларига яраша қувонч онларини тона биладилар. Яхшидир, ёмондир, эр номи бор-ку, бўлди-да. Кимнинг эри хотинини ардоқлаб бошига қўйиб юришти, қайси эр сафарга кетса бир ҳафта ўтмай хотинига алағали мактублар ёзади? Бунақанги мактуб ёзилганда ҳам, эр уёқда қолиб, хотинининг ўзи ўсая бўлади. «Э, бачана бўлмай қолинг», деб мактубни йиртиб ташлайди. Бир кун кўчада галати бир нарсанинг гувоҳи бўлдим, эр-хотинлиги шундоқ сезилиб туришти. Ёшлари ўттиздан ошган ё ошмаган. Эри ариқдан ҳатлаб ёрдам учун хотинига қўл чўзувди, хотини эрининг қўлини шапатилаб қайириб ташлади, ҳаёсиз иш қилгандек, ўзи қизариб кетди.

Кўп ҳолларда эътиборсиз муносабатни аёлларимизнинг ўзлари туғдиришлари ҳаммага аён-ку ахир. Эрим бир қизик воқеани гапириб берган эди: тоғ йўлида бир

киши эшакда келаётган танишини учратиб қопти, ўн қадамча ортида пахмоқ рўмол ўраб олган аёл ҳам келаётган экан. «Йўл бўлсин, ошна?» — деб сўраган экан, эшак минган таниш: «Хотиним касал бўлиб қолди, қишлоққа олиб кетяпман», дебди. Ўйлайманки, агар эри эшакдан тушиб бемор хотинини ўтқазмоқчи бўлганда ҳам хотини сира рози бўлмас эди. Ўз мантиқи бор. Қанақа гап: хотин эшакда, эр эса пиёда!

Шундай қилиб, бўлажак эримни ЗАГС идорасида кўрдим. Бу — бахтми, омадми ёки аксими? — билмадим. Хар қалай, кўзим «унга» тушганда, юрагим шув этиб кетди. Биноидек йигит, бўйи баланд, қошлари қуюқ, кўзлари шахло, қунт билан қиртишлаган соқолининг ўрни кўм-кўк. Эгинида қора костюм, оқ кўйлак, қалам-пиргулли қизил галстук. Костюм енгидан биллур кўзли запонка тақилган кўйлак манжети кўриниб турипти. Бизни таништиришди. Уятчан жилмайиб, қўлимни сиқди. Кафти нам, қўли андак қалтирар эди. «Хайрият, деб ўйладим ичимда, ҳаяжондан қалтираяпти, ориятли йигит кўринади. Демак, ишларимиз мен ўйлаганча чатоқ эмас экан. Ташқиси-ку дуруст, аммо ичингдан қанақа тухфа топаркинман...» ЗАГС га ариза ташлаб, орқамизга қайтдик. Мухторнинг ўртоғи ресторанга таклиф қилди, аммо мен унамадим. Мухтор ўртоғига «қистама» деган маънода ишора қилди, улар дугонам икковимизни уйимизга машинасида элтиб қўйишди.

— Лутфияхон, — деди Мухтор мени четга тортиб. — Қачон учрашамиз энди?

— Тўйда, — дедим мен қиёфамни ўзгартирмай. — Агар, албатта, унгача айниб қолмасангиз.

— Йўғ-э, Лутфияхон, унақа деманг, — Мухтор ўзини бир зум йўқотиб қўйди. — Агар ўзингиз айниб қолмасангиз...

— Ўйлаб юрган тасаввурим бугун сиз фойдангизга ҳал бўлди, — дедим ўша алпозда, лекин билинар-билинамас истехзо билан. — Мендан хавотир бўлманг.

— Хар қалай биз ҳали деярли таниш эмасмиз, бир-биримизни яхши билмаймиз. Қолаверса, мен сизни кўришини истардим, — деди Мухтор бир оз дадилланиб.

— Тўйдан кейин тўйгунингизча кўраверасиз.

Мухтор гап топа олмай қолди. Албатта-ку, гап топа оларди, аммо пожўя сўзлаб қўйишдан чўчиб, ўзини тутди, одоб сақлади. Биламан, сўзларим уни энди ўйлантриб қўйди. «Қанақа кўрс, бетгачопар қиз экан ўзи? Биринчи учрашувдаям шунақа тутадими ўзини? Мен унга уйланганимни ё у менгами?» — деган ўйлар миясини пармалайди. Яхши қилмадим, албатта. Бунини ўзим ҳам тушундим. Одатим курсини. Нуқул шу одатим орқали панд ейман. Оқибати нима бўлишига ақлим етиб турса-да, ўзимни ушлаб олмайман. Аттанг. Яхши бўлмади. Гурурига тегиб кетдим. Тагиннам вазмин йигит экан, унинг ўрнида мен бўлганимда, шартта бурилиб кетворган бўлардим.

— Ихтиёрингиз, — деди у бир оз маъюсланиб. — Агар иложингиз бўлмаса...

— Кечиринг, — дедим хиёл юмшаб. — Ҳолатимни тушунарсиз, деб ўйлайман. Хабарингиз бор, онам бетоб, бошқа нарсалар юрагимга сиғмайди. Кечиринг.

— Сиз мени кечиринг, Лутфияхон, — деди Мухтор самимий руҳланиб ва негадир қизариб кетди. — Мен ўзим бетамизлик қилиб қўйдим. Кечиринг, бу томонини эсдан чиқарибман, қаранг. Онангизга мenden соғлиқ тилаб, салом айтиб қўйинг.

— Раҳмат...

Ҳаш-паш дегунча тўй ўтди. Ҳаммаёқда шодиёна, ўйин-кулги, фақат менинг ичимга чироқ ёкса, ёримайди. Онамнинг аҳволи кун сайин оғирлашиб бормоқда. Ҳатто тўй кунини ҳам «Тез ёрдам» икки марта келиб оғриқни сездирмайдиган морфийдан укол қилиб кетди. Қариндош-уруғлар, кўни-қўшнилар билан уйимиз тўла, ҳаммалари юмушда. Стол ўрнатишяпти, дастурхон тузатишяпти, идиш-товоқ ювишяпти, пастдаги тушука гараж ёнига ўрнатилган ўчоқ томондан жаз-буз товуши келяпти. Фақат мен

онамнинг олдидан кўзгалмайман, шунга қарамай гоҳ «У нарса қатда?», «Бу нарса қатда?» — деб киришади, туришга мажбур бўламан, чунки хизматдаги одамлар нима қасрда турганини билишмайди. Дугоналаримнинг баъзилари шу онам ётган хонада чурқ этмай ўтиришпти, мени пардоз қилишни кутишпти. Дард бир оз кўйиб юборса, онам инграшдан тўхтаб, аранг кўзларини очади, кулишга ҳаракат қилиб: «Тур, болажоним, ўзингга яраша ишларинг бор, бажарвол, мени кўявер», дейди. Шу алпозда кеч бўлди. Дугоналарим ёрдамида оқ гийюрдан тўйлибосини кийдим, сочимни тарадим, уша-элик суртдим. Кимдир қора бўёқ узатувди, олмадим. Нима кераги бор? Бари бир кўз ёшларим билан афтимга суркалиб кетади. Бари бир юзимдаги ҳарир ридони очмайман.

Хуллас, куёвникига кетадиган пайт ҳам келди.

Онамни кучоқлаб ўйганимда, онам морфий таъсирида осуда ухлаб ётарди. Мени аранг ажратишди, хонада кимки бўлса, ҳаммалари тик турган ҳолда менинг бахтимни тилаб фотиҳа ўқишди. Дадамни маҳкам кучиб бир неча кундан буён қиртишланмаган нам юзидан ўпдим. Дадам ўзини зўрга йиғидан тийиб, мени итаради, бағридан ажратмоқчи бўлади, мен баттар ёпишаман... Шунини айтишим керакки, бугунги тўй маросими ва умуман, тўй билан боғлиқ бўлган барча тадбирлар мен учун ўта носамимий, сохта ва қўпол бўлиб туюлди.

Айниқса, куёвлар келгандан кейин ижро этилган ашулалар жуда эриш кўринди, қани энди мумкин бўлса-ю, ҳаммасини ҳайдаб солсам... Куёвникига етиб борганимизда микрофон орқали ҳаммаёқни ларзага солган «Тўйлар муборак» ашуласи менга ҳақоратдек бўлиб янгради. Тўй оқшоми, зиёфати қандай ўтганини билмайман. Аллакимлар келин билан куёвнинг шаънига табрик сўзларини айтиб, қадаҳлар кўтаришпти, қарсақлар чалишпти, машшоқлар қўшиқ айтишпти, раққосалар ўйинига тушиб чирпирак бўлишпти, қани энди биронта сўз ё қўшиқ қулогимга кирса, биронта аскиядан жилмайсам.

Бошимга огрик кирди. Буткул хаёлим шу топда огрикдан инграб ётган онамда, юзини тўсиб уйсиз йиғлаётган дадамда. Ажабо, нега энди шунақа?! Нега энди йиғлагинг, келганда кулишинг, истамаган нарсанинг бажаришинг, ёмон кўрганингни мақташинг керак? Бу масхарабозлик кимга керак? Онамгами? Онам бечора ҳеч нарсани сезмай, қушсиз ётипти. Дадамгами? Дадам онамнинг дардига чора топа олмай қай бурчакда тўлганиб мункайиб ўтирганикин? Ё менгами? Бу наъралардан бошим гов, кўзим нам, алам билан зўрга ўтирибман.

Ниҳоят куёв билан мени ичкарига олиб киришди. Ёлғиз ўзимиз қолдик. Кўпглим беҳузур, безалган каравот четига ўтирдим. Мухтор бошимдаги ҳарирни олиб, юзимга қаради. Кўзларимни юмиб олдим. Ўзимни қўлга олишим лозим. «Етар, бас, бўлар иш бўлди, куёвнинг ҳам таъбини хира қилиб юбордим». Лекин ҳўв боя бошимга кирган огрик борган сайини зўраймоқда, икки чаккам лўқиллаб, пешонам тарс ёрилиб кетай дейди. Мухтор алланималар билан овора, нима билан — билмайман, чунки огрикдан кўз очишга ҳеч қандай мадорим йўқ. Ташқаридан аёлларнинг овози, идиш-анжомларнинг жаранги, ҳали кетиб улгурмаган меҳмонларнинг маст-аласт валдирашлари қулогимга чалинади. Эшик қулфининг қирс этиб ёпилгани эшитилди.

— Лутфия!

Аранг кўзимни очдим, юрагим шув этиб кетди: рўна рамда майкачан, кўкраги жундор Мухтор турарди.

— Шунча ўтирдик, шунча қулги-ҳангомалар бўлди, бирон марта лоақал жилмайиб қўймадингиз-а,— деб пи санда қилди Мухтор.— Битта сизнинггина онангиз бор экан-да дунёда...

Мана, мени тушунадиган, ардоқлайдиган бўлажак ёримдан дастлабки никоҳ кечасида чиққан гаплар. Хўрлигим келди, юзимни кафтларим билан тўсиб, юм-юм йиғлай бошладим. Мухтор жимиб қолди. Ножўя сўзлари учун пушаймон бўляпти, деб ўйладим йиғи аралаш. Ҳозир

юпатади, бирои илиқ сўз айтиб, кўнглимни кўтаради, узр сўрайди, ҳозиргина айтган заҳарли писандани ювиб ташлашга уринади, деган умид дилимдан ўтди. Бироқ Мухтор мени ёнига аганатиб, суллоҳларча ўпа кетди. Менга ҳозир бунақанги ҳаракат мутлақо ёқмайди, гашим келади, ижирганиман, ҳазар қиламан, у бўлса ўзини тия қолмайди, қўлларимни юзимдан айириб, ёшли кўзларимдан, томогимдан ўпади, юзимни ўгириб, баттар йиғлайман. Мухтор кўксини кўксимга босиб лаблари билан лабларимни ахтаради, баданимни пийпаслаб, кийимимни тортқилайди, ечиб ташламоқчи бўлади, яна титроқ лабларини бўйнимга босади. Нимадир демоқчи бўлиб, уни итариб ташлашга уринаман, аммо кучим етмайди, мен қаршилик кўрсатганим сайин, у зўрайди, кўкракларимни чапгаллайди, гижимлайди, огритади. Пировардида кўнглим айнади, қайт қилиб юбордим...

* * *

Тўйдан кейин ҳафта ўтмай, онам узилди.

Тўйнинг эртасигаёқ узр сўраб, ўз уйимга, онамнинг олдида югурдим. Уйда бир-иккита қарииндошларимиз қолиб, ҳамма нарсаларни саранжом қилиш билан банд эдилар. Онам хийла тетик, ёнида дадам мунгайиб ўтирган экап. Онам мени кўриб, кўз қирини ташлади. Энгашиб кучоқладим, ўлдим, яна ҳалқумимга тош қадалди, бироқ ўзимни тутдим. Онам нимадир демоқчи бўлди, аммо мадори етмади. Ёки аъзолари қота бошлаганми, хоҳишига бўйсунмаяпти. Мени янги турмуш билан табрикламоқчи бўлди чоғи. Дадам пешонамдан ўпиб, кўзимга тикилди.

— Қизим, келиб чакки қипсан, — деди дадам. — Кеча тушган хонадондан бугуноқ...

— Ўзлик ўзи рухсат беришди.

Ҳақиқатда келин бўлиб, шойи лозим кийиб, саломга чиқмадим, ҳовли супурмадим, қайнонамга чой тутмадим. Қоронғи тушганда кириб бораман, эрта билан яна

уйимга чопаман. Тагин ҳам қайнона-қайноталарим яхши одамлар экан, чурқ этишмади, қайтага қайнонам менга қўшилишиб бир-икки марта келиб кетди ҳам. Мухтор кун ора шу ерда, ишдан бўшади дегунча, етиб келади, ҳамдард бўлади, ниҳоят дадам қистайвергандан кейин, ўрнимиздан қўзғаламиз. Мухтор бизникига дастлаб борганида, «куёвингиз» деб таништирдим, онам аранг қўлини кўтарувди, имо қилдим, яқин келиб энгашди, мен онамнинг қўлини баландроқ кўтариб Мухторнинг елкасига қўйдим. Шундай қилиб куёв-қайнона танишишди. Онам дадамга кўз ташлади, дадам дарҳол тушунди шекилли, дуога қўл очди, бизга бахт-саодат, онамга умр тилади.

— Ая, — дедим мен онам томон энгашган ҳолда ўзимни мамнун кўрсатиб. — Шотут ҳалиям боракам. Яхши туғипти, меваси кўп. Ўзим кўрдим. Қудангиз айтдилар, шотут дегани, шох тут сўзидан келиб чиққанакан. Яъни, тутлар шохи, деган маънони билдираркан. Айни ёз пайтида пишаркан. Ўзим териб опкеламан, иккаламиз маза қилиб еймиз, ая...

Тут пишганда онамнинг қабридан сабза урган майсалар аллақачон саргайиб, хашакка айланган эди. Биринчи шотут мевасини оғзимга солганимда, шотут эмас — тикан ютгандек бўлдим, ўтим янгиланди, ликопадаги шотут ейилмай, бужмайиб қолди, ҳовлига опчиқиб қўйдим, қушлар чўқилаб кетишди.

Бир йил ўтар-ўтмай қайнотам ҳам дунёдан ўтди. Одамлар «оллонинг каромати, мунақа осон ўлимни атаган бандасига беради», дейишди. Ҳали ҳам ёдимда: ишдан келсам, ҳовли тўла айюҳаннос, қий-чув, йиғи. «Адангиздан айрилиб қолдингиз, Лутфияхон!» — дея қайнонам фарёд аралаш қўлларини тиззасига урди. Бориб қайнонамни кучдим, кўзимга ёш тўлди. «Қачон? Нега? Адам сонпа-сорт эдилар-ку!» — дейман нукул. Қайнотам нопуштадан кейин бир оз хомтоқ қилипти, тулларга сув қуйипти. Шанба кuni одатда қизик кўрсатувлар бўлади, қайнотам даҳлиздаги телевизор олдида кресло қўйиб, томоша қила бошлап-

ти, қайнонам ўз юмушларидан бўшаб, бир чойнак чой олиб боришти. Қараса, эри нягини кўкрагига тираган ҳолда ухлаб қолипти. «Ичкари кириб ёта қолинг, ҳой дадаси!» — деб салгина туртган экан, қўли креслонинг суянчигидан сийганиб, жасади қийшайиб қолипти. Мен уйга келсам — ҳамма нарса тахт. Маҳалламиз одамлари жуда аҳил, киши бошига ташвиш тушса, қараб туришмайди, ҳар қанча иш бўлмасин, бажариб ташлашади. Албатта, барча юмуш ва тадбирлар маҳалла оқсоқолларининг маслаҳати билан амалга оширилади. Неча асрлардан буён сақланиб келаётган анъаналаримиз бўйича айниқса қариялар бизда катта ҳурматга сазовор, ҳеч ким уларнинг маслаҳатидан чиқиб иш кўрмайди, гапини пкки қилмайди. Уларнинг маслаҳатига кўра, қайиотамнинг жасади шу бугуноқ ерга қўйиладиган бўлипти. «Беҳабар уруглар ҳали кўп, улар ўпкалашади», деган мулоҳазаларни ҳам эътиборга олишмапти. Маҳалла оқсоқолларининг қарори шу бўлипти. Бундоқ қараганда, маҳалла аҳлининг «шошқалоқлигида» ҳам жон бор. Негаки, кун иссиқ, жасадини кўп ушлаб бўлмайди, қолаверса, эрта саҳаргача яна аллақанча вақт бор, кафанланган мурда уйнинг ўртасида ётаверса, кечаси ҳам ҳеч ким кўз юммай, йнги тўхтамайди, одамлар керагидан кўп уринишади, азият чекишади. Тобут қанча тез кўтарилса, ҳам шунча тез кўникилади. Унинг устига аза билан боғлиқ бўлган анча-мунча ташкилий ишлар бор, одамлар юмуш билан чалгийди — алаҳсийди, кеч бўлади, тонг отади, шу алпозда вақт ўта бошлайди.

Бу оилага тушганимга уч йил бўлганда Наргиза туғилди. Ўзбек оиласи учун уч йил мобайнида фарзанд туғилмаса уйдагилар ҳам, кўни-кўшини ҳам бошқача қарай бошлайди. Ўзим ҳам аллақандай ноқулайлик сезадиган бўлиб қолдим. Фақат Мухтор бу ҳақда бирои марта оғиз очмади. Бу, албатта, фарзанд пайдо бўлишига Мухтор қарши ёки лоқайд деган гап эмас. У фарзандни кутарди, мен бунга аминман, фақат мени аяр, ранжитиб қўйишдан ҳайиқар эди. Бундай олиб қараганда, у нима деб

нисанда қилиши мумкин? Кўрни кўр деб айблаш — бу ўтакетган ҳақорат-ку. Аёл кишини туғмасликда айблаш, аёл кишининг энг нозик ва муқаддас туйғусини поймол қилиш билан баробар, кейин бир умр фарзанд кўра олмай армонда ўтаётган аёллар ҳам учраб туради. Улар биринчи йўл қўйган хатоларига, институтни тугатишим керак ёки энди институтни тугатиб ишга кирдим, дарров декретга чиқиб кетиш ноқулай қабилида турли сабаблар ахтаришади, аммо бари бир шу ҳолда ҳам уларни айблаш қанчалик тўғри, билмадим, чунки улар биринчи ҳомилани аборт қилиб ўзларини ўзлари жазолайдилар, ҳаётнинг энг улуг лаззатидан, бахтидан маҳрум бўладилар. Очиғини айтсам, Наргиза туғилмагунча мен ҳам бу бахтдан йироқ эдим, ўзимни она сифатида мутлақо тасаввур қила олмасдим, фарзанд деганда, боланинг йигиси, касали, хархашаси, уйқусиз кечалар кўз ўнгимга келарди. Тўғри, буларсиз бола катта бўлмайди, албатта. Лекин ёнингизда ухлаб ётган бир бегуноҳ инъом, унинг илк кулгиси, кўкракни оғзига олиб мунчоқдек кўзлари билан опасига тикилиши, унинг таний бошлаши, биринчи тетапояси, қўлига тушган нарсани оғзига олиб бориши, ишдан қайтганда онасига қийқириб бетоқат талпиниши, жажжи қўлчаси билан зирак аралаш қулоқни чаңгаллаб тортқилаши, севинчда қўққисдан айтиб юборган дастлабки сўзлари — буларнинг ҳаммасини дунёда нима билан тенглаштириб бўлади?!

Наргизага оғироёқ бўлганимда, ҳамманинг назарида мамнуслик аломатларини сездим. Қайнонам андишали, ориятли аёл, авваллари индамай юрди, ойлар кетидан ойлар ўтган сайин кўнглида гулгула туғила бошлади чоғи, бир-икки марта гап очиб ҳам кўрди.

— Адангиз раҳматли неvara кўрармикинман, эркалатармикинман, деб орзусига етолмай ўлиб кетди шўрлик. Менам қариб қолдим, зора у кўрмаганини мен кўрсам. — Шу сўзларини ўқинч билан айтаркан, қайнонам менга узоқ тикилди. Мен нима ҳам деб овутишим мумкин, чучвара

тугишда давом этдим. — Кўзингиз тушгандир балки, Сокинахон деган жувон бор, магазинни ёнида туришади. Шу жувонга суюнаман. Ун йил деганда бўйида бўлди. Ўзи хўн қаратди, неча марта Московларга бориб келди. Эриям вазмин йигит экан, чидади, кутди. Бўлмаса ўзи қанақа танти, бадавлат, топармон йигит, дўпписи тушиб кетса, пул бериб олдиради. Сабр қилди, мана, мунчоқдек ўгилчаси бор...

Наргизанинг дунёга келиши минг-минг қувончлардан ташқари саросималар туғёнида беҳаловат бўлиб келаётган қалбимга осойишталик, эрим билан менинг ҳаётимиздаги омонатликка бир қадар мустаҳкамлик ато этгандек, Мухтор кўзимга жозибали ва қадрдонроқ бўлиб кўрина бошлади. Умуман, Мухтор тузук одам. Мулойим, камтар, мулоҳазали, вазмин. Ичмайди, чекмайди, ноўрин рашклар, бачкана қилиқлар, ноҳақ талаблар билан одамни қийнамайди. Хулласи, «орзу қилса арзийдиган» йигит. Аммо шунга қарамай бизнинг муносабатимизда чақмоқ ўтидек лов этган дамлар рўй бермади. Ҳаётимиз ими-жимиди, захоб сувидек жилдираб оқа бошлади. Бирин-кетин ишдан келамиз, овқатланамиз, бир оз телевизор томоша қиламиз, хонамизга кириб ётамиз, тонг отади, яна ишга жўнаймиз, баъзан шанба, якшанба кунлари ўртоқлариникига меҳмон бўлиб борамиз, уларнинг оғиз тўла тилла тишли хотинлари билан чақчақлашиб, яна уйга қайтамиз, кейин меҳмондорчилик одат бўйича бизникида бўлади, яна ўша неча марталаб эшитган эски гаплар, ҳангома, яна узундан-узун хайрлашиш... Бундан ташқари, баъзан бизникига дадам келади ё биз уларникига борамиз. Дадам табиятан анча самимий одам. Куёви қизи билан уйига кириб борганини кўриб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади, мени юмушга уринтирмай, ўзи ошхонада тарақ-туруқ қилади, таомга уйнайди. Мен биламан, бошқача муҳитда ўсган Мухторга даданинг бу «эркакларга хос бўлмаган» ҳаракатлари ёқавермайди, шунинг учун «куёвингизнинг олдида киринг, ёлғиз қолди», деб дадани ошхонадан чиқариб

юбораман, юмушдан бўш пайтларим ўзим ҳам кириб ўтираман, уларнинг суҳбатига қулоқ соламан. Мухтор бизнинг уйга неча марта келган бўлса, бирон марта яйраб кулганини, овозини баланд кўтарганини билмайман. Мухтор дадам билан вазмин, мударрисларга ўхшаб гаплашади. У қурилиш трести бошлиғи, балки унинг босиқ ва сермулоҳаза қиёфаси амалининг тамгасидир, шунинг учун ҳовлиқини, маҳмадонагарчилик қилиш унга мутлақо ёт нарса. У нафақат ўз сезгисини, ҳатто менинг ҳам баъзан туркираб кетадиган ҳиссиётимга сув пуркаб туради. Бир-икки марта онасининг олдида Наргизани суюб ўнганимни, бағримга босиб эркалаганимни кўриб менга танбех берди, ҳаракатимдан хижолат бўлди. Лекин шунга қарамай Наргиза турмушимизга бўлакча маъно, тотувлик олиб кирди, дилимизни хижил қилиб юрган губорни тарқатиб юборди.

Шу зайл вақт ўтаверди. Қайним Саттор икки йил деганда армия хизматини адо этиб, қайтиб келди. Қайнонам билан Мухтор уни уйлантириш тараддудига тушиб қолишди. Бу пайтга келиб Мухторни министр муовини қилиб тайинлашган эди, тўй баҳонаси уй торлик қилади, деб биз Мухтор билан Ленин хиёбонида қурилган кўп қаватли бинодан ажратилган тўрт хонали квартирага кўчиб ўтдик. Қайнонамнинг боди бор, қиш яқинлашганда у ҳам бизникига кўчиб келди. Наргиза бувисини яхши кўради, бувиси ҳам Наргизани на ерга, на кўкка ишонади. Бу томонидан кўнглимиз тўқ. Фақат янги уйга кўчиб келганимиздан кейин аввалги ишлаб юрган мактабим олислик қилиб қолди. Қатнашнинг ўзига икки соатга яқин вақт кетади. Асабим бир аҳволда, унинг устига йўл машаққати, қийналиб кетдим. Чилпарчин бўлиб уйга келаман, бошим оғрийди, қўлларим қалтирайди, кўзимни оча олмайман. Портфелим тўла ўқувчиларнинг даста-даста дафтарлари, текшириб баҳо қўйиш, ўқув плани, конспект тузиш керак. Хайриятки, қайнонам бор, кунимга ўша бечора асқотади. Мана, мактаб ишларидан узоқлашганимга бир ойча бўлиб

қолди. Мухтор Наргиза билан келиб менидан хабар олиб туришади. Шундай келишларининг бирида Мухтор, «яниги иш топиб қўйдим, деди, унчалик диққатвозлик йўқ, сен боиш». «Қанақа иш экан?» «Ўқитувчилар малакасини оширини институти, энди ўқувчиларни эмас, истасанг, ўқитувчиларни ўқитасан. Уйимизга яқин, яёв беш минутда етса бўлади. Маориф бўйича жорий қилинаётган янги ўқув методикаси билан ўқитувчиларни хабардор қилиб туришга ўхшаш ишлар экан. Ўйлаб кўр, ўзингга қулай бўлади...» Мен тайин бир жавоб бермадим, «ўйлаб кўрарман», дедим. Лекин ҳозир, Маннон билан танишганимдан кейин, аниқ биламан, мен муқаррар эрим тавсия қилган институтга асло бормаيمان...

Палатам эшиги тақиллади ва эшик тирқишида бошига оқ пешонабоғ ўраган ҳамшира қиз кўринди:

— Сизни телефонга сўрашпти.

— Ҳозир.

Ягона телефон аппарати бўлим мудирининг қабулхонасига ўрилатилган, ўша ёққа ошиқдим. Хайрият, у ерда ҳеч ким йўқ экан, бўлим мудирини беморларини кўргани чиқиб кетган кўринади. Жингалак шпурли телефон трубкаси столда ётипти.

— Алё,— дедим бир оз ҳапсираб.

— Лутфия, салом, бу — мен,— деган Мухторнинг овозини танидим.— Тайёرمىсан?

— Умуман тайёрман,— дедим мен негадир ҳаяжонланиб ва беихтиёр кўз олдимга Манноннинг продални, аммо сокин қиёфаси келди.

— Нега тутилиб гапиряпсан?— сўради Мухтор бир қадар безовталаниб.— Овозинг ғалати. Ўзинг яхшимисан?

— Яхшиман,— дедим мен ўзимни идора қилишга тиришиб.— Фақат ҳали бюллетенини беришгани йўқ. Ҳозир тушиб кийимларимни алмаштириб чиқаман. Қачон келасиз?

— Ҳозир соат ўн бир,— деди Мухтор бир оз сукутдан

кейин.— Соат ўн иккигача улгурсанг — борай, бўлмаса шофёрни юбораман. Мени Госпланга чақириб қолишди.

— Ундок бўлса, ўзим такси олиб кетаман, шофёрни юбормай қўя қолинг.

— Овсера бўласан-да, такси ушлаш қийин. Соат ўн икки яримга шофёр бориб туради. Хайр. Уйда кўришамиз...

Тавба, аллақандай юк елкамдан қулагандек бўлди. Трубкани қўйиб палатамга қайтдим, нимадир мени алдагандек туюлди, балконга чиқдим. Чиқдим-у, кўзим Маннонга тушди. У балкониимиз қаршисидаги катта ариқ лабига қўйилган скамейкада ўтирар, мажнунтолнинг шода новдалари орасидан ҳаяжон билан менига тикиларди. Процедурага бормапти, муқаррар у мени кўрмоқчи, чунки бугун бу ердан чиқиб кетишимни билади, фавқуллодда кўришмай-хайрлашмай қолишдан кўрққан бўлса керак. Мажнунтол новдаларини шамол кўзгатганда мен жилмайиб қўйдим, у ҳам журъатсиз табассум билан ўридан турди, аммо жойидан жилмади, сеҳрлангандек ўз ўрида тик қолди. Мен орқамга ўгирилиб хонамга кирдим, ҳалатим чўнтагидаги ойначани олиб аксимга қарадим, кўзларимда алланечук ҳаяжон ва саросима кўрдим, лекин бари бир палатамда қола олмадим, нимадир мени етаклади, чиқдим...

Шифохонага келганимнинг биринчи ҳафтаси эди. Тушқи дамдан кейин боғ бўйлаб айланиб юрган эдим, аллақайқдан таниш музика товуши қулогимга чалинди. Товуш келган томонни тахмин қилиб, чанга кетган хиёбонга бурилдим, музика товуши яққолроқ эшитила бошлади. Ниҳоят кўзим оғир, сербарг шохлари одам бўйи барабар эгилган дарахт остидаги майсалар орасига қўйилган бўм-бўш, аммо суялчигига қасалхонанинг кулранг ҳалати ташланган ҳаворанг скамейкага тушди. Скамейка ўриндиғининг четида қорғоз қистирилган эски китоб ва музика садоси таралаётган чарм гилофли кичкина магнитофон турарди. Мен музикани дарров эсладим. Ленинградга борганимда у ердаги аспир-

рантурада ўқиган дугонам билан бир неча марта филармонияга қатнаб шу музикани тинглаганман. Бу Моцартининг «Реквием» номи билан аталадиган машхур музика асари. Мен ҳамisha бу асарни мароқ билан тинглайман, таъриф қилиб бўлмас даражада завқ оламан. Моцарт бу асарни огир касал пайтида аллақандай графийнинг илтимосига кўра унинг рафиқаси хотирасига бағишлаб ёзган. Венанинг машхур паркида истирохат қилиб юрган пайтида Моцарт кўзида ёш билан хотинига, «Мен «Реквием»ни ўз ажалимга ёзипман», деган экан. Ҳақиқатан, улуғ композитор асарини тугата олмай вафот этган.

Бу изтиробга тўла ҳазин куйни бу ерда ким эшитиши мумкин? Шубҳасиз, музика соҳасида ишлайдиган, шу касбга бевосита алоқадор одам бўлиши керак. Йўқса, бунақа мураккаб асарни ким плёнкага ёзиб эшитиб юради? Кимнинг кўлида магнитофон кўрманг, албатта ҳинд, хоразмча ёки сийқаси чиқиб кетган бачкана ашулалар ёзилган бўлади.

Бейхтиёр магнитофонининг сирли эгаси дилимда қизиқиш уйғота бошлади, атрофга алағладим, бироқ нари-нарида айланиб юрган беморлардан бўлак ҳеч ким кўринмади. Мен музиканинг сеҳрли жозибасидан кета олмай, скамейканинг нариги четига омонатгина ўтирдим, аламли тўлқинлар садосига гарқ бўлдим. Аллақандай шарпа диққатимни тортди, бейхтиёр четга қарадим. Нарироқда ўрта бўйли, қотма, аммо истараси иссиқ бир йигит синдириб олган шохчасини кафтига уриб турар, бу ерга яқинлашишга истиҳола қилаётгандек эди. Мен музикага маҳлиё бўлиб, унинг келиб қолганини сезмабман. Рухсатсиз ўтириб олганимга хижолат чекиб, узр оҳангида жилмайиб, ўрнимдан қўзғалган эдим, ўша йигит шошилиб:

— Ўтираверинг, бемалол, — дея сўзларини бир неча марта қайтарди ва келиб скамейка олдида тўхтади. — Қайтариб қўяйми ё эшитаверасизми?

Менинг музикага уйғонган ҳавасим сабаб бўлдим ёки музика асарининг тарихидан хабардорлигимни пайқадими,

билмадим, ҳар ҳолда ҳозирги саволни беришда ё синаш, ёки хайрихоҳлик аломати бор эди. Гап шундаки, «Реквием»нинг охирги беш қисмини Моцартининг ўзи ёзган эмас. Ёзишга улгурмаган. Моцартининг хомакилари асосида асарни унинг шогирди Зюмайер ниҳоясига етказган. Шунинг учун бўлса керак, асарининг бевосита Моцартининг ўзи ёзмаган қисмлари у қадар таъсирчан чиқмаган, шогирдининг маҳорати етишмаган, устозининг даражасига кўтарила олмаган чоғи. Ленинград филармониясида ҳам шу асарни тинглаганимда ўз кўзим билан кўрганман, еттинчи «Лакримоза» қисми адо бўлганда, кўплар туриб налдан чиқиб кетган эди. Ҳалиги йигитнинг саволи — масаланинг шу томониға ишора эди.

— Ихтиёрингиз, — дедим мен уялиқираб. — Агар ўзингиз эшитишни хоҳламасангиз, майли, ўчириб қўя қолинг.

Йигит магнитофонни ўчирмади, фақат овозини паст қилиб қўйди. Мен бу йигитни энди танидим. Умуман, бу шифохонада беморлар бир-бирларини кўравериб, бейхтиёр таниш бўлиб қолишади, кўз кўзга тушганда ҳурмат йўлига салом-алик қилишади, ҳол-аҳвол сўрашади, баъзилар бу даргоҳдан ажралмас кадрдон бўлиб чиқиб кетишади. Шифохонанинг ҳашаматли клуби бор, артистлар келиб беморлар билан учрашув, хонандалар концерт бериб кетишади, бошқа кунлари кино кўрсатилади. Кинонинг тури ҳар хил. Тутуриқсиз бачканаларидан тортиб машхур, дунёга донғи кетган фильмларгача намойиш қилинади. Назаримда клуб маъмурияти қайси фильм шаҳар экранидан тушиб қолган бўлса, ўшани олиб келса керак. Акс ҳолда кўпчилик беморларнинг талабига биноан ҳинд ёки араб фильмларидан бўлагини кўрмаган бўлардиқ. Қайси бир куни — келганимнинг дастлабки пайтлари эди шекилли — «Нозль фортюна» номли нозик дид билан ишланган ажойиб бир француз фильмини олиб келишди. Оламга таниқли машхур артистлар ўйнашган, берилиб томоша қиласан киши. Бироқ фильмининг ярмига етмай, одамлар,

«зерикарли экан, на ашуласи бор, на ўйини», деб чиқиб кета бошланди. Залда бешта томошабин қолганини кўриб, механик фильм намойишини тўхтатди, чироқ ёқилди. Шунда бир йигит жанжал кўтарди: «Бошқалар билан нима ишимиз бор, пул тўлаганмиз, охиригача кўришга ҳаққимиз бор!» — деб туриб олди, механик бўйсунушга мажбур бўлди, ўша йигит туфайли фильмин охиригача томоша қилдик. Ҳозир скамейканинг нариги четида ўтирган йигит ўша эди.

— Бу нарсани биринчи эшитишингизми? — дея йигит орамиздаги ноқулай жимлиكنи бузди.

— Йўқ, аввал ҳам эшитганман, — дедим мен табассум билан, — Ленинград филармониясида.

— Музика билан шугуллансангиз керак?

— Йўқ, соҳам мутлақо бўлак, — дедим мен. — Шунчаки, қизанқаман.

— Мен ҳам сиздақа ҳаваскорман, — деди йигит суҳбатни қувватлаб. Унинг серкиприк кўзлари ёноқсиз озгин юзида айниқса йирик ва ўткир кўрипар, узун бармоқларининг тирпоқлари рангсиз, оқ оралаган сал қўнғир сочи гарданигача тушиб турар ва бу ўзига ярашган эди.

— Мен сизни ҳойнаҳой дирижёр ё композитор бўлсангиз керак, деб ўйловдим.

— Қаёқда, — деди у бир оз мулзам бўлгандек. — Оддий ўқитувчиман. Ўрта мактабда дарс бераман.

Ана холос! Мен дирижёр, деб ўйласам, ўзим қатори оддий ўқитувчи экан. Ҳатто ҳафсалам бир бўлиб кетди. Беихтиёр илжайдим.

— Нега куласиз? — сўради йигит ранжигандек. — Тилла магазинида мудирман, десам, кулмаган бўлардингиз, албатта.

Мен кечирим сўрамоқчи эдим, аммо унинг тутақиб пишнинг қилиши гашимни келтирдими, билмадим, меннинг ҳам ўжарлигим тутди.

— Албатта-да! — дедим мен ҳам қолишмай. — Магазин мудирини одам деса арзийди! Бақувват дўст-

лари кўп, қаерга чўзса қўли етади. Тагида шахсий машинаси, одамни босиб олса, кимга айбни тўнкаришади? Машина тагида қолганга! Энг яхши курортларга ким боради? Ўшалар! Ўқитувчи нима бўпти? Қўлидан нима келади? Кучи етса, ўқувчисига икки қўйиб, аламини олади. Ҳар куни дасталаб ўқувчиларнинг дафтарларини қўлтиқлаб кетади, бошқалар театрда борганда, ўқитувчи кўр бўлиб диктант текширади! Китоб ўқиш, газета кўриш, телевизор томоша қилиш, ўз устида ишлаш, малакасини ошириш, илгор гоилардан беҳабар ким? Ўқитувчи. Кўп ҳолларда ўз ўқувчилари билган нарсаларни ҳам билмайди. Бу — сиёсий томони. Иқтисодий томонини олайлик. Трамвай абонементини ҳам ҳисоб қилиб юради. Магазин мудирининг бир ўтиришда сарф қилган пулини ўқитувчи бир ойда ҳам топа олмайди. Бировга ўқитувчиман, деса, қизини бермайди. Сиз тагин ўпкалайсиз!..

Йигит баттар оқариб кетди, эътироз учун сўз ахтариб бир зум ўйлашиб қолди. Унинг лабларидан ранг қочиб, қўллари билинар-билинимас қалтирай бошлади.

— Нима десангиз денг, аммо мен ўз касбим билан фахрланаман, — деди у ниҳоят тили калимага келиб. — Халқимиз юз йиллар мобайнида ўқитувчига ҳурмат назари билан қараган, билимдонлигига шак келтирган эмас. Муаллим сўзи илм сўзидан келиб чиққан. Фарзандлари муаллим бўлиб етишишини орзу қилишган. Матрифат, зиё чирогини муаллим ёққан. Биронта сиёсий тадбир, биронта ҳал қилувчи кенгаш, мажлис, маслаҳат, маърака ёки баҳс муаллимсиз ўтмаган. Муаллимнинг обрўи жуда баланд бўлган. Муаллим гузардан ўтганида, одамлар ўрнидан туриб салом беришган, таъзим қилишган...

— Ҳозир бўлса уч синфни аранг битирган ё битирмаган чаласавод, аммо пулдор махлуқ тирсагини машинасининг деразасига қўйиб кеккайганича ўтиб кетади, ўқитувчи шўрлик унга салом бериб, автобус бекатида қолаверади.

— Ўқитувчи ўқитади, ўргатади. Ҳақиқий ўз қадрини билган, ўқитувчилик гурурини авайлайдиган ўқитувчи бировнинг амали ёки кассасига қараб таъзим қилмайди. Акс ҳолда поймол бўлишига ўзи айбдор, аслида ўзи паст инсон. Бунақа ўқитувчилар табиятан бебахт, ўз бурчини топа олмаган, ҳар муҳитга мосланувчи хушомадгўй бечоралар. Уларнинг қўлидан ҳатто қабиҳлик ҳам келади. Тили бошқа, дили бошқа, улар талабаларига бир нарсани уқдириб, ўзлари тескарисини қилишади. Шунинг учун «домланинг айтганини қил, қилганини қилма», деган мақолни ёмон кўраман, ҳеч қачон тан олмайман. Бу зарарли мақол.

— Аммо сиз «бечоралар» деб атаганлар кам эмас-ку. Истасангиз, мен шунча мисоллар келтиришим мумкин, ақлингиз бовар қилмайди.

— Бу икир-чикирларни сиз қаёқдан биласиз, ахир ҳозиргина магазин мудирларини ҳимоя қилаётган эдингиз-ку?

— Мен ҳам ўқитувчиман.

Йигит анграйиб қолди.

— Демак, мени калака қилибсиз-да, — ўксинди йигит ва мийигида кулиб қўйди. — Мен бўлсам сизнинг олдингизда куйиб-пишиб ваъзхонлик қилиб ўтирибман.

— Бунинг нимаси ёмон экан? Четдаги одамга уқдиришдан кўра, тушунган маслакдош билан дардлашиш афзал эмасми? Бизнинг дардимиз билан бировнинг нима иши бор?

— Маслакдош, дейсиз, — деди йигит ўкинч билан. — Беш йилдан буён тортишиб келаман, «маслакдош»ларимни ҳоли жонига қўймайман, титкилайман. Қани энди самара берса. Кўпинча яккаланиб қоламан. Биз ҳам сенга ўхшаган олов эдик, кўникиб кетдик, сен ҳам кўникиб кетасан, ҳали эгарланмаган тойсан, жиловлаб олишади, дейишади...

— Жиловлаб олишдими?

Йигит нохуш тарзда елкасини қисди.

— Қайдам... — деди у ва асаб билан магнитофон клавишини босиб, музыка овозини ўчирди, кассетани ўзгартириб, бошқасини қўйди. — Куй ёқмади чоғи, магнитофони яна ўчириб қўйди.

Орага поқулай жимлик тушди.

Бу йигит ё ўзини бошқалардан ўзгачароқ, ўз олдига қўйган мақсади йўлида мурасиз, ўжар бир шахс сифатида ўзини кўрсатмоқчи, ёки ҳақиқатда ўзи шунақа — дилида, онгида шаклланган ақидаларни тиш-тирноғи билан ҳимоя қилади, бу ақидалар ҳаёт мезони эканига шак келтирмайди... Бунга ўхшаган «ҳаёт тақозоси»ни тан олмайдиган одамлар ҳамма соҳада ҳам учрайди. «Девоналар» дейишади бунақанги одамларни. Ҳар қалай, қандай бўлмасин, бу йигит биринчи учрашувимиздаёқ, тўғрироғи — тўқнашувимиздаёқ, назаримда, аллақандай қизиқиш уйғота бошлади. Бизнинг мактабимизда ҳам ўжар ва ўз ўжарлиги, мурасизлиги билан ажралиб турадиган, бировларнинг жигига тегадиган, бошқаларнинг эса ҳавасини жалб қиладиган ўқитувчилар йўқ эмас. Масалан — Оқилов Саттор, математика ўқитувчиси. Педсоветларда албатта битта масалага қарши чиқади, ўз мулоҳазаларини кўндаланг қўяди. Фикрларини пухта ўйлаб чиқмайди чоғи, кўпинча аслида тўғри фикрлар бўлса-да, уйдалаб уқдира олмайди, пойма-пой гаплари кўпларнинг асабига тегади, пироварди, директор уни силтаб ташлаганидан кейин, қўл силтаб яна ўтириб қолади. Аммо ўзи бақувват, билимдон ўқитувчи. Сатторнинг қўлида ўқиган кўп ўқувчилар институтга кирмай қолмайдилар. Кирилмаган ҳолларида ҳам математика фанидан йиқилмайдилар. Шунини айтиш керакки, бизнинг мактаб шаҳар марказига жойлашган, обрўли мактаблардан ҳисобланади. Чет эллардан меҳмонлар келинса, бизнинг мактабимизга кўрсатиш учун олиб келадилар, байрам кунлари Қизил майдон минбарига бизнинг пионерлар гулдасталар олиб чиқадиладар... Балки шунинг учундир, кўп ўқитувчилар малака-тажрибаси етарлими, йўқми, қолаверса — педаго-

гик билим, қобилияти мосми, мос эмасми — шу мактабга жойлашишга уринишади. Ва кўп ҳолларда ўз мақсадларига эришадилар ҳам, чунки яширадиган жойи йўқ — «таниш-билиш» деган тушунчалар ҳозирги кунимизда ҳавойи, яъни абстракт тушунча эмас. Мактаб бўйича баҳолар кўрсаткичи юқори бўлса-да, Саттор ўқувчиларнинг савияси тушиб кетаётганини пайқаган ва бунинг сабабини фақат бир нарсада — таниш-билишлар ёрдамида мактабга оқиб келаётган чаласавод, ношуд ўқитувчиларнинг мавжудлигида деб топган. Шу фикрни у умумий мажлисда дағал айтган. Бу камлик қилиб, Саттор муттасил ўқув йили бошланишидан аввал ҳар бир ўқитувчини синовдан ўтказиш кераклигини, синовдан ўта олмаганларини (Сатторнинг фикрича — бунақалар 50-60 процентини ташкил қиладилар) мактабдан четлатиш, уларнинг ўрнига бошқа талантли, тажрибали, ўз ишини дилдан ҳурмат қилган ўқитувчиларни жалб қилиш кераклигини таъкидлаган.

— Бундай қарорга келишга менинг педагогик виждоним тақозо қилипти, — деган эди Саттор сўзининг охирида. — Келажак авлодимиз қай даражада оғли-саводли бўлиб етишади, бу масъулият, истасангиз — жавобгарлик, бизнинг зиммамизда! Ўртоқлар, аҳволимизга жиддий ва ҳалол қарайлик: ўқувчиларимиз савияси кун сайин пасайиб кетяпти. Бу ачиқ ҳақиқатдан юз ўгириш, кўз опқочиш — бу жипоят! Аввалги йили тўртта параллел ўнинчи синфларни тугатиб кетган бир юз олтинчи талабадан фақат йигирма учтаси институтга кирипти, у ҳам бўлса олтитасининг спорт разряди бор экан...

Мажлис аҳли чурқ этмаган ўшанда. Аммо бу сукут — розилик аломати эмас эди. Ҳамманинг ранжиган дилида Сатторнинг «... жипоят», «...таниш-билиш», «...синовдан ўта олмаганларни мактабдан четлатиш...» деган сўзлари қайнар, азоб берар, ғазаб уйғотар эди.

«...Четлатиш...» Кейинчалик вазият шунақа тус олдики, «четлатиш» сўзи Сатторнинг ўзига нисбатан ишла-

тила бошлади. Умуман, ўша кезларда мактабимиз ариинг уисини эслатарди. Саттор билан ҳеч ким саломлашмас, ўқитувчилар тўда-тўда бўлиб директор кабинетига киришар, ундан алланималарни талаб қилишар, қайтиб чиққанларидан кейин кўзлари мамнуи жовдирар, ўқувчилар аса узук-юлуқ эшитган гапларига ўзларидан қўшимча қилиб висирлашар эдилар.

Исканжада қолган директоримиз Сатторни «вақтинча четлатиш» чораси зарурлиги, ғала-говур бир оз тингунча уч-тўрт кун кўринмай туришини айтгандан кейин, Сатторнинг дареларини бўлак ўқитувчилар олиб бора бошладилар. Сатторга ўрганган, унинг таълимини мароқ билан олиб келаётган ўқувчиларга янги ўзгаришлар малол келди. Бир кун кимдир кабинетга кириб, «Иккита ўнинчи синф, «а» ва «б» дарсга киришни истамаяптилар, спортзалда йиғилишган, сизни талаб қилишяпти», деганида, директорнинг кўлидаги кўзойнаги стол устига тушди. «Намо-йиш?!» — деди у босиқ овоз билан ва кабинетидан чиқиб кетди.

Мен ўзим ўша пайтда залда бўлганим йўқ, эшитишимча, директор дарҳол ўқувчилар ўз синфларига тарқалишларини талаб қилипти. Гап кор қилмагандан кейин директор:

— Кимми ёнини оляписизлар? — деган. — Сизлар ўн йил мобайнида таълим олиб келаётган муқаддас даргоҳ — мактабни ҳақоратлаган полвойиқ одамни ёнини оляписизларми?! Ахир у понкўр нафақат мактабни, аввало сизларни «чаласавод», «савияси паст» деб ҳақоратлади-ку! Агар шу камситишга, ҳақоратга гурурларинг йўл қўйиб чидасанглар, майли, ҳамма нарса жой-жойида қолаверади... Ўйлашиб кўрамиз. Энди синфларингга тарқалинглар...

Албатта, бу ҳодиса мактабимиз маъмуриятини ўйлаштириб қўйган эди. Унинг устига мен ва яна учта ўқитувчи бир бўлиб директор кабинетига кирдик. Директор бизга ҳам ўқувчиларга айтган сўзларини қайтариб чиқди:

— Кимми ёқлаясизлар?— деди у бизга танбеҳ берган бўлиб.— У поикўр нафақат мактабни, аввало сизларни «чаласавод», «савияси паст», деб ҳақоратлади-ку. Наҳот шунга чидасангизлар? Қандай қилиб кўзингизга қарайди у бетавфиқ?

Тикка турган тўрттала ўқитувчи бир-биримизга қараб олдик.

— Бўлмаса, мана,— дедим мен ва аввалдан тайёрлаб қўйган имзоли тўртта аризани столи устига қўйдим.— Бизни ҳам бўшатишингизни сўраймиз...

Директоримизнинг қовоқлари осилиб кетди. У, ҳамма ўқитувчилар Сатторга қарши, деб ўйлаб юрган бўлса керак, қийин аҳволга тушиб қолди. Негаки тўртта аризага имзо чеккан тўртта ўқитувчи мактабнинг энг обрўли, идрокли, ўқувчи ва ўқитувчиларнинг хурматини қозона олган ўқитувчилардан. Мендан истисно, учала ўқитувчиларнинг иш стажини жамласа юз йилдан ошади. Муқаддас опанинг ҳатто Ленин ордени бор. Бунақанги нуфузли муаллималар мулоҳазаларини назардан четлатиб бўлмайди. Буни албатта, директоримиз яхши тушунади. Бироқ Сатторнинг тапқиди бевосита қаратилган ўқитувчилар-чи? Ахир улар камчилик эмас-ку. «Таниш-билиш» деб бежиз айтилмаган. Уларнинг олчиси ҳеч пукка бўлмайди, қўллари ҳар ерга етади. Обориб опкелишади. Қолаверса, мактабда бўлган шов-шув муқаррар горонога ҳам, министрликка ҳам етиб боради. Битта маҳмадона ўқитувчи деб шунча маломат!..

— Бўлмаса...— деди директоримиз узоқ сукутдан сўнг.— Сизлардан ҳам битта илтимос.— Директорнинг овозида мулойим такаллуф пайдо бўлди.— Саттор Одилов билан гаплашиб кўринглар. Менга қолса, розиман. Фақат қилган ножўя иши учун коллектив олдида узор сўрасин. Агар сўрамаса, ўзига жабр, мен бошқаларни кўндира олмайман.

— Айб қилган одам узор сўрайди,— деди Муқаддас опа совуққонлик билан.— Сатторжоннинг айби нимада?

У ҳақ гапни гапирди, холос. Агар ўшанинг мулоҳазалари амалга оширилса, ҳамма ютади. Мактаб ҳам, ўқитувчилар ҳам, айниқса ўқувчилар. Ахир ҳар бир мактабнинг бурчи — ўқитиш, саводли одамларни етказиб чиқариш. Шундай эмасми?

— Шундайку-я...— деди директоримиз почор рози бўлиб.— Аммо масала анча мураккаб-да... Ҳар бирингиз менинг ўрнимда бўлганингизда қандай иш тутардиларинг — билмадим...

— «Хатога олиб борувчи йўл жуда кўп, ҳақиқатга эса битта йўл олиб боради»,— дедим мен Жан Жак Руссонинг ҳикматли сўзларини эслатиб.— Ҳақиқатни кўзласангиз — йўл битта. Буюғи ўзингизга ҳавола. Аризамиз столингизда. Виждонингиз қай йўлни кўрсатса, амал қилиш ўз ихтиёрингизда...

Биз чиқиб кетдик. Директоримиз серрайганча қолаверди. Унинг аҳволи ҳақиқатда огир, қарама-қарши иккита кучнинг орасида қолган, кескин чора кўришдан ҳайиқади. Негаки, шу мактабнинг ўзидаёқ ўттиз йилдан ортиқ ишлаб келади, ўзи ўқитувчиликдан директорликкача кўтарилган, бир печа ўн йиллар аввал қўйилган талабларга риоя қилиб ишлашга одатланган, ҳозирги пайтларда аввалги услублар янгидан қараб чиқилган, анча ўзгаришлар рўй берган. Директоримиз эндиликда янгича услуб билан иш олиб бориш кераклигини ақлан эътироф этса-да, эскича қўлланма ва режалардан холи бўла олмайди, қолаверса, янгича услублар аслида нимадан иборатлигига тушуниб ҳам етмайди. Унинг устига янгича услуб фойдали эканидан маълум даражада шубҳаланади ҳам. Унинг учун соя қўймаган ўқувчи — энг ибратли ўқувчи. Портфель ўрнига «дипломат» тутган ўқувчиларга, «Чамадон кўтариб келиш нимаси?»— деб хўп таъқиб қилди, кейинчалик кўниб кетишга мажбур бўлди. Янги модага кўра аёл ўқитувчиларимиз причёскаларини ўзгартириб келиша бошлаганда, директоримизнинг шахсан ўзи мактаб эшигида туриб олиб, ўқитувчиларни назоратдан ўтказа бошла-

ди, унинг таъбири билан «жибилажибон»ларни мактаб биносига ҳатто киргизмади, «иккита қилиб ўриб келинлар, болалар тарбиясини бузишга йўл қўймайман», деб юрди, аммо кўпчиликнинг тазйиқи остида таслим бўлди, яна кўниқди. Почаси тор шим кийиб келган ўқувчилардан баъзиларини кабинетига чақиртириб шимларининг чокидан сўкиб ташлаган ҳоллари ҳам бўлган, аммо давр тақозоси — ўзи кунлардан бир кун тор почали шим кийиб келганида, ҳамманинг оғзи очилиб қолган. Кейинчалик ўқувчиларнинг устида тирсак-тиззаси оқариб кетган жинсовкаларни, елкасигача тушган сочларини кўриб, тутакиб кетган, қапчаларининг чора сифатига — сочларини ўз қўли билан қайчилаб ташлаган. «Кимда-ким шу алвасти туркда юрганини кўрсам, — деган у кескин равишда огоҳлантириб, — қанақа ўқиган ва кимнинг фарзанди бўлмасин, аттестатдан маҳрум этилади...» Умуман, директоримиз Шералиев ўзини мактабимиздаги маънавий муҳитнинг ашаддий ҳимоячиси, посбони, деб ҳисоблайди. «Фақат маънавий иқлим тоза ва мусаффо мактабдагина ўқиш интизоми яхши бўлади», дейди у ҳаминша. Ана шу «маънавий иқлими» ҳимоя қилиш мақсадида директоримиз бир ўқувчининг қўлида шубҳали кўринган журнални тортиб олипти. Журналда машҳур голланд расмони чизган аёл кишининг яланғоч тасвири босилган экан. Ўқувчи шўрлик: «Ахир бу машҳур Рубенсининг ишлаган расми-ку!» — деганида, Шералиев, — «Рубенс бўлса ўзига!» — деб гапга чек қўйинти.

* * *

...Манин ҳамон скамейкада ўтирипти. Ахён-ахён балкониимга назар ташлайди, дераза ортида борлигимни сезади. Мени чиқади, деб умид қилмоқда. Ким қанақа, айтолмайман, аммо мен қайси бир одам билан мулоқотда бўлмай, беихтиёр Мухтор билан таққослайман. Шуни тан олиш керак, кўп ҳолларда Мухтор устун чиқади. Бун-

дай кезларда дилим таскин топади, хайрият дейман... Бир куни ўқитувчилар хонасида — дарслар орасидаги бўшлиқдан фойдаланиб — ўқувчилар дафтарларини текшириб ўтирган эдим, Саттор бир нотаниш кишини эргаштириб кириб қолди.

— Лутфияхон, бир четда ўтириб гаплашиб олсак, халақит бермаймизми? — сўради Саттор, ёнидаги нотаниш кишига ишора қилиб.

— Бемалол, — дедим мен. — Истасангиз, ўзим чиқиб туришим мумкин...

— Ишлайверинг, Лутфияхон, бир-биримизга халақит бермаймиз. Бу акаимиз синфимдаги бир боланинг дадаси эканлар...

Мен ҳар қанча ўз ишим билан машғул бўлишимга қарамай уларнинг суҳбати беихтиёр қулогимга чалинар эди. Чалинибгина қолмай, ҳатто диққатимни тортар эди.

— Асқарингиз, — дея куя-пиша давом этди нотаниш киши, — ёшлиғидаям галатироқ эди. Шу, денг, аквариумда балиқчалар борида, ҳозирам бор. Тавба, соатлаб балиқчаларига тикилиб ўтирарди. Нималардир, деб гаплашарди ҳам. Айвонимизга қалдирғоч ин курган, шу денг, ҳашарот тутиб келиб, болаларини боқади, Асқарингиз тентак, соатлаб кўзини узолмайди. Устунга суяниб томоша қилгани қилган, қорниям очмайди. Чойшаби доғ бўладиган бўлиб қолди. Билсак, тошбақасини олиб ётаркан! Ахир тошбақаниям олиб ётадимми? Мушук бўлсаям бир нав эди. Деворга нарвон қўйилган, чиқиб олиб узокларга тикилгани тикилган, ҳайдамасам кечгача тушмайди. Нонини ушатиб, бир ўзи ейди, бир итига едиради. На ҳаромни, на ҳалолни билади. Товоғингни итинг билан бирга қилиб қўя қолайлик, ўғлим, десам, хафаям бўлмайди. Типратиканини қўйинга солиб юраркан, санчилавериб, қорни яра бўлиб кетипти, билдирмайди ҳам хумпар...

Мен беихтиёр кулимсирадим, Саттор ҳам. Гапини қизиқиш билан тинглаётганимни кўриб, Асқарнинг дадаси, нажот қидиргандек, мен томон ҳам қараб гапира бошлади:

— Энди буёғини эшитинглар... Кишини кулгисиям, йиғлагисиям келади. Яқинда денг, яна қилиқ чиқарди — кечгача қаерлардадир саиғиб юриб, қоронғи тушганда уйга келади, биз ўтирган хонага кирмайди, алламаҳалгача ҳайвонлари билан овора бўлиб, сездирмай кириб ётиб олади, сахар пайти чиқиб кетади — буни биз эшик очилиб ёпилганидан билиб қоламиз. Ўша куни яна кеч келди, қўнларига сабзи бераётган экан, чақириб олдим. Ҳозир, дейди, келавермайди, ўшқирдим. Келишга мажбур бўлди. Қарасам денг, бурни қашқа, чап кўзи шишган. Ўзини опқочиб юрганини шунда англадим. Қоқилиб тушдим, деди, мен ишонмадим, сўроққа тутдим. Ахир айтишга мажбур бўлди: мактабини олдида танаффус пайтида иргишлаб юрган бўлса керак, аллақандай уч-тўртта ўзидан каттароқ нотаниш болалар буни тўхтатиб, синфингдаги Сирож деган болани чақириб бер, чақириб бермасанг ўзингни урамиз, дейиштипти. Асқар чақириб берманпти, ўзини уриштипти... Сирожни бундан хабари ҳам йўқ, Асқар қашқа бўлиб юрипти. Бу, домла, қанақаси бўлди ўзи? Ақалли мактабга келяптими Асқарингиз? Биз уйда онаси билан хавотир бўляпмиз ахир?!

Мен Сатторнинг жавобини кутардим. Саттор жилмайган ҳолда бир оз нотаниш кишига тикилиб турди-да:

— Биласизми, Карим ака, — деди, — агар мени фарзандим шунақа бўлса, фахрланардим. Асқарни мен ҳалигача билмас эканман...

Бейхтиёр мен Сатторнинг ўрнига эримни қўйиб кўрдим...

Мана ҳозир ҳам дераза орқали мажнунтол соясига қўйилган скамейкага тикилар эканман, нуқул кўз ўнгимда Мухтор гавдаланади, унинг салмоқли фазилатларини эслагим, шу фазилатларини қалқон қилиб, қалқон панасига ўзимни яширгим келади. Тўғри, Мухтор орау қилса арзигудек шахс. Пок йиғит. Балки шунинг учун ҳам баъзи бир узвий нарсалар айниқса яққол кўринар. Чиркин доқада доғ кўринмайди. Еки айб ўзимдадир, ўта талаб-

чанлигимдадир. Балки шу хил талабни менинг ўзимга писбатан қўйишса, синовдан ўта олмаслигим мумкин. Эҳтимол, талабнинг сустлигини, қолаверса, лоқайдликни биз маданиятнинг ифодаси деб билармиз? Терговнинг бўшлигини «бир-бирига ишонч» ибораси билан алмаштиргандирмиз. Боя айтганимдек, Мухтор соф, тўғри йиғит. Балки ҳамма иллат шу тўғрилигидадир. Нима қилмасин, ҳаммаси ўлчанган. Меъёрида. Неча йил яшаб келяпмиз, бирон марта кўлидан пиёла тушиб синмаган, бирон марта кўлини кесиб олмаган, бирон марта ўн бирдан кеч ётмаган, еттидан кеч турмаган. Ҳеч қачон қаттиқ кулмаган, огир изтироб чекмаган, шалоқ сўкинмаган, бировни мақтамаган, тушида алаҳсираб бирон аёл номини айтвормаган. Ими-жимиди. Маъқули илиқ сув, совуғиям, иссиғиям керак эмас, ҳеч қачон ангина бўлмаган. Балки бирон-бир аёлни севиб қолса яхши бўлармиди? Албатта, севиб қолиши мумкин, лекин буни Мухтор четлаб ўтади, қочади. Ахир севса, юрак бошқача ура бошлайди, мундарижа бузилади, хаёл қочади. Ларзанинг не ҳожати бор, умрни қисқа қилади.

Бир куни ишдан кейин почта қутисини титкилаб ҳар кунги келадиган газеталарни олиб лифт эшигига яқинлашдим, қизил чироқ ёниб турган экан, вақтни ўтказиш учун газеталарни кўздан кечира бошладим. Ногаҳонда конверт чиқиб қолди. Хат менинг номимга бўлиб, адреси машинада босилган эди. Хат йўлловчининг на адреси, на фамилияси бор. Биз аслида ҳеч кимдан хат олмаймиз. Фақат байрам арафаларида беш-тўртта танишлардан табрик откриткалари оламиз, холос. Таажжубландим. Қизиклиш уйғонди. Бафуржа ўқирман, деб конвертнинг очмадим. Лифт келди, квартирамизга кўтарилдим. Наргиза богчада эди. Бир ўзим шошилмай ечиндим, кийимимни алмаштирдим, аммо нотаниш одамнинг хати мени тинмай шошилишга ундарди. Конверт ичида тўрт букланган қоғоз чиқди. Ярим бет сўзлар ҳам машинада бежирим босилган, ҳеч қандай мурожаат йўқ, шунинг учун расмий хат бўлса

керак, деган фикр дарров хаёлимга келди. Аммо... «Сиз мени тапмайсиз, мен сизни танийман, чунки тез-тез учратиб тураман. Авваллари, бир кўришда ошиқ бўлдим, деганларга ишонмас эдим, ўзим шу кунга тушиб қолдим. Матюс, ўйчан кўзларингиз, сокин юзингиз неча ойдири, тинчлик бермайди. Ўзини бўлиб қолган, десангиз, балки ҳақ чиқарсиз. Ҳамма нарсага (хатто жонимдан жудо бўлишга ҳам) тайёрман! Кўзимга Сиздан бўлак ҳеч нарса кўринмайди! Ҳиссиётимни айтмайман, сўз ожиз. Биламан, Сиз оилалисиз, битта қизингиз, мартабали эрингиз бор. Исмингиз Лутфия. Осмондаги юлдузларни ваъда қила олмайман, ўзимни, истасангиз, жонимни ваъда қиламан. Аввалдан биламан, бу аламзада қилмишимнинг оқибати мен учун мағлубият билан якун бўлади, лекин менингдек бир девога Сизнинг ишқингизда қон ютиб юрганини билсангиз кифоя. Мен сиздан ҳеч нарсани талаб қилмайман. Зинҳор. Фақат ўтинаман — бир дақиқага бўлса ҳам 17 сентябрда соат иккида гул магазини олдига чиқинг, ўзим Сизни топиб оламан.

С. С.»

Бўнашиб кетдим, баданимдан тер чиқиб, юрагим қаттиқ ура бошлади. Оёқларимда мадор қолмади, араб каравотга етиб олдим. Анчагача ҳайрон бўлиб ётдим. Бу қанақа гап? «С. С.» Ким бўлди у? Нима ҳаққи бор? Мени ким деб ўйлайди? Бошимда эрим туриб... Мен ҳеч кимга бунақа умид учун асос бермовдим-ку... Балки биронта дилбузар бўлса-чи? Унақангилар камми? Эримнинг амалими, тинч турмушини бузиш орқали мақсадига эришмоқчи бўлиб юрган шумният душманлар қанча! Нима қилсам экан? 17 сентябрда, денти. Соат иккида. Ҳали Мухтор келса, кўрсатаман хатни. 17-да бирга борамиз, Мухтор адабини бериб қўйсин. Бир изза бўлганини кўрай! Аммо... Мухтор нима деб ўйларкин? Ишонармикин ёки «ўзинг кўз сузгандирсан бўлмаса биров дабдурустан муҳаббат изҳор қилиб хат ёзишга ботина олармиди?

Ахир хат менинг қўлимга тушиб қолишини ўйлаш керак-ку! Бу ерда бир сир бор. Кўзбўямачилик қияпасан. Сергаклигимга лой чаплаб, ўзинг кейин айшингни суриб юраверасан», деса нима қиламан? Бунақа демаганида ҳам кўнглида губор қолади. Шубҳа билан яшай бошлайди. Бошқа нарсаларни баҳона қилиб, азоб беришга тушади. Ўзини ҳам қийнаб юради, мени ҳам. Шубҳалар очик рашкка айланади. Сал рўйхуш бермасам, ўшани рўкач қилади. Дағаллигидан нолисам, «мен бировлардек ширии гапира олмайман», деб қуруқ писанда қилади. Ўйда ҳаёт бўлмайди, дўзахга айланади... Яхшиси бу хатни Мухторга кўрсатиш керак эмас. Олам гулистон! Ўринсиз шубҳа тугдириб нима қиламан?

Аммо шу билан бирга хатнинг муаллифи ҳақиқатан севги азобида юрган бўлса-чи? Туйғулари самимий бўлса-чи? Унда нима гуноҳ? Мени учратиб, дилида яшириниб ётган ҳиссиётлари ловуллаб жўшиб кетган, ўзи бу бостириб келган муҳаббат тўлқинидан эсанкираб қолиб, бошқа илож-тадбир топа олмай, шу хат йўсинида бир чора кўрмоқчи бўлгандир: бечора... Мен уни бир зумда шумниятга, дилбузарга чиқариб ўтирибман. Ахир севини — айб эмас-ку! Сева билиш табиатининг инъоми, бундай бахтга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Ўзимни, Мухторни олай! Ахир биз ишқ ўтида умуман ёнаганмиз-ку! Муҳаббатнинг юксак даража билан оловланишини биз хатто хаёлимизга ҳам келтира олмаймиз. Шунинг учун биров, севдим, яхши кўриб қолдим, деса, худди уят нарса рўй бергандек, кўзимизни олиб қочамиз ёки ўзимизни маданиятсиз кўрсатмаслик учун мавҳум жилмайиб қўямиз, холос... Балки у ёшдир? Одатда ёшлар, биринчи ҳиссиёт хуруж қилганда, каллаларини йўқотиб қўйишади, ягона муҳаббат шу, деб ўйлашади. Кўпинча ўздан катта жувопларни яхши кўриб қолишади, кейинчалик ўзлари мулзам бўлиб, уялиб юришади... Ё 17-да борайми? Тушунтирайми? Биринчи ҳиссиёт бўронига таслим бўлманг, укам, кўпинча дастлабки туйғу алдоқчи бўлади, деймикин?

Епишиб олса-чи? Унда нима қиламан? Кўчада шарманда бўламан-ку! Одамлар нима деб ўйлайди?! Йўқ! Яхшиси бормаслик, кўзни кўр, қулоқни қар қилиб, бу бўронни ўтказиб юбориш керак! Яна хат ёзса-чи? Ахир бирдамас-бирда биттаси Мухторнинг қўлига тушиб қолиши мумкин-ку! Унда нима бўлади? Ахир биринчи мактуб эмаслиги мазмунидан аён бўлади-ку? Нима деб важ келтираман? Ўзим ҳам чувалашиб қоламан, бу турган гап... Хат 17 сентябргача келмайди. Агар 17-да учрашувга бормасам, ана ундан кейин кетма-кет кела бошлайди. Ҳали ўн еттичигача уч кун бор. Анча-мунча нарса ўйлаб, маълум қарорга келиш мумкин. Мухлат берганига ҳам раҳмат, бугун ё эртага учрашамиз, деса, нима илож қидирардим... Шу хил мулоҳазаларни дилимдан ўтказиб, бир оз тинчигандек бўлдим-да, яна хатни қўлга олдим. Кўз югуртириб чиққанымдан кейин, бир нарсани англадим, англадим, юрагимга яна гулгула оралай бошлади. Хатнинг мазмунидан шундоққина кўриниб турипти — бу ёш йигитнинг хати эмас. Масала, демак, мен ўйлагандек мураккаб. Идроки қуйилган киши муҳаббат изҳор қилган экан, кўн ўйлаган. Хатни яна ўқиб чиқдим, конвертида почта штампи йўқ. Демак, «С. С.» мени анчадан бери кузатиб юради, адресини билиб олган. Хатни пастдаги бизга қарашли почта қутисига ўзи ташлаб кетган, балки газета олаётган пайтимда ҳам назорати остида мени ушлаб турган. Телефонимиз номерини билиши мумкин... Қани энди телефон қилса! Шартта-шартта гапириб, умидини узардим. Ўзим ҳам қутулардим, уни ҳам пуч орзулардан озод қилган бўлардим.

Ниҳоят уч кун ўтди, 17 сентябрь ҳам келди. Ойначамга тикилиб пардозимни тузатдим (ажабо!). Секин ташқари чиқдим. Мактабдан қайтарканман, атрофга аланглайман, «С. С.» олдимдан чиқиб қолармикин, деган гумонда ҳадиксирайман. Учраган йигитлардан ҳайиқаман, кўчанинг нариги томонига ўтиб оламан. Хайрият, ҳеч ким мени тўхтатмади, аммо назаримда «С.С.» шу атрофда бўлиши

аниқ. Мен, ҳамма нарсага чек қўйган аёл шунча саросимадаман, унинг аҳволи қалайкин?

Одамнинг табиати ғалати, бир ярим деганда уйга кириб бордим, кўчага қараган деразага отилдим — гул магазини Ленин хиёбонининг нариги томонидаги кўп қаватли уйнинг биринчи қаватига жойлашган, деразамдан кўриниб туради. У ерда гул магазинидан ташқари «Дорихона», «Сартарошхона», «Почта бўлими», китоб магазини ва яна аллақандай савдо магазинлари бор. Одамлар ўз юмушлари билан юришинти, аммо мен қидирган кимсага ўхшаш аломатни пайқамадим. Балки ҳали келмагандир, балки бирон пана жойда писиб ўтиргандир. Албатта мен келганимни кўриб иқдор бўлганидан кейин чиқади. Лоқайд бўлишга ўзимни зўрлаб, ечиндим, кийимларимни ўзгартирдим. Ўзгартирмай нима қилардим, бари бир учрашувга чиқмайман-ку! Аммо баъзан соатга қараб қўяман. Майли-да! Чорак кам икки. Ўн та кам икки. Бешта кам... Юрагим гуп-гуп уради, тиззаларим қалтирайди, асабим рубоб торидек тарап, узилиб кетиши ҳеч гап эмас. Бориб ўзимни қаравотга ташладим, дим тушганимча алламаҳалгача ётдим. Назаримда бир дунё вақт ўтгандек бўлди. Тамом! Энг огир лаҳзалардан ўтиб олдим! Бўёғи осойишталик. Бошимни кўтариб қарасам, соат энди уч бўлипти! Бирон юмуш билан овуниш керак. Ҳорғин аҳволда туриб, қўшни хонага чиқдим. Қизик туюлди, дераза орқали гул магазини томон қарадим. Ўша-ўша, йўловчилар ўз ташвишлари билан банд, севгилисини интизор кутиб асабий уёқдан-буёққа юрган ошиққа ўхшаган бирон кимса йўқ! Аммо айти шу чоқда бир оқ «Волга» келиб тўхтади, кўзимга иссиқ кўринди ва шу заҳотиёқ «Дорихона»дан Мухтор югуриб чиқди-да, бояги машинага тезлик билан ўтирди, машина кескин жойидан кўзгалиб, кўздан гойиб бўлди... Ана шунда тушундим — хатни муқаррар эрим ёзган. Мухтор соат бирда дарсдан бўшашимни биларди, шунинг учун учрашувни иккига тайин қилган, иккидан сал аввал келиб, «Дорихона»

нинг ойнабанд деворидан менинг келишимни кузатишга тушган. Менинг чиқмаслигимга амин бўлганидан сўнг, телефон орқали машинасини чақирган... Демак, шубҳаси бор эканки, мени синамоқчи бўлган. Бироқ покизаликда текшириш учун одам ўз хотинини шунақа синовдан ўтказиши — буни нима деб аташ мумкин?! Мен, албатта, бу ўзига номуносиб қилмишини ҳеч қачон юзига солмайман, ҳатто уни фавқулодда кўриб қолганимни сездирмайман ҳам, аммо ичимдан ўтганини ўзим билиб қолавераман... Нега қарадим деразадан?! Қарамасам, эримнинг шундай ишга қодир эканини билмасмидим... Наргизанинг овози кулогимга чалинди, кўзимни очсам Мухтор кўча кийимларини шкафга илаётган экан, Наргизанинг овози эшитилди, ўзи кўринмайди, хонасида бўлса керак. Уни Мухтор ишдан қайтишда боғчасидан олиб келади. Ўз калити билан эшикни очиб кирганини уйкуда эшитмабман, қуёш гул магазини жойлашган бинонинг орқасига энди ўта бошлапти.

— Яна бошинг огридимми? — сўради Мухтор, келиб мен ётган каравот қиррасига ўтираркан.

— Йўқ, ўзим... Озгина чўзилай, девдим, кўзим уйкуга кетипти.

Мухтор эгилиб, гиламда ётган конвертни олди (ўзим атайин ташлаб қўйган эдим).

— Бу нима? — деди у сохта.

— Хат.

— Кимдан?

— Ўқиб кўринг.

— Расмийми?

— Аксинча.

— Нега, ўқинг, деясан унда?

— Сиздан нега яширай?

Мухтор конвертни очиб, хатни биринчи кўраётгандек ўқий бошлади, ўқиб бўлиб жилмайиб қўйди:

— Ҳм. Табриклайман!

Мен бош қимирлатиб, жилмайдим.

— Тапийсанми ўзини? Ким «С. С.»?

— Ёзилган-ку, «танаймайсиз» деб.

— Бордингми?

— Боришим кераклигини сиздан сўраб олмаганман. Ботина олмадим.

— Афсус, — деди Мухтор киноя оҳангида. — Қачон келувди хат?

— Уч кун бўлди.

— Уч кун ичида сўраб олиш мумкин эди. Лоақал кўрсатмадинг.

— Едимдан кўтарилипти.

— Фавқулодда нарса ёддан кўтарилиши таажжуб.

— Таажжубланадиган ери йўқ. Бунақа хат ёзиш фақат психикаси бузилган руҳий касалнинг қўлидан келади. Агар боришга ўзингиз ундаётган бўлсангиз, яна хат келса, ўйлаб кўраман.

— Уч кун мобайнида огиз очмаганингга ҳайронман. Кўрқдингми, рашқи келади, деб?

— Кўрқсам, бу хат гиламда ётмаган бўларди.

— Сенинг ўрнингда мен бўлганимда борардим. Ҳар қалай, қизиқ-да.

— Сиз ҳам бормаган бўлардингиз, сиз унақа одаммас сиз, — дедим ва шундай жавоб топа билганимга ўзим ҳам таажжубландим, чунки бу гап билан мен унинг иззатнафсини ва нақадар садоқатли инсон эканини бир карра кўтарган эдим.

— Раҳмат, — дея Мухтор ўридан турди. У менинг охирги жавобимдан мамнун экани сезилиб турарди...

* * *

Маниннинг кўзлари ҳамон деразамда. Нималарни ўйлаётганини? Мухтор менга нисбатан қўллаган найрангни Манион ҳам қилармикин? Қайдам. Қилмаса керак... Нима учун охирги пайтларда мен Манион ҳақида ўқити-ўқити

ўйлайдиган бўлиб қолдим? Хушрўйлигим? Мухтор ундан каммас. Ақллилигим? Мухтор ҳам зеҳли, очик йигит. Маннон очик одамга ўхшамайди. Жозибаси балки алла-нечук сирли сеҳридадир. Умуман, Маннон сеҳрли бир китобга ўхшайди. Одатда бундай китобни очишга одам ҳайиқади — худди бирон дугонанг кафтинг чизикларидан фол очиб, такдирингни айтиб беришга отланганда бўладиган ҳадиксираш каби. Ҳам қизиқ, ҳам қўрқинчли — агар кўнгилсиз тафсилотлари бўлса-чи? Бир умр машъум юки босиб юради кишини. Албатта, ўша китобни варақлаб кўп ажойиб ҳодисалар, саргузаштлар оқимига кириб бориш мумкин. Лекин у оқимнинг хавфли тўлқинлари одамни оқизиб домига тортиши, гарқ қилиши мумкин... Тўлқинларининг жозибали гирдобини деб, соҳилни тарк этиш инсофданми? Ахир соҳилда мўлтираб бир бегуноҳ жажжи инсон турипти. Бу жажжи Наргизадир...

Яхшиси, ҳар қанча сеҳрли бўлмасин, ўша китоб саҳифаларини варақламаган маъкул!

Мажнунтол томонга қараб, ичимда «хайр» дедим, палатадан чиқдим. Кийимларимни алмаштириб, кўчага ошиқдим. Ҳозир такси тўхтатиб, тўппа-тўғри болалар боғчасига бораман, Наргиза чиқади, қизимни маҳкам қучиб, бағримга босаман, тўйиб-тўйиб ўпаман...

Ҳаво айний бошлади. Тўсатдан шамол кўтарилди, патлари қайрилган товук кўндогига югурди, дераза қарсиллади, жом қулаб даранглади, сим чарсиллади, чамбаракдан сут тўкилди. Майкачан Самад айвонга чиққанида ҳаммаёқ тўзон, чанг осмонда қоғоз учар, онаси дераза тавақаларини ёпар, кўйлаги баданига ёпишган, дурраси тишида эди. Кечаси дим бўлди, чивин чакди, хотинининг кўли теккан биқини терлаб қолипти, Самад четроқ сурилди, уҳ тортиб, араб кўзи илинди...

Самад қайтиб уйга кирди, кўнгли айнаб, айвонга яна чиқди — чанг бўлса-да, салқинроқ эди, сигарет тутатди.

Ола тўполон тинди. Ер-бўғот олма, айрилган гилос шохи, шамол гулхонага улоқтирган шолча қолди, ағанаган бўш шиша гилдирашдан тўхтади, қаймоғи четига ёпишган чамбаракдаги сопол коса тинчий бошлади. Чанг тарқалмаган, ҳамма нарса хитой қоғоз орқали кўрингандек хира, исқирт, кимингдир ҳовлисидан қисир сугирнинг куйиккан маъраши эшитиларди. Айвондаги ҳолдильник сесканиб, жавонни ларзага солди, шингиллай бошлади — симни улашди чоғи. Бир оздан кейин майин шамол эса бошлади, ҳафталаб биқиб турган губорни тарқатди, осмон кўк тус олди. «Довул ҳозир қайси жойларни тўс-тўполон қилаётган экан?..» деб ўйлади Самад. Ўзи шунақа, неча кунлаб ҳаво димиқиб ётади, барг қилт этмайди, на кундузи, на кечаси ҳаловат бўлмайди, шунда гўё аллақаяқда бекиниб ётган шамол галаён билан ёпирилиб келиб, рутубатни тозалайди-кетади...

— Ишга қачон борасан? — ҳовлида сочилиб ётган кўйлак-чойшабларни йигиштираётган онаси ўгирилиб сўради.

— Борарман, — деди айвон лабида чўнқайиб ўтирган Самад. — Ювиниб кетай. Нимайди?

Йигиштирган парсаларни онаси чорпояга ташлади. — Мозорга кириб ўт, — деди кафтини қоқиб. — Замирани бошига гул қўйиб келувдим кеча, ағдарилган бўлса, кўза чил-чил бўлиб ётгандир. — Самад индамади: хўп, дегани. — Идиш олиб кет... Жинни шамолли қара, — деди яна онаси, супургини ариқ сувига ботирар экан, полигадек. — Ҳаммаёқни алгов-далгов қилди.

— Салқин тушганини айтмайсизми, — деди Самад, сигарета қолдигини улоқтириб.

— Салқин дейсан, пахта нима бўлади, энди гулга кирипти?

— Баттар бўлсин, — деди Самад эшитилар-эшитилмас ва ҳорғинлик билан настга тушди, крапни очиб ювина бошлади.

Самад бир бурда поини қаймоққа булаб еди, пиёладаги чойни бир хўплаб ичди, оғзини артди, онаси тайёрлаб қўйган сопол хўқачани газетага ўраб кўчага чиқиб кетди. Қабристон узоқ эмас эди, ўша томон бурилди, кираверишдаги тут тагида крандан тинмай сув оқиб турарди, Самад гўрковдан челақ сўраб олди, хўқача билан челаққа сув тўлдириб, Замиранинг қабри томон кета бошлади.

Замиранинг вафотига бир йилдан ошди. Юраги хаста экан, ўша нобуд қилди, деган гап тарқатишди. Замира ҳеч қачон юрагидан шикоят қилмас эди, Самаднинг ота-онаси аввалига хайрон бўлишди, аммо врачлар диагнози қатъий — кўникишди.

Замира ўрта мактабни тугатиб институтга кириш учун шаҳарга борганда, акаси Самад ҳам ўша ерда, Педагогика институтини битириш арафасида эди. Замира ҳам ҳужжатларини шу институтга топширди, имтиҳонлардан муваффақиятли ўтди, ўқий бошлади, акаси институтни тугатиб, районига қайтди, мактабда муаллимлик қила бошлади. Шу кезларда Самаднинг педагогикага оид бир-икки мақоласи область газетасида, яна бир-иккитаси республика

матбуотида эълон қилинди, бошқа мақолаларининг мазмуни кенгайиб, кундалик ҳаётнинг бошқа жиҳатларини ҳам ёрита бошлади. Шунда район газетаси Самаднинг ўз редакциясига таклиф қилди, у мухбир вазифасида ишлай бошлади. Шу орада у уйланди, Муяссар қиз тугиб берди, уйи нурга тўлди-қўйди. Ҳаш-паш дегунча вақт ўтди, Ни гора бир ёшга тўлди, Замира ўқишни тугатиб қайтди, у ҳам Самад иш бошлаган мактабга кирди.

Замира ўқиб юрган кезларида Равшан исмли студент йигит билан иноқлашиб қолди, аҳд-паймон қилишди. Равшан Замирани сўратиб, онасини юборди, нон ушатишди. Шундан кейин Равшан ўз машинасида тез-тез районга қатнайдиган, мактаб атрофида Замира билан кўришиб қайтадиган бўлиб қолди. Район ижроия комитети раисининг ўғли Ҳамдам бир-икки марта Замиранинг йўлини тўсди, гапга солмоқчи бўлди, Замира чап бериб кетди. Кейин совчилар келди, Замиранинг онаси мавҳум гаплар билан совчиларни чиқариб юборди, хабарни эрига айтди. Жалол аканинг боши қотиб қолди: унга қолса шу қудачилик дуруст эди, чунки бўлажак қуда катта одам; раҳбар, районнинг жиловчи ўшанинг қўлида, қолаверса, Жалол аканинг ўзи шу ердан дон териб юрипти, фарзандлари ҳам шу ерда кун кўришяпти, қуданинг нафи тегиши аниқ. Аммо рад жавобини айтса, оқибати қанақа бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас, қуда ҳамманинг пайига етади, «замон зўрники» бўлиб қолган пайтлар... Унинг устига қизининг боши боғлиқ, нон ушатишган, кузда тўй бўлиши керак, улар томон бу ишга қандай қарайди, ахир иснод-ку. Замира нима дейди?

Жалол акага бу аснода бир туртки керак эди, ҳадиғини ўғлига айтди.

— Унаштирилган, десин аям, — бир оз ўйга ботиб, гапирди Самад. — Ахир тушунишар, ваъдани бузиб бўлмайди-ку... Иннайкиёин, Замира ҳам... жанжал кўтаради... Равшан билса, қирпичоқ бўлади. Бошимиз маломатдан чиқмай қолади.

Жалол ака огир тин олди, бошини сиқди.

— Шаҳардан келганларга дарров жавоб бериб юборганимиз чакки бўлди-да... Онанг бижилдоқлик қилди, биринчи келиши билан тузоққа тушибмиз-қўйибмиз, сал таранг ҳам қилмабмиз. — Жалол ака икки кун қирилмаган соқолини ишқади, чўнтагидан эзгиланган рўмолча олиб, бурнини қоқди, кафтини артди. — Холбоев билан ўчакишиб бўладими? Қуритади уругимизни, эзиб ташлайди...

— Зўр келса, жойни сотамиз, шаҳарга кўчиб кетамиз, кунимиз ўтмай қолмас...

— Агар улгурсак... — деди Жалол ака тушкунлик билан. — Тўйдан бир ўян топиб, жавобгарликка торттиради. Ана унда кўр, додингни кимга айтардинг?

— Тўйдан нима ўян топиши мумкин?

— Э, ўғлим, усуллари кўп, органлар уларнинг измида, — деди Жалол ака ичида қовурилиб. — Боласиям ўлардек қайсармиш. Шунга уйланаман, йўқса уйга ўт қўяман, депти. Сингдингни бирор нарса қилиб қўйишданам тоймайди, итвачча. Эшитгандирсан, битта кампир чарчаб, тухум солинган саватини ўшанинг машинасига қўйиб турган экан, келиб саватини йўлга улоқтирибди, бир мотоциклчи тухум шилиғида сийганиб дарахтга бориб урилибди. Кўзинг тушгандир, ҳозир инвалид, врачлар бўйнига чармдан бўйинтуруқ тикиб беришган, тангиб юради, бусиз боши турмас эмиш... Шунақа, ҳеч ким унга бирон нарса дея олмайди, отасидан қўрқади...

Улар бир қарорга келиша олмади.

Ҳамдам томондан яна совчилар келди, Сожида опа узил-кесил жавоб айтди, совчилар похуш хайрлашиб, чиқиб кетишди.

Тўйга ярим ой муддат қолганда, Равшаннинг маиниаси жардан топилди — грузовой машина билан урилибди, деган гап тарқатилди, айб Равшаннинг ўзида эмиш. Ҳали қариндошлик алоқалари у қадар боғланган бўлмаса-да, Жалол ака хотини ва ўғли билан Равшаннинг маросимларига қатнашди, ҳатто Ҳамдамнинг онаси Со-

жида опа ҳузурига келиб таъзия билдирди. Замира бир-икки марта яширинча Равшаннинг қабрига бориб, кўзи қизариб қайтди, дили лоқайд бўлиб қолди.

Расмийат йўлига чамаси бир ой ўтгач, Ҳамдамнинг онаси яна совчи бўлиб келди. Энди унаштирилган куёв йўқ, дунёдан ўтди, у оила олдидаги юк бўлиб турган ваъда масъулияти ҳам кучини йўқотган, буёғига Замиранинг боши очик, унинг тақдирини ўйлаш зарур, ахир институтни битирганига бир йил бўляпти, бунинг ёшидаги қизлар аллақачон иккитадан фарзандлик бўлишган, агар бу гал ҳам йўқ, дейишса, Холбоев оиласи билан яқинлашишдан бош тортгандек бўлиб чиқарди — рози бўлишди. Қолаверса, бу йўсиндаги тақдир иловаси ҳадиксираб юрган Жалол акага айни муддао эди.

Замира ўжарлик қилиб кўрди, важ сифатида Равшаннинг вафотини, орадан ҳеч қанча вақт ўтмаганлигини айтди.

— Ие, қизим, эс-хушинг ўзингдами? — деди Сожида опа. — Ҳали никоҳ бўлмаган йигитга аза тутасанми, болам? Илло-билло мунақа гап оғзингдан чиқмасин. Эшитганлар нима дейди?..

Кеч куз тўй бўлди.

Замиранинг дили бўм-бўш, лоқайд эди, у ҳеч нарсани ҳис қилмади — қувонгани ҳам, хафа бўлгани ҳам йўқ, ўзини оқимга қўйиб берди. Анча пайтгача чехраси очилмай юрди, аммо ҳадеб хўмрайиб кун ўтказиш ҳам одобдан эмас, баъзан ўзини мажбурлаб бўлса-да, жилмайишга уришиб кўрди, аммо бу зўраки қувончни яна булут қопларди. Шундай пайтларда ота-онасининг тазйиқи билан ўзини қўлга олишга киришган Ҳамдамнинг ич-ичидан алами қайнар, бошқоронги бўлишига қарамай Замирага кўрслик қилар, ўлиб кетган Равшанга рашик қилиб, хотинига азоб берарди. Аммо ҳомила билан боғлиқ энди илиқлашиб

келаётган турмуш тарзи Ҳамдамнинг кайф аралаш газабда айтиб юборган бир сири туфайли барбод бўлди. «Ҳазманингни ўзимиз ўлдирганмиз! Аварияни ўзимиз қилганмиз!» — деган эрининг гапларини Замира эшитди-ю, вужуди бўшашиб кетди.

Сахар чоғи Холбоев ваннага кириб, келиннинг сиртмоқда кўрди, ағанаб ётган табуреткани кўйиб, ҳали илқ жасадини апил-тапил арқондан сугуриб олди, чора ахтара бошлади. Келини ўзини осиб ўлдирди, деган совуқ хабар тарқалса, сўроқ-тергов бошланади, Равшанининг ўлимига алоқадор тафсилотлар очилиб кетади, аварияни ўзлик ўзи уюштирган юзага чиқади, вазиятни идора қилиб бўлмайди... Ахир Холбоевнинг ниётлари кам эмас, шу даражага кўтарилишининг ўзига қанчадан-қанча тadbирлар қўлланган, чиқим бўлган. Чиқим-ку, аллақачон бир неча баробар ўзини оқлади, аммо — поумид шайтон, мана, райком секретарини областга олишмоқчи, жойинга кимнидир тайинланадиган пайтда албатта Холбоевнинг номзоди ҳам қўйилади... Келини тушмагур подонлик қилиб қўйгани чатоқ бўлди-да! Турган гап, аҳволни шу даражага ўгли олиб борган, бўлмаса ҳомиладор жувон ўзини осармиди, азбаройи жон-жонидан ўтган, ҳеч нарса кўзига кўринган эмас, бироқ келини ҳам писмиқроқ, «ичимдан то» хилидан экан ёки бироқ дарди бормикин? Балки руҳий касалдир, уйдагилар сезмай қолишгандир... Руҳий касал!.. Холбоев телефонга отилди, бир оздан кейин район касалхонасининг бош врачни ҳаллослаб кириб келди.

— Руҳий касали борлигини, — деди у ўлиқни кўргач, — энди исбот эта олмаймиз. Учётда бўлса ҳам бир нав эди. Заключение беришимиз мумкин, албатта, лекин... ота-онаси экспертиза талаб қилишса, ёлгон очилади, чунки оз бўлсаям, бўйнида арқон изи қолган.

— Келини ўзини осибди, деган шов-шув тарқалса — бу яхшими? — деди Холбоев тоқатсизланиб. — Текширув бошланса-чи? Ўйланг!..

Бош врач имтиёз илинжида эди, жавоб айтишга шошмади.

— Тезроқ ўйланг, кун ёришиб келяпти! — деб ўдагайлади Холбоев ва бош врачнинг вақт чўзаётганини англаб, ётиги билан деди: — Сиз ўйлаётган нарсалар тўғрисида кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Юраги хаста, деган диагноз қўйилса потўғри бўлмас, — деди ниҳоят бош врач. — Бу яширин касал, кўп ҳолларда беморнинг ўзи ҳам билмайди... Ундоқ бўлмаганда ҳам юрак шунақа нарсани, тўсатдан экссесс бериши мумкин. Ёш-қарига қарамайди... Касалхонага олиб бориш керак.

— Қанақа машинада келдингиз?

— «Тез ёрдам» да.

— Машинани ҳовлига олиб киришсин.

— Ҳа, албатта, — деди бош врач ва дарвоза томон кетди.

«Тез ёрдам» машинаси Замиранинг жасадини олиб кетганда, кун ёриша бошлаган, куртаклари бўртиб қолган дарахтларининг тапаси нам ва қора, баланд шохлари туманда аранг кўринар эди.

Холбоев дарвозани қулфлаб, уй ичига югурди.

— Нима бўлди? — оёқ дупуридан уйғониб, сўради Ҳамдамнинг онаси. — Нима гап?

— Ҳожатга чиқсам, келининг ваннада ётибди. Ағдариб қарасам, ўлиб бўпти. Дарров докторга телефон қилдим, келишди. Юраги тўхтаб қопти.

— Вой, ўлмасам! — Аёл ханг-манг бўлиб қолди.

— Касали борлигини билармидини?

— Йўқ...

— Яширишибди-да биздан! — Холбоев муштини кафтига урди. — Тур ахир! Бор, уйғот ўглингни!

Аёл хушига келиб, апил-тапил кийина бошлади.

Замиранинг жасади касалхонанинг реанимация бўлимига олиб борилгач, гўё керакли тадбирлар қўлланилгандек бўлди, аммо «фурсат бой берилган, керакли натижа бермади», деган гап тарқатилди, юрак фаолияти тўсатдан тўхтаган диагнози билан иш ёпилди, ўша куннинг ўзидаёқ жасад гўрга қўйилди. Мусибатдан ақли озган Замиранинг уйдагилари қий-чув бўлиб қолишди, мулоҳаза қилиш, гумонга бориш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади...

1982 йилнинг баҳори шундай бошланди. Ҳар кун Замиранинг қабрига гул қўйиш одат тусига кириб қолган, Сожида она бирон кун бу одатни канда қилмайди, ўзи бора олмаса, Зумрадни, Зумрад ўқишда бўлса, Самадни гўристонга юборади...

Холбоев қабрга келинининг тасвири ўйилган икки қулоч мрамартош қўйдирди, атрофини қора чўян панжара билан ўратди, гуллар экдирди, электр сими тортириб, чироқ ўрнаттирди. Хулласи, одамлар кўрса, хаваси келадиган бир жойга айлантирди, атрофда бунақа мақбара йўқ, ҳатто гўрковлар навбатма-навбат назорат қилиб туришади. Электр чироги ўчмайди...

Ҳақиқатда мрамар супага қўйилган кўза чил-чил синган, гулдаста сочилиб ётарди. Самад чини парчаларини супуриб бир четга ташлади, сағанани хўл латта билан артди, гулларни хўқачага солиб, мрамар супага қўйди, гул кўчатлари тагига сув қуйиб чиқди. Юмушни бажаргач, чўян панжарага суяниб бир дам жим турди, сўнг бўш челақши осилтириб, қабристон дарвозахонасига қайтди...

Самад киоскадан турли хил марказий газеталар олиб, ишхонаси томон кетди.

Пойдевори бир қарич ҳам келмайдиган икки қават бино кўримсиз, пастки қават деразаларининг баъзиларида занг панжаралар бўлиб, хира ойналарида панжа излари қолган, пардаларини гард босавериб, рангини билиб бўлмас, бинонинг олдидаги жайдари гуллар экилган уч қатор эгат сувсизликдан қақраган, пчида ит ғажиган суяк, бир пой эски қалиш, бочканинг чамбараги ётарди. Бу аросатда қолган бинода районнинг бир неча иккинчи даражали ташкилотлари, яъни маданият бўлими, кинофикация идораси, аллақандай қурилиш маъмурияти, район маорифи жойлашган бўлиб, Самад ишлайдиган «Коммунизм машъали» газетасининг редакцияси ҳам шу бинода эди. Шунча муассасалар ўртасидаги бу бино сансалорга қолиб, ҳеч қайсиси на ремонтга, на теварак-атрофини ободонлаштиришга қарар эди. Том тешилса, ҳафта-лаб чакка томар, труба ёрилса, ойлаб сувеиз қолишар, ертўла эса сувга тўлар, ҳожатхонага яқинлашиб бўлмас эди.

— Анчадан бери «Илғор» ҳақида материал берганимиз йўқ, — деди газетанинг бўлим мудир — қирқ ёшларга кирган семиз, сепкилдор одам, — планлаштирганмиз, бир-икки кунга бориб келсангиз...

— Республика матбуотлари бериб ётипти-ку, — деди Самад. — Она — депутат, қаҳрамон. Бизнинг материални писанд ҳам қилмайди.

— Домланинг топшириқлари, — деди бўлим бошлиғи, бош редакторни назарда тутиб, шу билан мавзуга чек қўйган бўлиб. — Шамол зарар етказган бўлса, тилга олинг,

айтинг: «Табиат инжиқликларига қарамай, талафотни мардонавор енгиб...» ва ҳоказо, ўзингиз биласиз.

— Зарар етказмаган бўлса-чи?

Бўлим мудирини Самадга гаши келиб қаради.

— Хулласи,— деди у,— қаранг, қидиринг, сўраб-суриштиринг. Бўлмаса, ўйлаб топинг. Ибратли материал бўлиши керак.

Самад ўз хонасига чиқиб, столи устидаги қоғозларни саралади, кераклиларини стол галадонига солиб, қулфлади. Сўнг хотини ишлайдиган муассасага телефон қоқиб, колхозга кетаётганини, бир печа кундан кейин қайтишини айтди.

Кун яримлаб қолган, Самад ташқарига чиқиб, бир оз иккиланиб турди. Боргунча кеч киради, ётиш жойи нима бўлади? Район газетасининг мухбири майда одам, колхозда рўйхуш беришмайди, эътибор ва мулозаматлар пойтахтдан келганларга нисбатан қўлланади, баъзи кезларда область миқёсидаги шахслар ҳам бу донги кетган колхозга келиб, оддийгина муносабатдан четда қолишади. Колхознинг мухташам боғи, унинг меҳмонхонаси одамлар, Москва ва Тошкентдан келган мухбирлар билан банд бўлади, зиёфатларнинг кети узилмайди, машиналар тинмай ҳар турли масаллик, ичимлик, мевалар ташийди, мрамар ҳовуз, фин ҳаммоми, биллиард ўша мартабали меҳмонлар хизматидан бўшамайди. Самадга ўхшаганларга йўл бўлсин бунақа жойларга? Бироқ район колхозиди ишлайдиган ўртоғининг уйи ўша колхоз марказида, ота-онаси Самадни яхши танишади. Шаҳарда ўқиган кезлари Мансур билан дўстлашиб қолишган, каникул пайтлари бир-бирлариникига борди-келди қилишган. Самад Мансурникида ётиб қолаверади-да. Унинг устига Мансур иккинчи фарзанд кўрибди, баҳона билан Самад ўртоғини табриклаган бўлади, фақат магазиндан совға-салом қилиб олиши керак. Нигора туғилганда, Мансур хотини билан қутлаб келган, совғаси — гилдиракли атрофи панжара каравотча — ҳали ҳам асқотяпти.

Самад «Болалар дунёси» магазинига кириб боши қотиб қолди. Болаларга олинадиган буюмлар кўн, жажжи машиначалардан тортиб велосипедгача бор, аммо қайси бири совға учун мос — Самад муқаррар билмас эди. Муяссар бўлганда, дарров танларди, бунақага диди ўтқир, ўйлади Самад, айни пайтда Муяссар йўқ, бу вазифани ўзи бажаришига тўғри келади. Самад сотувчи жувонга маслаҳат солди.

— Совгани кимга олмоқчисиз?— сўради жувон.

— Жиянимга,— деди Самад, гапни қисқа қилиб.

— Неча ёш?

— Ярим яшар...— деди Самад миясида нималарнидир чамалаб.

— Ана, шақир-шуқур ўйинчоқлар тикилиб ётибди,— деди жувон ва бир печа ҳар турли пластмасса ўйинчоқларни пештахтага ташлади. Бу нарсалар ҳаддан ташқари арзон эди. Самад илжайиб, бошини бурди.— Ёқмадимми?

— Жа арзон-ку,— деди у.— Қимматроғи керак.

— Велосипедча ола қолинг,— деди жувон, велосипедлар турган томонга бошини ўгириб.— Уч гилдиракли. Кейинчалик минади. Ўғил бола учун бу яхши совға...

«Илгор» колхозининг марказигача бўлган йўл унча олис эмас, лекин бир-икки жойда шамол дарахтларни йўлга қулатган экан, токи тракторлар уларни четга суриб, йўлни бўшатгунга қадар талай вақт ўтди, кеч кира бошлаганида, Самад манзилга етиб борди. Мансур ҳали ишдан қайтмаган экан, Самад унинг оила аъзолари билан суҳбат қуриб ўтирди. Мансур келганда, чироқ ёқадиган пайт бўлиб қолган эди. Улар самимий кўришишди.

— Нега ишхонага телефон қилмадинг?— дашином берди Мансур.— Эртaroқ келардим.

— Эсимга келманти,— деди Самад, ўртоғининг келганидан рухланиб.

— Ўтир, ўтир, Самад, мен бир ювиниб олай, сасиб кетганимни сезилсанми?— деди Мансур ечинаётиб.— Беш-ўнта дарахт каналга ағанаган экан, эрталабдан тиним йўқ. Адолат! Сочик опчик!

— Ванида тоза сочиқлар бор, — деди хотини ошхонадан бошини чиқариб. Унинг қўлида эмизикли гўдак боласи бўлиб, тўрт яшар қизи онасининг этагидан тортқилар, гашлик қиларди.

— Берсанг-чи болаларингни бувисига, — бақирibroқ деди Мансур, хотинига ичи ачигандек бўлиб.

— Намоз ўқигани кириб кетишди, — жавоб берди Адолат хижолатдан бир Самадга қараб олиб. — Ҳозир чиқишади.

— Қанақа овқат қилипсан?

— Ош. Гуручинин соламан.

— Менга бера қолинг болаларни, Адолхон, — деди Самад, ўрнидан туриб ва бир-икки қадам юрди.

— Унашмайди. Бемалол ўтираверинг, — дея Адолат яна ошхона ичида гойиб бўлди.

Ошдан кейин ҳандалак сўйишди, хиди ҳаммаёққа тарқаб кетди.

Терак барглариини йилтиратиб, тўлин ой чиқа бошлади.

Самад билан Мансурга сўрига жой қилиб беришди, йиғиштириб қўйилган пашшахонани туширишди, икки дўст кўрпа устида майкачан ўтириб, сигарет тутатишди.

— Даданг таъминот бўлимига ўтибди, — деди Мансур, ўртоғининг кўнглини овлаш ниятида. — Даромадли иш, дейишади.

Ўртоғининг гапида андак киноя бордек туюлди Самадга — Холбоев билан қудачиликка ишора эди.

— Даромади курсин, — деди Самад бир оз асабийлашиб. — Нега ҳам ўшалар билан қариндош тутиндик? Замирани нобуд қилишди. Ўғли безори экан, ўша бошига етди. Зулм солган, рашк қилган, Замира ҳамма нарсани ютган, эзилган, натижада юраги бардош бера олмаган. — Самад чуқур хўрсинди. — Мендаям айб бор. Синглимнинг у йиғитга кўнгли йўқлигини билардим, била туриб орага тушмадим, дадамдан андиша қилдим. Аслида дадам ўша тўйини жадаллаштирди, аямнинг ҳоли жонига қўймади, қизингни унат, деб. Мана, оқибати, Замиранинг ўлганига

йилдан ошди, аям билан дадам тескари, сал нарсага жанжал кўтарилади. Буларнинг ади-бадисидан юрак безиллаб қолган, хотиним олдида уяламан.

Мансур хўрсинди.

— Ҳар бир хонадонда ўзига яраша гам-ташвиши бўларкан-да, — деди у ва яна нимадир кўнглида бордек жимиб қолди. — Хотинимни кўр қариб кетганини. Энди йиғирма бешга кирган жувон. Ювинишга ҳам вақти йўқ. Меҳнатдан боши чиқмайди. Пилла айниқса қийин бўлди бу йил, ҳеч кимга тиним бермади. Колхозчилик, план берган, боқмасанг бўлмайди. Айниқса, барг танқис, қийнаб юборди. Водхознинг иши билан район изғийман, кўзим тутда, шарт-шарт қирқамай, машинага босиб, қочвораман. Ушлаб олишса, болта билан солишади миямга. Колхоз таъмин қилишга улгурмайди, не аниоз билан келтириб ташланган барги сўлиб қолган бўлади, қурт емайди. Хотин чурвақалар билан ўралашиб қолган. Боғчани пиллага олиб қўйишган, ҳамманинг боласи кўчада қолган. Пилланинг ўзи бўлса кошки эди, экин бор, унга қараш керак, мол-қўй, рўзгор ишлари — кир ювиш, овқат пишириш, болаларни эмизиш, ухлатиш, дегандек...

— Уч йил бурун колхозингизда икки қаватли болалар боғчаси қурилиб, довруғи бутун республикага кетувди, ўшатда қурт боқишдими? — таажжубланиб сўради Самад. — Боғчани намуна қилиб кўрсатишувди. Ўзим ҳам хабар ёзган эдим.

— Намуна бўлгани курсин, — деди Мансур асабий ҳолда қўл силтаб. — Ҳамма бало шунда-да!

Самад ўртоғидан кўзини узмай, гап давомини кутарди.

— Ҳаммасини жамлаб келганда, болалар ўша довруғи кетган боғчада уч йил мобайнида ярим ой ҳам туришмаган.

— Туришмаган? — баттар таажжубланиб сўради Самад. — Яъни болалар ўша боғчага қатнашмаган, демоқчимисан?

— Ҳа-да! Эски богчасига, ўша авария ҳолатидаги чолдеворга боришади. Эски ҳаммом — эски жом! — тутатқиб деди Мансур. — Ўша исқиртлик, антисанитария, чоки ситилган тўшаклар, ойлаб ювилмайдиган чойшаб-гилофлар, шалоқ столлар, курсилар, каравотлар, тарбиячилар кўлини артадиган деразапардалар, зах ерга солинган увада шолчалар, ахлатлари суркалиб кетган болалар, маймоқ ўйинчоқлар, пачоғи чиққан алюмин идишлар... Мунақа идишда одам итига ҳам овқат бермайди... Э, қайсинисини айттай, ўртоқ! Шуниям ҳар йили ниллага тортиб олишади. Болалар богчага бормаганидан хурсанд!

— Ҳа, янги богча-чи? Намунали богча! Нима учун болалар унга қатнашмайди? Ахир богчамисан богча-ку! Ўзим кўрганман — икки қаватли, жиҳозлари антиқа, ўйинчоқлари кўзин қамаштиради. Гиламлар, дарпардалар, қандиллар! Ҳовлисида ҳар турли ўйин аслаҳалари, бассейн, гулзорлар, дарахтлар!

— Тўғри! — деди Мансур ўртоғининг кўтаришкни оҳангидан. — Гулзорлар! Дарахтлар! Ҳамма нарса муҳайё! Богча эмас — санаторий! Колхозчиларнинг икки юз эллик минг пули сарф бўлган қурилишига!

— Хўш, нега бўлмаса болалар бормайди? Ё бирон ишкали чиққанми?

— Йўқ! Ҳеч қанақа ишкали йўқ!

— Нега болалар бормайди?

— Боради, — деди Мансур заҳарханда билан. — Марказдан ёки хориждан меҳмонлар келинганда. Бир-икки соатга. Шундан колхоз маъмуриятининг назоратида. Биронта бола ўйинчоққа тегиб кўрсин-чи, уриб кўлини синдиришади! Хорижий меҳмонлар ёки марказдан келган мартабаси улуг шахслар богчани кўриб кетишлари билан болаларни чопқиллатиб эски жойинга олиб келиб таълашади. Богча эшигига яна қулф осилади! Қалити онанинг сейфида туради — яна битта навбатдаги маросимгача!.. Самад, ўша крахмалланган чойшаб-ёстиқларда болалар бирон марта ҳам ётишмаган, улар ҳам ўрганиб қолишган:

стулчаларда давра қуриб ўтиришиб олишади-да, «Оҳ, напалак-капалак» деган ашуласини айтишаверади...

Самад ханг-манг бўлиб қолди.

— Ахир бу... кўзбўямачилик-ку, Мансур! — деди Самад газабда. — Нега жанжал кўтармайсизлар ахир? Нега тек ўтирасизлар?!

— Юқоридан топшириқ шунақамини, — деди Мансур ўзини гўлликка солиб. — Биронта муассаса намуна ҳолида сақланиши керак эмиш...

Шамол дарахтларни чайқатар, анча тепага кўтарилган ойнинг совуқ ёғдусида оқ пашшахона тапхо елканни эслатарди.

2

Самад колхоз раисининг кабинетидан чиқиб кетгандан кейин, опа — чап лунжида қизғин иори бор, эркакларга ўхшаган, чамаси элликларга борган семиз аёл — похуш тин олди, ёпилган эшикка бир печа дақиқа хўмрайиб қараб ўтирди. Афтидан, Самад билан бўлган суҳбати кўнгилсиз асорат қолдирган, семиз эти газабдан яна ҳам шишиб бораётгандек кўринарди. Ниҳоят, у гавдасига номуносиб чаққон ҳаракат билан телефон трубкасини шарақлатиб юлиб олди.

— Асом Пардаевич! — деди у асабий тоқатсизлик билан райкомга телефон қилиб. Гапириш тарзидан маълум эди — опа райкомдагиларни ҳам у қадар писанд қилмас эди. — Бу қанақаси ўзи?! Тинч ишлай олмайдиган бўлиб қолдик-ку!.. Салом... Яхши. Сплошной гулга кирди. Сугор-яимиз... Йўқ! Сугориб бўлмагунимизча сувга тегмай турасизлар. Ҳа! Бошқа хўжаликлар билан ишим йўқ... Кўчат сувга тўйиши керак. Шамол букиб кетди, бўлмаса бошини кўтара олмайди... Айтдим-ку, Асом Пардаевич, бошқа колхозлар билан ишим йўқ. Сувга тегманг, тепага телефон қиламан... Нима?.. Қанақа гап?.. Ҳа, айтмоқчи!.. Районингиз газетасидан бир мухбир келиб, кўп таъбимни хира

қилиб кетди... Сатторов экан фамилияси, исми Самадмиш... Бу ўзи қанақа бефаросат одам?! Ғўзаларнинг аҳволи мунақа, бориб кўришнинг ўрнига, болалар богчаси ундоқ-мундоқ, дейди, нега болаларни янги бинога ўтказмайсиз, кўзбўямачилик, муттаҳамгарчилик, дейди, Москoвни рўкач қилади. «Правда»га ёзаман, богча болалар учун қурилганми ё меҳмонларга кўрсатиш учунми, дейди, пўписа қилади! Бир кўнглим — милиса чақириб топишворай ҳам, дедим, ўзимни босдим. Энди кунимиз шунақа жипириқларга қолдимиз? На унвоним, на мартабам билан ҳисоблашмайди! Қаттан топасизлар бунақа маҳмадонларни?! Бутун кунга настроениямни бузиб кетди, қандай қўлим ишга боради, қалтираб ўтирибман, валидол ичдим. Ҳа, энди, Асом Пардаевич, сал эви билан-да!.. Сал мундоқ жиловини тортиб қўйиш керак ўша галамисни! Ҳамма нарсага мунақалар тумшугини суқаверишса, айтиб қўяй, йўлга патруль қўйдириб қўяман, қаёқдан келган бўлса, ўша ёққа кетаверишади! Ташвишим бошимдан ошиб ётипти, нахтани ўйлайми ё мунақанги исковучларни пойлайми? Наманганда мунақага ўхшаганларни, биласизми, нима қилишади?.. Ҳа, балли!.. Асом Пардаевич, биров келадиган бўлса, огоҳлантириб қўйишсин, мендан сўрашсин, йўқса, эшакка тескари миндириб, чиқартириб юбораман!.. Асом Пардаевич, ўзингиздан қолар гап йўқ, уёқ-буёққа ёзиб юрмасин. Бари бир текширадиган бўлиш-саям, материални районимизга жўнатишади, у ақиллаганича қолаверади. Бузоқнинг югургани сомонхонагача-ю, ҳар қалай билган ундоқ, билмаган мундоқ, дейди, районнинг шаънига яхши бўлмайди, олдини олиб қўйган маъқулроқ-да, Асом Пардаевич, тоза сувни лойқалатмасдан аввал...

3

Ҳамдам машинасида кета туриб, автобус станцияси томон уч гилдиракли велосипедча қўлтиқлаб бораётган

қайноғаси Самадга кўзи тушди. Қизига велосипед олган бўлса, буёқларда нима қилиб юрибди, уйи тескари томонда-ю, деган фикр хаёлидан ўтди, машинасини тўхтатиб, саломлашишни, агар узокроққа кетаётган бўлса, элтиб қўйишни чамалади, бироқ ҳозир бундай нарсалар Ҳамдамнинг дилига сикмас, у дарҳол фикридан қайтди. У уйдан Замиранинг қабрига бориш, анчадан буён дилини тирнаётган, на тушида, на ўнгида ҳаловат бермай, бутун вужудини исканжага олиб, дунёсини қоронғи зимистонга айлан-тириб келаётган қарама-қарши кечинмаларни яна бир карра ўйлаб чиқиши, бир қарорга келиши керак эди.

Замира қазо қилгандан кейин бу кутилмаган мусибат Ҳамдамни жуда кўрқитиб юборди. Ўша жанижал бўлган кечаси у тезда ухлаб қолди, кечаси ичкиликдан қаттиқ чанқаб уйғонди, ёни бўш эди. Хириллаб хотинини бир печа бор чақирди, жавоб бўлмагач, аразлаб, онасиникига кетворгандир, деб ўйлади, ўрнидан аранг турди, майкачан ҳовлига тушди — ҳаммаёқ туман, ҳаво совуқ эди, ваннахонага югурди. Чироқ ўчирилмаган, ҳали кайфи тарқалмаган Ҳамдам анграйиб рўпарага тикилиб қолди. Аста-секин кўзи олдидаги хира тасвир аниқлаша бошлади: хонанинг шифти бўйлаб ўтган чўян трубага арқон боғланган, сиртмоқда калласи қийшайиб хотини осилиб турар, оёқлари яланг, иккала қўли узун танасига ёпишган, стул кафеель полда ағанаб ётарди. Ҳамдамнинг томоғидан бўғиқ қичқириқ янгради, ўзи хонадан отилиб чиқиб кетди, уйига кириб, кўрпасига ўраниб олди. Томоғи қақраб, юраги гурсиллаб урар, ҳаммаёқ даҳшат таратгандек қоронғи эди. Аранг ҳушини йиғиштириб, энди турмоқчи, ота-онаси яшайдиган ҳовлининг охиридаги уйга чопқиллаб, уларни уйғотмоқчи бўлиб турувди, ҳовлидан отасининг йўтали эшитилиб қолди. «Ҳеч нарсани кўрмаганга олиб ётавераман, — деган ўй яшиндек хаёлидан ўтди, — дадам ҳозир ҳамма нарсани ўзи кўради, ҳалослаб югуриб келиб, мени уйғотади, мен сир бой бермайман, ўзимни билмаганга соламан»... Аммо ҳадеганда отаси келавермади,

онасининг ҳам овози чиқмади. Ярим соатлар чамаси ўтгандан кейин, дарвоза очилгани, аллақандай кишининг гўнгиллагани, дадасининг асабий товуши, дарвозанинг очилгани, машинанинг гир-гири, кимларнингдир дупури Ҳамдамнинг қулогига чалинди... Ўша кунининг кечига бориб, юраги экцесс берибди, деган хулоса билан Замирани кўмиб келишди. Ҳамдам хотинини қай тарзда кўрганини айтмади.

Биринчи кунларда бунақанги диагноз Ҳамдамга ҳатто маъқул тушди ҳам, чунки шу йўсин билан унинг қабихлиги аён бўлмас, жавобгарликка ҳам тортилмас эди. Дадаси уста-да, Равшанининг ўлимини қандай уюштирган бўлса, Замиранинг диагнозини ҳам ҳамирдан қил сугургадек моҳирона амалга оширди. Ёниглиқ қозон ёниглигича қолаверди.

Замира вафотидан сўнг Ҳамдам бетишим ичадиган бўлиб қолди. Хотинига қуяяпти, ичиши алаmidан, деб ўйлашди ота-онаси, кўйиб беришди. Кўчада маст-аласт юрмаса, безорилик қилиб, отасига иснод келтирмаса бўлгани, уйда ичганича ичавермайдими. Бироқ ичкилик ҳам жонига тегди шекилли, бориб-бориб Ҳамдам ичкиликка ҳам қарамай кўйди, ҳеч ким билан гаплашмайдиган, тунд, ёввойи бўлиб қолди, гап очилса, отасига ҳам, онасига ҳам қўпол жавоб қилишга одатланди.

— Ўглингни уйлантириш керак, — деди бир кун Холбоев хотини Манзурага, Замиранинг ўлганига ярим йил тўлар-тўлмас. — Хотини эсидан арийди, ичишни камайтиради.

— Келинингиз ўлганига ҳали ҳеч қанча бўлмай туриб-а? — деди хотини хавфсираб. — Одамлар нима дейди?

— Унаштириб қўйишган бўлса, қайнота ўлган уйга ҳам икки кун ўтмасдан келин туширишяпти, — деди Холбоев ижирганиб ва қўлидаги сочиқни қозикқа улоқтирди.

— Ҳа, энди, улар мажбурликдан-да, агар тўй муддати тайин қилинган бўлса, — эътироз билдириб кўрди Манзура

она. — Бизники шошилишч эмас-ку. Ўглингиз юра турар. Ота гўри — қозихонами, дадаси? Ўлик уйимиздан чиқмасаям бир нав эди.

— Ўглингдан кўнглим нотинч, — деди Холбоев четга бошини ўгириб. — Бирон ишқал чиқармаса, деган хавотир-даман. Менга деса яна бир йил ўтмайдими? Қайтага яхши, булар шунча аза тутишди, келинининг ҳурматини жойига қўйишди, дейди одамлар... Аммо-лекин Ҳамдамнинг кўр... боши ичкиликдан чиқмай қолди... Шерикларига бўлар-бўлмас нарсаларни айтиб юборса...

— Нимани айтарди? — Манзура она келинининг ҳақиқий ўлимини билмаганидек, Равшанининг ўлими сабабларидан ҳам, аварияни эрининг ўзи уюштирганлигидан ҳам беҳабар эди.

— Ниманими? — Холбоевни энсаси қотди. — Замиранинг юраги ўз-ўзидан чатоқ бўлмагандир-ку. Ўглин қийнагандир, анови ўлиб кетган йиғитга рашқ қилгандир... Неччи марта ўласи қилиб урди, кўчага чиқолмай юрди келининг. Тагинам ориятли экан, кўкарган кўзини тангиб онасиникига кетиб қолганда, биласанми, нима бўлиши мумкин эди? Судга беришса, ўглингни қамаб юборишарди. Мени ишдан четлаштирарди. Ўтирардик, оҳимизни худога айтиб...

Холбоевнинг ҳадиғи асосли эди, албатта. Ўгли Замирандан айрилиб қолганига аламзада бўлиб юрипти, кайф аралаш алжиллаб қўйса, Равшанининг ўлими билан боғлиқ бўлган тафсилотлар ўз-ўзидан очилиб кетади, одамлар оғзини тўсиб бўлармиди? Висир-висирлар чувалашиб, вазият эпакадан чиқади, ёмон тус олади. Нима бўлмасин, Ҳамдамни тезлик билан уйлантириб қўйиш зарур, ўзи билан ўзи овора бўлиб, қолади, виждони қийналмайди. Хотинжон нақадар ширин, қандай мураккаб нарсаларни четга суриб ташламайди?

— Хўмрайиб юришини қара, — деди Холбоев, кўчага келиб тўхтаган машинага қараб ва стулдаги костюмини олиб кия бошлади. — Хотинини худди мен ўлдиргандек.

Ўзидан кўрсин, хумпар, камроқ азоб берсин эди... Гаплашиб кўр,— дея у каравот ёқасидаги бошини қуйи солиб ўтирган хотинининг олдида тўхтади.— Кўнглида бирон-таси бўлса, айтсин...

— Мени жеркиб беради,— деди бир оз жим тургач, Манзура опа четга қараб.— Эркаксиз, ўзингиз гаплашинг. Сизнинг йўригингиз бошқа. Мен бўлак ишларга бош қўшарман — совчиликка бориш, расм-русум...

Мавриди келмадими ёки янги келин ҳақида сўз очишни ўзига эп кўрмадими, ҳар қалай анча пайтгача Холбоев ўгли билан суҳбат очишга юраги дов бермай юрди. Аммо ўглининг кун сайин авзойи бузилиб бормоқда, бир кори ҳол юз бермай туриб, у билан гаплашиб олиши керак эди. Бироқ Ҳамдам отасининг шундай ниятини сезиб юрса-да, суҳбат очилишини истамас, унинг қабиҳ усулини юзига солиб ташлашдан ҳайиқарди, чунки Замиранинг ўлими ҳақида гап очилиши муқаррар эди, очилса тухмат диагноз ҳам, Равшанининг ҳаётига суиқасд уюштирилганлиги ҳам ўз-ўзидан тилга олинмай қолмас эди.

Тўғри, Ҳамдам хотинига нисбатан кўрелик қилиб келди, беҳуда рашк билан дилига озор берди, қизганди. Ҳар гал Ҳамдам хотинини бағрига босганида, унинг кўзига тикилар, ҳамон унинг кўнгли Равшандалигини англаб олгиси келар, агар ундай бўлмаса, аксини эшитишни жуда ҳам истар, бироқ хотинидан у кутган изҳор чиқмагач, баттар эзилар, хотинига ништар ургиси келарди. «Мен аҳмоқ,— деб ўйларди Ҳамдам, ўз изтиробидан жизгинак бўлиб,— нима қилардим шунга уйланиб? Ахир бошқа йигитга унаштирилганлигини билардим-ку! Ўз бошимга ўзим уқубат орттирдим...» Аммо қизганса ҳам, рашк қилса ҳам, Ҳамдам Замирани ўзига хос муҳаббат билан севарди, шунинг учундир, у Равшанининг ўлимига доир сирни айтиб юборгани — шахсий гурурини ҳимоя қилиш, охириги зарба билан хотинини тавбасига таянтириш, ўзининг эса ҳамма ишга қодир ва зўр эканини кўрсатиб қўйишдек аялчли бир тадбир эди. Шу беҳуда ҳа-

ракати билан ҳам суюкли хотинидан, ҳам бўлажак фарзандидан жудо бўлди Ҳамдам. Ўшанда Замиранинг дилидан қанақа даҳшатли фикрлар ўтди экан? Табиий: «Ҳали мен севгилимни ўлдириб, менга уйланиб олган қотил билан яшаб юрибманми, ҳали мен шу номарддан фарзанд кўраманми?! — деб ўйлаган,— мунақа разил, сотқин ҳаётдан кўра ўлганим афзалмасми?!» — деган фикрга борган.

Ҳамдам аввалига дадасининг тадбирини жуда ҳам доно, деб топди, чунки шу билан ўша кезларда унинг ҳаётига хавф солиши мумкин бўлган таҳлика бартараф қилинган эди. Замиранинг ўлимига даҳлсиз қолган Ҳамдам ичида севиниб кетиб, ичкиликка берилди, бу жонига теккандан сўнг, ақли тиниқлашиб, қандай мудҳиш иш қилиб қўйганини эътироф эта бошлади. Ахир бу қотиллик тасодиф натижасида рўй бергани йўқ-ку — Равшанининг ҳаётига бўлган суиқасд совуққонлик билан режаланган ва бу режа ўйлаб туриб амалга оширилган, севгилисидан маҳрум қилиб, Замирага эришишган, ажал оғзига олиб боришган. Бу ҳам етмагандек, юраги хаста экан, деб бари айбни унга қўйиб, кўмиб юборишган. Ўзлари оппоқ бўлиб, буёқда қолаверишган. Бундан ортиқ яна қанақа қотиллик бўлиши мумкин? Ахир ҳаёт одамга бир марта берилади, бировнинг ҳаётини тортиб олишга буларнинг қандай ҳаққи бор?! Бу гуноҳ билан қандай яшайди Ҳамдам? Ахир бир умр бу зилли дилида кўтариб ўтиш, бу юзта жазодан ҳам оғир-ку!.. Демак, Ҳамдам қаерда ва ким билан бўлмасин, нақадар бахтли онларни кечирмасин, Замиранинг, Равшанининг руҳи, қотиллигининг шарпаси кўз олдида нари кетмайди-ку... Бундан мудҳиш азоб борми одам учун?..

«Ўзим кимман мен? Нимаман? — деб ўқтин-ўқтин ўйлайдиган бўлиб қолди Ҳамдам шунақанги ночор пайтларда.— Тайин бир касбим йўқ. Институт аросат бўлди, сиртқи бўлимга ўтиб, уни ҳам ёлчита олмадим... Хотиним ўзини осиб қўйди, қотил бўлиб ўтирибман... Дадам — мунақа, кўнглига ўтирмаган одам бўлса, найига тушади, бадарға қилади, ёстигини қурилади, мансаб улашади, пора олади...»

Равшан қай йўсида ўлганини онаси билмас эди. Бу ота-бола орасидаги сир, онасининг билмаслиги ҳатто мақсадга мувофиқ эди. Аммо наҳот онаси Замирани ўз ўлими билан адо бўлган, деб ўйласа? Балки онаси Замиранинг сиртмоқда пайтини кўрмагандир? Ахир ўша кеча ҳовлида онасининг товуши эшитилмади-ку? Эҳтимол отаси уйга қайтиб кириб, онасига ҳақиқий аҳволни айтмагандир... Бор гап буёқда қолиб, дадаси ўзи кашф этган уйдирмани айтгандир... Еки онаси ҳам ҳақиқий воқеадан хабардордир, отаси билан тил бириктириб олгандир... Наҳот шундай бўлса? Наҳот онаси ҳам шундай разил, мунофиқ одам? Наҳот?..

— Ўғлим, иншоангга бормаи қўйибсан, уч ойлик маошинг ётганмиш, — деди бир кун Холбоев креслода пўссайиб ўтирган Ҳамдамга ва ўрнидан туриб, телевизорни ўчирди. — Бориб олмабсан ҳам.

— Ишламаганимдан кейин қайси юз билан бориб маошини оламан? — деди Ҳамдам кўзини ердан узмай.

— Жилла курси, ўқинингни ўйла, етти йил бўлди-я, ўғлим, — деди Холбоев, ўзини босишга тиришиб. — Атрофдагилар гап қилади. Энди бўлар иш бўлди, хотининг тирилиб келмайди. Ҳадеб куюнаверма. Ичишни тўхтат. Эс-хушининг йиғиб ол, ўғлим. Онагни қара, чўп бўлиб кетди дардингдан, раҳм қил.

— Мен-ку майли-я, ўзини қаранг, — деди онаси, жанжал чиқиб кетишидан ҳадиксираб. — Овқат емайди, уст-бошига қарамай қўйди. Уйда бўлса, чурқ этиб овоз чиқармайди, хуноб қилиб юборди одамни. Куйиш ҳам эви билан-да...

— Менга қара, Ҳамдам, — деди Холбоев креслога ўтириб. — Шунча вақт ўтди, етар. Турмушни ўйлаш керак эди. Еш боламассан. Биронта кўз остингга олганинг бўлса, айт, иложини қилармиз. Бизга йўқ, дейишмас.

Ҳамдам шартта туриб, даҳлизга чиқиб кетди, кескин тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Иложини қилармиз? — заҳарханда билан сўз қотди

Ҳамдам, унинг кўзлари газабдан чақнар, вужуди қалтирар эди. — Агар биронтаси билан унашиб қўйишган бўлсачи?! Аввалгидек унияи иложини қиламизми?

— Бақирма! — деб ўшқирди Холбоев, у ўглининг овозини атрофдагилар эшитишини истамас эди.

Ҳамдамнинг онаси ҳеч нарсага тушунмай, эрига қаради. Холбоев гап очилганидан пушаймон бўлди, чунки кўп нарсалардан беҳабар хотинининг олдида кераксиз тафсилотлар очилиб кетиши мумкин эди. Шунинг учун Холбоев ўзини қўлга олди, гапни бўлак томонга бурди.

— Майли, ўғлим, қизишма, — деди у ва хотинига қараб, жим бўл, маъносида қўл силтади. — Агар ҳали вақт кам ўтди, деб орият қилаётган бўлсанг, ихтиёринг. Биз шошилтирмаймиз. Шунчаки манфаатингни ўйлаб, гапирдик-да. Онанг шунақа девди, менам кўнибман, уёғини ўйламабман. Кечир, ўғлим...

— Кечирмиш, — писанда қилди Ҳамдам. — Қилар ишни қилиб қўйиб, «кечир!»

— Ўзи нима гап? — аланглаб сўради Манзура опа.

— Нима ишни қилиб қўйиб? — газаби қайнаб сўради Холбоев. — Ўзингмасми қўярда-қўймай қисталап қилган, икки оёғимизни бир этикка тикқан?

— Ахир сизлар ота-онамсишлар-ку! — тутакиб гап отди Ҳамдам. — Нега қайтармадинглар? Нега бу иш яхшимас, гуноҳ бўлади, унаштирилган, демадинглар?! Мен-ку такасалтанглик, тантқиқлик қилибман, нима учун сизлар оғзимга урмадинглар?!

— Гапга кирмадинг-ку, хумпар! — ўзини тутта олмай ўшқирди Холбоев. — Неччи марта айтиб кўрдик, инсофга чақирдик, унамадинг-ку ўзинг! Ўламан саттор, олиб берсаларинг ҳам олиб берасан, олиб бермасаларинг ҳам деб, ҳоли жонимизга қўймадинг-ку! Уйга ўт қўяман, ўзимни пичоқлайман, деб туриб олган ким эди?! Энди даъвои бизга ағдармоқчимсан? Агар сен тентак ўжарлик қилиб туриб олмаганингда бир бечора, бировнинг фарзанди ўз ниятига етган бўлармиди, шунча мусибатлар бошимизга

тушмаган бўлармиди! Балки ҳозир мана мундай сўққабош бўлиб юрмасдинг, бошқасига уйлансанг, ҳозир неваракўрардик, ҳозиргидек сўппайиб ўтирмасдик!.. Қайтармадиларингмиш яна!..

Онасининг алағлашидан Ҳамдам билдики, у Равшанининг ўлимидан ҳам, келини ўзини осганлигидан ҳам беҳабар, агар Ҳамдам отасидан аламини олиш ниятида ўчакишса, ҳамма нарсаязага чиқиб кетади. Даҳшатли сирдан воқиф бўлган онаси чидай олмайди, энди Ҳамдам онасини ҳам гўрга тикадимиз? «Иложини қиламизми?» деган сирли ибора билан юрагига гулгула солиб кўйгани ҳам кифоя. Шунинг учун Ҳамдам бўлак можарони чўзмади, уйига кириб, ўзини каравотга ташлади, йиғлаб юборди...

Бронза қоришмасига бўялган чўян панжаранинг ич томонидаги скамейкада Ҳамдам сукут сақлаб ўтирар экан, талай мушкул, зид ўйлар хаёлидан ўтар, уни азобга солар, нимадир қилишга ундар эди.

Замиранинг қабри устига ўрнатилган мрамор супа топтоза, хўқададаги гуллар сўлий бошлаган, сағананинг атрофига сув сеппиб сунурилган эди. «Онаси келгандир,— деб ўйлади Ҳамдам хотинининг қабри саришталигини кўриб.— Бечора... Ойдек қизидан айрилиб ўтирипти. Шўрликнинг нима ёзгани бор эди? Соппа-соғ қизини касал, юраги хаста экан, дейишса, ишониб юришипти, текшириш кераклиги хаёлларигаям келмади-я... Агар экспертиза талаб қилишса — бўларди томоша!.. Ана унда кўрсин эди дадам бировга панд бериш қанақа бўлишини! Мен-ку, кесилиб кетардим, балки ҳозир бирон ўрмонзорда дарахт кулатиб юрармидим... Дадам ҳам кўрарди кўргилигини... Биз-ку, қанақа бўлмасин, бир кунимизни кўриб кетармиз, аммо Замира дунёда ҳали ҳеч қандай рўшнолик кўрмай, дунёдан ўтди. Нега уйдан чиқиб кетмади? Нега дод солмади? Нега газабини ўзига қаратди, ўз жонига қасд қилди? Нега лоақал мендек аблаҳни ўлдириб, миямини болта билан янчиб, кейин ўзини осмади?! Ахир ўчини олган бўларди-

ку! Бизнинг оиламизга панд етказарди-ку!.. Эътиқоди зўр экан... Шундай қизга ўзимни тенг қилмоқчи бўлибман-а мен итвачча, рашиқ қилибман, дилига озор берибман... Қандай яшаш керак буёғига? Қандай?! Шундай разилликдан сўнг умуман ҳаққим борми яшашга?..»

4

Замира узатилганига бир неча ой бўлган, анъанага кўра иккала томон куёв чақириқ, куда чақириқ қилишди, бироқ Ҳалол ака қанча Ҳолбоевнинг оғзига қарамасин, ундан садо чиқавермади. Ҳалол ака ншидан порози эканини гапда қистириб ҳам кўрди, аммо Ҳолбоев ёки ўзини пайқамаганга солди, ёки қудасини дарров дурустроқ жойга ўтказса, гап-сўз бўлади, яқин одамига «ёғли» амал инъом қилипти, деган висир-висир тарқалишини истамади, ҳар қалай, мавзу шу ҳақда кетганда, суҳбатни четга суриб келди. Лекин бари бир Ҳалол ака нима учун Ҳамдамга қизини бериш тарафдори бўлганини, ҳатто бу борада кўп тиришганини, қизини унатиш учун хотинига қанчалар қисталаб қилганини ва у оила тўйга рози бўлиши учун Ҳалол аканинг хизматлари катталигини Ҳолбоев биларди, албатта. Ҳалол аканинг қудасидан маълум имтиёз кутиши аён эди.

— Дада,— деди бир куни Самад зиёфатдан кейин,— намунча қудангиз олдида хушомад қилмасангиз? Ҳаммалариям меҳмон, барабар қараш керак-да. Сиз нуқул унга мулозамат қиласиз, икки кўзингиз ўшанда.

— Қуда бўлганидан кейин, ҳурматини бажо келтириш керак-да, ўғлим,— деди Ҳалол ака сир бой бермай.— Бўлмаса одобни билмайдиган бефаросат одамлар экан, деб кетишарди...

— Ҳурматини бажо келтириш керак, албатта, лекин бунчалик хокисор бўлиб эмас-да... — деди Самад ранжиб.— Ҳолбоев биронта гапингизни охиригача эшитгани йўқ.

— Замирани ўйлайман-да, ўғлим,— деди Ҳалол ака

андак мулзам бўлиб. — Унга ёмон қарашмасин, дейман... Замира уларнинг қўлида, мурасасозликни ўйлаш керак...

Замира Холбоевлар хонадонига келин бўлиб тушгандан сўнг ҳамма нарса жуда силлиқ кета бошлади. Аммо Сожида опа қизининг кўзига зимдан назар ташлар, ҳеч қандай қувонч аломатини кўрмас, қизининг бундай лоқайд ҳолатини унинг камтарлигига, одобиغا йўяр, агар узоқроқ ўтириб қолса, «Борақол, болам, кеч бўлиб кетди, ёш келин қоронғи тушганда кириб борса, хунук бўлади», деб тезроқ қизини уйдан чиқариб юборишга уринарди. Бу ҳаракат «Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит» қабилда бўлиб, Муяссарга ҳам тегишли пайд эди, чунки келини Муяссар ҳам тез-тез йўл-йўлакай ишдан кейин онасиникига кириб, кеч қолиб келарди. Сожида опа бир неча бор қизининг самимий, беғам кулганини кўриб, юраги таскин топди. «Хайрият, — деб ўйлади у ич-ичидан қувониб, — қизим янги оилага кўника бошлабди... Қиз зоти шунақа, аввалига фироқ қилади, кейинчалик бирам иноқ бўлиб кетадики, гўё шунча кўзёшилар бўлмагандек. «Куёвингиз ундоқ деди, куёвингиз фалон нарса олиб берди, куёвингиз... куёвингиз...» Бироқ Замира бирон марта ҳам бундай гапларни тилига олмади, онаси суриштирадиган бўлса, «тузук, яхши», деб қўярди, ҳолос. Бир неча бор самимий кулишларининг сабаби бўлак нарсада эди — Замиранинг бўйида бўлиб қолган эди. Ҳаёт қандай бўлмасин, табиатнинг ўз қонунлари бор. Жуфтлик, наслик давом эттириш билан боғлиқ лаззат, завқ, она бўлиш, юрагинг остида муштдек бир жон яралиши, шакллани бошлаши... нақадар ҳаяжонли. Бироқ Замира бу хабарни онасига айтишга ошиқмади. Орият қилди, чунки Замира турмушга ўз хоҳишига қарши чиққан, куёвини ёқтирмас эди, шунинг учун янгиликни онасига айтса, хурсанд бўлиб кетгандек кўриниши мумкин эди.

Замиранинг ҳомиладор бўлганини уйдагилари умуман сезишмади, ҳатто Замиранинг устидан тупроқ тортилганда ҳам бундан беҳабар эдилар.

Кутилмаганда фожиа юз берди, Холбоев зудлик билан чора ахтара бошлади. Ёш, сонна-соғ жувон уч ойлик ҳомиласи билан ўлиб кетаверса, унинг оиласидагилар қараб ўтирмасликлари мумкин эди, шунинг учун бир тадбир қўллаб, уларнинг тилини қисиб қўйиши зарур, акс ҳолда... Замиранинг вафотидан кейин ҳафта ўтар-ўтмай Холбоев қудасини янги ишга ўтказди. Жалол ака лаққа этиб тушди-қолди, чунки бу амал район миқёсида мартабали бўлибгина қолмай, таъминот бўлими иқтисод жиҳатидан ҳам даромадан жой эди.

Жалол ака энди элликка кираётган, кўча-кўйда чиройли қиз-жувоиларни кўрса, юраги аллансчुक бўлиб кетадиган, ҳали бақувват киши эди. Шунинг учун Жалол ака янги лавозимга тайинланганидан сўнг аввалги қорхонасида ишлайдиган ёш бир жувоини ўз идорасига ўтказиб олди. Салимаҳон бир йил ҳам турмай эридан ажрашган, боласиз, кўзга яқин жувои бўлиб, ахён-ахёнда у билан Жалол ака ҳазилкашлик, тегажоғлик қилиб юрар, кўнглини топиш нияти йўқ эмас, бироқ қимматбаҳо совғалар билан оғдиринишга қўли калталик қиларди. Ёшликнинг кети, қарилликнинг боши, қани энди ҳамён кўтарса, кўнгли истаётган унча-мунча фароғатдан баҳраманд бўлиш гуноҳми? Бинобарин, янги ишга ўтгандан кейин қўли беш-тўрт тапга кўрадиган бўлиб қолди. Маошини-ку, санаб рўзгорига беради, аммо бошқа йўсин билан орттирганини эски пальтоси чўнтагига яшириб келади, тузуккина тўпланиб қолган, пальтони титкилаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Фақат Замиранинг йили ўтсин, ундан кейин Жалол ака кўнглига тугиб қўйган режаларини ими-жимида амалга ошираверади, виждони қийналмайди. Нега қийналсин? Хотини бўлса, қизимизни сиз жувоимарг қилдингиз, деб зугум солса, холи жонига қўймаса, нуқул йиғласа, эрини кўрди дегунча, жапжал кўтаришга тушса, ҳамма айб сизда, қизингиз унат, деб бошимда ёнгоқ чақдингиз, мен ўлгур қизимнинг кўнглига қарамай, аврадим, кўзини очирмадим, ахир кўндир-

дим, мана оқибати нима бўлди, деяверса... Уйига киришга юраги дов бермаса, хотинидан кўрқса, на ётиш-туришда, на емишда ҳаловати бўлмаса, сахар турибоқ, апил-тапил ювиниб, кўчага отилса — бу қанақа ҳаёт? Авлиёсиям диндан чиқади-ку!

Шубҳасиз, Жалол ака суюкли қизидан жудо бўлгач, қаттиқ изтиробга тушди. Замирага меҳри бошқача эди, ўлди, деган хабар Жалол акани карахт қилиб қўйди, у анчагача ҳушига келолмай юрди, мусибатини англагач, вужуди ўртанди, ҳатто бир марта ўзини тутта олмай қаралла йиглаб юборди, пешонасига алам билан муштлади. «Отанг ўлса бўлмасмиди, болам?!» — деб фиғон қилди, ҳаммани йиглатди. Ҳовлидан чиққан йиги товуши узоқ-узоқларга таралди, бу мусибатдан хабардор кўн одамларнинг дилини вайрон қилди.

Замиранинг йиллик маросими Жалол аканикида ўтишига қарамай Холбоев шахсан ўзи бошчилик қилди. Иккита дошқозон осилди, ўн-ўн бешта қўй сўйилди, маросимга мингдан зиёд аҳоли келди.

Холбоев буюртирган мрамар Замиранинг қабрига ўрнатилди, сағанаси очилишига бағишланган йиғилиш тантанага айланиб кетди — Замиранинг мактабидан ўқувчи-пионерлар келиб, мақбара атрофида саф тортиб туришди, мунгли куй янгради, яқин одамлар нутқ сўзлашди. Сиртдан бу маросим Замиранинг хотирасига бағишланган бўлса-да, аслида Холбоев ўзи учун, ўз мартабасини улуглаш учун уюштирилган тадбир эди, бировнинг ўлимидан ҳам ўз манфаати учун фойдаланиб қолиш эди. Холбоевнинг режаси маълум жиҳатдан амалга ошди ҳам — кўплар Холбоевнинг шаънига тасаннолар айтиб кетишди, қойил қолишди, қариялар дуо қилишди, четдан ғарибона мулозамат қилиб турган Холбоевнинг қўлини сиқишди, кўзларига суришди, Ҳамдамга қарашмади ҳам.

«Оббо дадам-эй! — деб ўйлади Ҳамдам, бунақанги дабабадан у ҳам ҳайратланиб. — Нақадар уста! Нақадар доғули!..»

«Илгор» колхозининг раиси телефонда район газетаси мухбири устидан шикоят қилиб, ўдағайлаганидан сўнг, Асом Пардаевич ўйланиб қолди. Опа областдагина эмас, республикага донги кетган, энг юқори лавозимдаги раҳбарлар билан ҳам телефон трубкасини олиб дангал гаплашаверадиган дадил, мақтовларга ўрганиб қолган аёл. Унинг гапини иккита қилиб бўлмайди. Асом Пардаевич тугул, муросаси чиқишмай қолгудек бўлса, область бошлиқларини ҳам думини тугворишга қурби етади, республикада орқа қиладиган одами бор, ҳеч ким «мушугини пишт», дея олмайди. Ўз колхозида-ку, мутлақ ҳоким шахс, ҳаммани зир югуртиради. Бироқ хўжалиги мустаҳкам, даромади зўр, колхозчилар тўқ-тотув яшашади, шунинг учун Опа нима тадбир қўлламасин, ҳеч ким мулоҳаза қилиб ўтирмайди, барча кўрсатмаларини ҳозиржавоблик билан маъқуллайверади. Маъқулламай ҳам кўрсин-чи?..

Мухбир Опанинг қаҳрига учрабди, демак, унга нисбатан Асом Пардаевич бирон чора қўллаши, қўллаган чораси ҳақида Опани хабардор қилиши лозим, йўқса, «гапимни инобатга олмабсиз», деб тагин бир ҳунар чиқаради, тўнини тескари кийиб олади, ўчакишиб қолади. Опа тутганини қўйиб юбормайдиган аёл, бир нарсага киришса, тагига етмай қўймайди. Агар Асом Пардаевич устидан тепага арз қилса, албатта унинг далилларини ҳисобга олишади, унда Асом Пардаевичнинг ҳоли нима кечади? Ахир шу мансабга эришиш учун қанчалар тиришди, каттани ака, кичикни ука, деди, қоқоқ совхозни кўтарди, қанчадан-қанча ер очди, сув олиб борди, ўзлаштирди. Кейин уни райинжрокомга раис қилиб тайинлашди, уч йил ишлагандан кейин райкомга кўтарилди. Мана, ҳозирда областга олишармиш, деган гаплар юрибди. Энди битта областга олишармиш, деган гаплар юрибди. Энди битта қанақадир мухбир туфайли шу қадар ўсиб бораётган амали чилпарчин бўлиши керакми? Мунақа мухбирлар нима бўлибди, бир имо билан масаласини ҳал қилиб

юборади. Газета мухарририни чақиртиради, айтадиган гапни айтади, мухаррир ходимининг биронта камчилигини — ё ишга кеч келишини, ё ўз вазифасига масъулиятсиз ёндашишини, ё яна бошқа бир жузъий айбини топади, бўрттиради, паттасини кўлига ушлатиб, ишдан ҳайдайди. Малакасидан айрилган мухбир, тинирчилаб қолади, ҳар томонга хатлар ёза бошлайди. Бу — тўғри эмас. Қўпол. Бошқа чора қўллаш зарур. Шунақа усул ишлатиш керакки, бечора мухбир ўз қилган ишига ҳам пушаймон бўлсин, нотўғри иш тутганини, хато қилганини тап олсин, ҳам унга кўрсатилган ишончдан мамнун бўлсин, ўзини бахтиёр ҳис қилсин. Мунақангиларини шу йўсин билан қуролсизлаштириш керак. Бу ёзувчиларнинг порозилигим, аламлигим битта нарсадан — уларда амал йўқ, ойликка кун кўришади, уч-тўртта мақоласига оладиган гонораридан бошқа даромади йўқ, шунинг учун яхши яшаса, кўришолмайди, ғаламислик қилишади, бировнинг пайига болта урмоқчи бўлишади, улдасидан чиқинса, гердайиб юришади, иккинчи қурбонни ахтаришади. Шунинг учун нима қилиш керак? Суяк ташлаш керак! Ғажиб ётаверсин. Суякнинг мазасига тушунганидан кейин вафодор итга айланади-қолади, гус деса, биринчи бўлиб вовиллайди, талайди...

Опанинг колхозида намуна учун, меҳмонлар келганда кўрсатадиган фақат боғчанинг янги биноси эмас, бунга ўхшаш бир қанча объектлар борлигини Асом Пардаевич биларди. Янги қурилган мактаб, уч қаватли Маданият саройи, уч-тўртта дала шийпони, ҳатто бир неча колхоз аъзоларининг уйлари шундай мақсад учун ажратилган бўлиб, ҳаммаси яхши жиҳозлар билан тўлдирилган, дала шийпонларида эса конденционеру рангли телевизорлар ўрнатилган эди. Бироқ Маданият саройи катта маросимлар ёки хорижий меҳмонлар ташрифи муносабати билан очилар, дала-шийпонлари мутлақо очилмас, очилса ҳам даладан чиққан уст-боши чанг-ифлос колхозчилар у жойга киришга ботина олишмас, ўрганиш бўлиб

қолган сувнинг ёқасидаги шолчада юмалаб ҳордиқ чиқаришарди. Бино ичидаги жавонда ўнга яқин колхозчиларнинг дазмол урилган оҳорли кийимлари осиглиқ туради. Меҳмон дарағи келиши билан шу аъзолар қидириб топтирилади, улар ўз вазифаларини яхши билишади — дарров ювиниб, либосларини алмаштиришади, юмшоқ креслоларга ўтириб, газета ўқиш, кўк чой ичишга киришишади. Рангли телевизорда қизиқарли кўрсатув, конденционерлар совуқ ҳаво тарқатмоқда, дастурхонларда бирпасгинага қўйилган мевалар, патирлар, шоколадлар.

Намунали хонадонларнинг эгалари умуман эски, ота-онадан мерос қолган жойларида яшаб келишади, янги ажратилган дабдабали, барча шароитлар муҳайё уйларига келиб экин-гулларига сув қуйишади, уёқ-буёқни супуришади, ёввойи ўтларни юлишади — хуллас, кўрадиганлар учун тахт қилиб қўйишади, ўзлари эса бу уйлarda туришмайди, туришни ҳам исташмайди, негаки ўрганишмаган, бировниқига ўхшайди, одамларнинг икки кўзи кўчада, тезроқ кулф солиб, ўзларини эркин тутадиган уйларига кета қолишга ошиқишади...

Асом Пардаевич одат тусига кириб қолган бундай тадбирларни билади, билибгина қолмай, ана шундай машқларнинг жорий бўлишига маълум жиҳатдан жавобгар ҳам. Қонуллашиб қолган бу одатни бузмайди, ўзгартирмайди, чунки гиламлар солинган дала шийпонларига ҳамма чанг-чунг аҳволда кираверса, ҳали ўзини эплай билмайдиган чурвақалар чиннидек ярқираб турган хоналарда тўс-тўнолон қилиб пардаларни юлишса, ўйинчоқларни тортқилашса, паркет полларни ифлос қилишса, бир ҳафтада ҳамма нарсаси расво бўлади-ку... Уятли меҳмонлар ташриф буюришганда, нимани кўрсатилади? Ахир ҳар бир шунақа кошонада таассурот дафтарлари бор, келажак зиёфат илинжидаги сайёҳлар қалб сўзларини ёзиб қолдиришлари керак-ку!.. Мухбир Сатторов битта болалар боғчасини кўрибди — шунга шунчалик! Агар у бошқа «намунали жойлар» борлигини билса, дунёга жар солар

экан-да!.. Йўқ, уни қуролсизлантириш керак. Бузоқнинг югургани сомонхонагача!..

Асом Пардаевич селектор тугмачасини босди.

— Мирвалиевни уланг, — деди у ёрдамчисига. — Газета редактори... Ҳа. Яхшиси қабулимга чақира қолинг. Соат бешга.

6

Самад «Илгор» колхозидан таъби хира бўлиб қайтди, чанга беланиб қунини ўтказаётган болаларнинг аячли аҳволи, ҳашаматли бино буёқда қолиб, богчага айлангилган ташландиқ ҳовли ҳаёлидан нари кетмади. Опа бўлса бу вазиятни ҳаспўшлаш ўрнига, баланд келди. «Ишлашга халақит берманг, вақтимни олманг, жўнанг!» — деб кабинетидан Самадни чиқариб юборди. «Бу қанақа зўравонлик? — аччиги келиб ўйлади Самад. — Сен нима, ҳоким-мисан? Қўраман ҳокимлигингни! Езамаи устингдан, кўз-бўямачи, типирчилаб қоласан!..»

Самад, албатта, қўймайди бу ишни, кетига тушади, тагига етади. Бироқ Опа таниқди одам, унга бас келади мард керак. Мақолани республика матбуотига юборса, босишга журъат қила олишмайди. Москвага жўнатса, республикадан сўрашади, «Босиб чиқарса бўладими йўқми?» — деб. Лекин бари бир бу нарсани шундай қолдириб бўлмайди. Опанинг таъзирини бериб қўймаса, кўнгли ўрнига тушмайди. Ҳақорат қилди-я! Ҳайдаб солди-я!

Самад ҳовлига ўрнатилган душга кириб ювинаркан-артинаркан, Опага бўлган кек ҳаёлидан аримас, дилини пармалар, ором бермас эди. Ичида у кимлар биландир мунозара қилар, баҳслашар, тортишар, ҳаёлида ўзининг жўшқин далиллари билан рақибларини енгар, тиз чўктирар, рақиблари эса ночор аҳволда Самаддан кечирим сўрар, ялинар, илтижо қилар эдилар... Самад атайлаб бундай хира ва шилқим ҳаёлотларни нари сургиси келар,

аммо улар яна ёпириллар, ўз гирдобига тортар, Самад эса рақибни яқсон қилган дамларида, ўзини кўтаринки сезар, ҳаёлининг лазиз ихтиёрида яна сузишни истар эди.

— Ухляписизми? — сўради Муяссар таажжубли овозда. Самад кўзини очди, қулайроқ ўтирди, ҳаёли қочди.

— Чарчабман шекилли, — деди у ва эринчоқлик билан хотини келтирган овқатни кавлай бошлади.

— Лям қани?

— Қабристонга кетишди, — деди Муяссар тик турган ҳолда. — Нодира билан.

— Ҳм. Дадам-чи?

— Юргандирлар пана-панада ялло қилиб, — деди Муяссар киноя билан. Бу Самадга ёқмади, у қовоғини солди. Ҳозиргина онаси билан қизи қабристонга кетишганини эшитиб, хотинини ичкарига имламоқчи эди, энди ҳафсаласи пир бўлди. — Келадилар-да, апил-тапил кийимларини алмаштириб, чиқиб кетадилар, худди ёв қувгандек. Ойим билан гаплашмайдилар ҳам. Эркак киши ҳам шунақа аразчи бўладими?

— Қўявер, — деди Самад бошини кўтармай.

— Ярим қоп ҳандалак ташлаб кетдилар, — деди Муяссар ютиниб. — Ейсизми, опкелайми?

— Йўқ. Ўзинг есанг, опкелавер.

Муяссар индамади.

— Юмушинг борми? — сал асабийлашиб сўради Самад.

— Нимайди? — Муяссар эрининг саволини бўлакча тушунди ва илжайиб қўйди.

— Нега тик турасан ясовулдек, ўтир, — деди Самад нохуш ва кўрс гапирганини фаҳмлаб, қўшиб қўйди: — Дам ол.

Самаднинг охирги ҳаспўшлашига қарамай, хотинининг дили огриди.

— Туришим билан ишингиз нима? — аразлаб деди у. — Овқатингизни есангиз-чи, кавлайверасизми ҳадеб? Атала қилиб юбордингиз!.. Ясовулмиш тагин... Ясовул ўзи нима?.. Бирон-бир ёмон сўздир-да...

— Емой сўз эмас,— деди Самад кулгиси келиб.

— Емой сўз эмасмиш... Нима б-бало, тўнингизни тескари кийиб кебсиз, тинчликми?

— Тинчлик,— деди Самад, хотинини овутиш учун жилмайиб, аммо ўтган кечинмалар яна эсига тушиб, қовоғи уйилди, сездирмай хўрсинди.

— Сизни сўраб райкомдан одам келувди-я, эсим қурсин,— деди Муяссар жонланиб.

— Райкомдан?— таажжубланди Самад, чунки аввал-охир уни у даргоҳга чақиртиришмас эди. «Ойа қўнғироқ қилибди-да,— ўйлади Самад,— мана энди бошланади сўроқ-терговлар. Мақолани талаб қилишади. Сиёсий тус беришади, жазо ўйлаб топишади... Ҳар қалай Холбоев қариндош-ку, қараб турмас, аралашар, савалатиб қўймас...»

— Борармишсиз...— деди Муяссар эрининг авзойи бузилганини кўргач, хавотирланиб.— Тайинлаб кетди...

— Нимага экан, айтмадимиз?— сўради Самад асабий тарзда хотинининг сўзини бўлиб.— Ким келди?

— Айтмади. Кимлигини сўрамадим. Баъзан кўчада кўриб қоламан. «ГАЗ-24» ҳайдаб юради. Балки шофёр-дир...

Самад соатига қаради, вақт еттидан ошган эди. «Ҳозир борсаммикин?— деб ўйлади Самад.— Соат етти. Улар қоронғигача тарқалишмайди, колхоз-совхозлардан сводка кутишади. Хукмимни эшитаман, гап бир ёқли бўлади, кўргилик шу экан, деб қисматимга кўникаман, юрагим ҳапқиришдан тўхтади. Агар эртани кутсам, қандай тонг оттираман? Юрагим тамом бўлади-ку! Таваккал қилиб бораверайми-а?.. Қўрққанидан чопқиллаб келибди, деб ўйлашади... Бормасам, намунча ўзини тарозига солмаса, дейишади, мундан ҳам ўян топишади. Нима қилсам экан-а? Холбоевга учраймикин? Биронта маслаҳат берар, ҳимоя қилар. Райкомдагилар Замиранинг йилига ҳам келишган, мрамртош қўйилиши муносабати билан ташкил қилинган йигинда ҳам иштирок этишган, қариндош-

лигимизни билишар-ку, наҳот шуни андиша қилмай, масаламни кўришса... Хунук гапга ўхшайди, шунинг учун Холбоев бу воқеадан хабардор бўлса ҳам мени огоҳлантирмапти, гапи ўтмаган кўринади, гапи ўтганда, дарров мени тонтирарди — ўзини ўта меҳрибон, мурувватли ва ҳар ишнинг уддасидан чиқадиған одам қилиб кўрсатиш учун. Унга учрамаганим маъқул, хижолат чекади, юпатмоқчи бўлади, айбни ўзимдан кўради...»

7

Ҳамдам бугун қабристонга яна борди, Замиранинги гўри томон кетган йўлка бўйлаб бораётган эди, кўзи уёқдан невараси Нодира билан секин-аста келаётган қайнонасига тушди, ўзини четга олди, улар ўтиб кетгунга қадар панада турди.

Сожида онанинг қиёфаси ғамгин, ранги сўлиққан, пешонаси рўмои билан тангилгани учун бўлса керак, қовоқлари бўртиб чиққан, ёши қуриган кўзлари қизғин эди.

«Бечора онаси,— ўйлади Ҳамдам, бир оз мункайиб бораётган Сожида онани барглар орасидан кузатиб.— Қариб қолибди. Қанақа очик, лобар аёл эди олдин... Ғусса енгиб қўйибди...»

Сожида она невараси билан узоқлашгач, Ҳамдам турган жойидан шошмай чиқди, Замиранинг қабри устига бориб, алламаҳалгача қимир этмай скамейкада ўтирди, кейин қандайдир аҳдди дилига тугиб, уйига қайтди.

Ҳамдам ҳовлига кирганда, онаси телевизор рўнарасида чой ичиб ўтирар эди.

— Дадам қани?— сўради Ҳамдам ва орқарокдаги тўқима креслога ўтирди.

— Ичкарида,— деб жавоб берди онаси, ўғлига синовчан назар ташлаб олиб.— Телефонда гаплашяпти.

Ҳамдам бир неча дақиқа индамай ўтирди-да, унутган нарсаси тўсатдан эсига тушгандек, ўрнидан турди, дадаси бор хонага кўтарилди. «Пул-мул сўрайди шекилли», деб

ўйлади Манзура опа ва телевизорни томоша қилаверди.

Хамдам хонага кирганида, дадаси ҳамон телефонда гаплашарди, у гап тугашини тик турган ҳолда кутди.

— Ҳа, бу томонидан хотиржам бўлаверинг, Асом Пардаевич, — дея гапида давом этди Холбоев. — Боя учрашганимизда айтдим-ку, анча сипо йигит у. Ўзим синаганман, кузатганман — одобли, мўмин-қобил йигит... Қайтмаган бўлса керак, югуриб борарди... Бўпти, одам жўнатаман, хабар олдиртираман... Хўн, хайр.

Холбоев телефон трубкасини қўйиб, бир дақиқа ўйга толди, кейин бир қарорга келгандек, сергакланиб, бошини силкиди, ўгли томон ўгирилди.

— Телефонни кутяпсанми?

— Йўқ, — деди Хамдам қатъий. — Сизда гапим бор, дада...

Хамдамнинг авзойи бузукроқ, кўз қарашида ёт бир мавж бор эди, отасининг дили кўнгилсиз нарсани сезди, аммо у буни билинтирмади, ўзини тетик ва гап тинглашга тайёр қилиб кўрсатди.

— Хўш... қани, ўтир, — дея Холбоев ўзи стулга ўтирди, савол назари билан ўглига тикилди.

— Дада, нега унақа қилдингиз? — тик турган ҳолда аранг журъат қилиб сўради Хамдам.

— Тушулмадим, ўғлим...

— Замирани айтмоқчиман.

— Хўш? Нима бўпти? — хийла асабийлашиб сўради Холбоев.

— Ўлимини айтаман-да...

— Бу янгилик эмас-ку, ўғлим. Хотинингни ўлганига бир йилдан ошди. Энди англаяпсанми, ўғлим?... Камроқ ичиш керак.

— Замиранинг юраги сонпа-соғ эди.

— Шунақами? — сохта таажжуб билан сўради Холбоев. — Нимадан жони узилибди бўлмаса? Балки сенинг тўполон-жанжалларингдандир?

— Замиранинг юраги соғ эди, дада! — таъкидлаб гап қотди Хамдам.

— Врачлар алдашибди-да, яхши текширишмабди, — деди Холбоев ва чиқиб кетиш учун ўрнидан қўзгалди. — Бўлар иш бўлди, ўғлим, ўтган ишга салавот. Ўринсиз гумонлар билан ўзингни қийнама, ўғлим. Ўлгани тирилтириб бўлмайди. Врачлар ундоқ диагноз қўйди, мундоқ қўйди, ҳозир нима аҳамияти бор? Агарда тўғри диагноз қўйишганида, вазият ўзгарармиди? Юраги бўлмаса, бошқа бир хужайраси ишдан чиққан бўлиши мумкиндир. Балки рухий касали бордир, балки тутқаноғи бўлса, ўша тутиб қолгандир. Эпилепсия, дейишади врачлар, ёмон дард, ҳеч қандай белгиси сезилмайди, тўсатдан қўзғаб қолади, ёнида биров бўлса, уқалаб-петиб, ёрдам беради, бўлмаса кўп ҳолларда оқибати шунақа бўлади. Ўша пайтда Замиранинг ёнида ҳеч ким йўқлиги чатоқ бўлган, сен кайфда қотиб ётгансан, сезмагансан, хотининг сени уйғотишга улгурмаган ё уйғота олмаган. Мунақа ҳодисаларни кўп эшитганман. Тутқаноғи бор одамлар одатда сув бор жойдан нарироқда юришаркан, чунки дард тутган пайтда бемор сувга қуласа, тамомакан...

Холбоев шунча гапларни худди ёд олгандек гапириб ташлар экан, ўгли отасининг маккорлигидан, маҳоратидан ҳайратга тушар, «Оббо дадам-эй! Оббо доғули-сй!» — деб ўйларди.

— Қўй, ўғлим, — деди Холбоев меҳрибонларча қўлини ўглининг елкасига қўйиб. — Эски дардин кўзгама, ўзининг ҳам, бизнинг ҳам дилимизни вайрон қилма. Онангнинг аҳволини кўр, тутдек тўкилиб турибди. Ўтган ишга салавот. Сен эртанги кунни ўйла, ўғлим. Виждон-садоқат билан хотинингга аза тутдинг, бир йилдан ошди, инсоф шунчалик бўлади, — деди Холбоев тетиклик билан, ўглига оғиз очирмасликка уришиб. — Энди сени уйлантираман, ўғлим. Ўртоқларингни кўриб, ўксимайсанми — ҳаммалари оилалик, бола-чақалик. Рўзгорларида барака. Қачонгача сўққабош бўлиб юрасан, ўғлим? Аҳволингни кўриб, ичи-

миз ачийди. Ахир бизгаям раҳм қил-да, ўғлим. Бизнинг ҳам ҳамма қатори орзу-ҳавасимиз бор, биз ҳам невара кўриб, қувнагимиз келади...

— Замиранинг юраги сонпа-соғ эди! — тоқати тоқ бўлиб ўнқирди Ҳамдам. — У ўзини осган!..

Холбоев бу даҳшатли хабарни биринчи маротаба эшитаётгандек таажжубланган ҳолда анграйиб қолди:

— Осган?!

— Ҳа, осган!

— Ким айтди сенга бу бўхтонни? — гўё самимий ўнкалагандек жигибийрон бўлди Холбоев. — Ким айтди?

— Ўзим кўрганман! — деди Ҳамдам отасининг оҳангида. — Ўз кўзим билан! Ваннахонада!

Холбоев анграйганича, тили калимага келмай, кўзлари қисилди.

— Бўлмаган гап! Кўришинг мумкин эмас эди! Масг бўлиб ухлаб ётган эдинг! Кимдир бир ёвуз одам мингга шу гапни қуйган! Ёвуз, тинч ҳаётимизни кўролмайдиган бир аблаҳ сени йўлдан оздирмоқчи бўлган! Юрагингга гулгула солган! Шу билан бизни адо қилмоқчи бўлган, сен, галваре, ишониб юрибсан-а! Неча ойлардан бери ичингда сақлаб, ўзингни-ўзинг қайраб келаётгандирсан! Шунақаям гўл бўласанми, ўғлим?! Ахир онанг бу гапни эшитса, шу заҳотиёқ жони узилади-ку! Наҳот сен шу қадар худбин, тошбагир одамсан, ўғлим? Наҳот?..

— Дада, — деди Ҳамдам ҳушёр тортиб. — Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Ҳамма айб ўзимда. Мен ўжарлик қилиб туриб олмаганимда, шунча ташвиш йўқ эди. Замира унаштирилганига теккан бўларди, анови Равшан дегани аварияга учрамасди, Замира ўлмасди, менам оҳ-воҳ қилиб бир кунимни кўриб кетардим, тақдирга тан берардим, сизлар ҳам шунча маломатга қолмасдинглар. Ҳамма гуноҳ менда, дада. Мен айбимга яраша жазо кўришим керак! Милицияга бориб ўзимни тоштираман, айбимни бўйнимга оламан! Ҳаммасини айтаман!

— Сен-а?!

— Ҳа, дада, бўлмаса, менга дунё қоронги, яшай олмайман! Жинни бўлиб қоламан. Ҳалиям жинни бўлиб қолмаганимга ҳайронман. Беш йил бўладими, ўн йил бўладими, жазомни тортиб келиб, ундан кейин, агар омон қолсам, ингича турмуш қуришни ўйлайман. Гап шу. Мен бу ердаги милицияга бормайман, уларнинг ҳаммаси сизга қарам, гапимга қулоқ солишмайди. Мен ниятимни шаҳарга, сизни танимайдиган жойга бориб амалга ошираман. Одамлар сўрашса, ўғлим армия хизматида, дерсиз.

— Армияга жўнай қол-да, ўғлим, — шошилиб деди Холбоев, чора топилганига севилиб. — Икки йил хизмат қил! Бу ҳам жазога ўтаверади, Ҳамдам! Яхши айтдинг! Икки йил ичида яна ўйлаб кўрарсан, шаштингдан қайтарсан, яранг битиб кетар...

— Йўқ, дада, армия қамоқ эмас. Мен айбимни фақат қамоқда ювишим мумкин!

— Мен-чи? Мен нима бўламан? Онанг нима бўлади? Масаланинг бу томонини ўйладингми? Тергов чувалашиб, гап Равшаннинг ўлдирилишига бориб тақалса, унда нима бўлади? Атайлабдан уюштирилган авария! Унда ҳеч ким омон қолмайди! Қанча одамларнинг бошига етасан! Етамиз ота-бола битта камерада! Агар олий жазо берилмаса... Менга қара, Ҳамдам, жон ўғлим! Мени қўрқитма! Нималар деяпсан? Ҳозирги кунда қанақа мард ўзини милицияга тоштиради? Қанақа ботир қилмишларини бўйнига олади? Биронта шунақа одам борлигини биласанми? Кўрганмисан? Сохта мардликнинг кимга кераги бор? Ақлидан озиб қопти, дейишди борсанг! Нима қиласан, майна бўлиб? Қилаётган ишинг қаҳрамонлик эмас, ўғлим, бу — тентаклик! Қалбаки мардлик! Зиёлиларга хос васваслик! Виждон! Диёнат! Масъулият! Қалб нидоси! Бу ўша зиёлилар ўйлаб тонган қуруқ гаплар! Тутуриқсиз хитоблар! Ақлингни йиғиштириб ол, бола! Нопкўрлик қилма!

— Равшанни гапирмайман, дада. Фақат Замирани ай-

таман! Қийнадим, дейман, азоб бердим, урдим, шу даражага бордимки, дастимдан ўзини осди, айб менда, мени қаманглар, жазо беринглар, дейман!

— Э, бола, гўрсан-да, гўрсан,— деди Холбоев худди ёш боладек куюниб. Шундай ўзига бино қўйган, салобатли, сипо одам ўглининг олдида кичрайиб аячли бир бечорага ўхшаб қолгандек эди.— Улар шунақа пандавақи одамлармиди? Текширишади, гўрни очдиришади, унда нега мунақа диагноз билан дафи қилдиларинг, нима сабабдан, ким мундан манфаатдор бўлган, деб кавлаштиришади, гап менга келиб тақалади. Сен, менинг пуштикамаримдан бино бўлган фарзанд, отанг бошига шу қора кунларни солмоқчимисан?! Волидангни ўлдирмоқчимисан?! Ҳароми ҳам мунақа жаллодлик қилмайди, аблах! Безори! Энди ниятларим амалга ошадиган бир пайтда-я! Номзодимни райкомга тавсия қилишаётган бир маҳалда-я?! Оқ қиламан! Оқ қиламан! Лаънат ўқийман! Шу шаштингдан қайтмасанг, Равшанининг куни бошингга тушади! Ўзим буюраман!

Ҳамдам отасидан ҳамма нарсани кутган эди, аммо бундай нарсага қодир эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди, қотиб қолди.

— Мени-я?!

— Ҳа, сени!

— Амал, деб, ўз ўглингизни-я?!

— Шайтоннинг уясини ўзинг кўзгадинг! Ўзинг!

Ҳамдам йиғлаб юборди.

— Болам, жон болам, Ҳамдамим!— дея Холбоев ўглини маҳкам кучоқлади, жон талвасасида уни ўпа кетди, ўпкаси тўлиб, ўзини ушлай олмади, у ҳам ҳўнграб юборди.— Нима қилардинг шу гапларни менга айтиб, болам? Адо қилдинг-ку отангни! Аянг билмасин, ўғлим, бўптимиз? Ҳеч кимга айта кўрма. Епиқ қозон ёпиқлигича қолаверсин. Замон шунақа, ўғлим... Замонга қараб қадам ташламасанг, замон четга чиқариб ташлайди, ҳеч кимни аямайди, ўғлим, шунини доим миянгда сақла...

Холбоев Ҳамдам билан «гаплашиб» олганидан кейин ўглининг аҳволи оғирлигини, кайфияти тушқун эканини англади. Ҳамдам ўз хонасига кетгач, Холбоев ётиш учун жойни ташқарига солдирди, машина гилдираклари ҳавосини бўшатди, калитини чўнтагига яшириб қўйди. Эрта-лабгача тиқ этса, кўзини очиб, деярли ухламай чиқди.

— Дарвозани қулфлаб ўтир,— деди тонг отгач хотинига.— Ўглингни уйдан чиқарма. Кўз-қулоқ бўлиб тур.

— Нима учун?— деди ота-бола орасидаги гапдан беҳабар хотини хавотирланиб.

— Мияси айниб қолганга ўхшайди болангни.

— Йўғ-э!— деди Манзура опа ёқасини гижимлаб.— У нима деганингиз! Нега мияси айнаркан? Бинойидак-ку, ақл-ҳуши жойида. Камгап бўлиб қолган, холос. Бу куйишдан...

— Куйишданми, бошқа балоданми,— дея Холбоев хотинининг гапини бўлди,— хуллас, гап шу! Юриш-туриши бежо. Бир хатарни бошламаса, деган хавфдаман. Уйдан чиқа кўрмасин! Калитни берма. Қистаса, дарров менга телефон қил, етиб келаман.— Холбоев ниманидир сезиб ёнига қаради— трусичан Ҳамдам қўлини эшик рахига суяб турар, қиёфаси алланечук эди.— Эшитдингми?— сўради Холбоев ўглидан.

— Эшитдим,— деди Ҳамдам хотиржам тарзда.— Хавотир бўлманг, дада.— Ҳамдам бир печа дақиқа тин олди.— Мен уйдан чиқмайман.— Ҳамдам «ўлигим чиқади», демоқчи эди, негадир айтмади. Онасини аяди.

— Ўғлим,— дея Холбоев Ҳамдам томон яқинлашди.— Ўтинаман. Дадангни абгор қилма, болам. Агар кўчага чиққудек бўлсанг, не-не хаёлларга бориб ўтираман. Чарчагансан, Ҳамдам, асабинг толиққан. Дам ол. Ухла. Чўмил. Ҳадеб кераксиз нарсаларни ўйлаб, ўзингни сиқма, ўғлим. Истасанг доктор юборай, кўрсин, шояд...— Холбоев гапини тугатмай, хотинига бир қараб олди ва у тушунмас, деб

ўйлаб, гапнинг давомини рус тилида айта бошлади.— У тебя сейчас кризис, сынок, понимаешь? Маня. Это пройдет. Тебе надо много спать. Много отдыхать. Меньше надо думать. Понял?

Хамдам «тушундим» маъносида бош силкиди.

— Молодец. Ну, теперь могу я идти на работу? Могу я там быть спокойным?

— Конечно, папа,— деди Хамдам киноя билан.— Учинили домашний арест. И маму приставили. Сторожить! Чего зря волноваться?

— Сторож бўлмайман! — деди Манзура опа улар шунча гапларни сир тутганидан хафаланиб.— Ўзингиз сторож бўлинг! Йўқ деганимга қараб ўтирармиди ўглингиз? Хирсдек парса. Пошел, дейди — кетаверади боши оққан томонга! — дея Манзура опа зарда билан столдаги идишларни суриб ташлаб, стулга ўтирди.— Нима бўляпти ўзи? Ораларингда нима сир бор? Нега мендан яширасизлар? Ахир мен онасиман-ку! Ё ҳовлингиздаги чўриманми? Жамалак жинниманми? Нега мени нукул четга сурасиз? Одам ўрнида кўрмайсиз? Ўглингиз тумтайгани тумтайган, худди хотинини мен ўлдириб қўйгандек! Адо бўлдим-ку мен, адо бўлдим!— Манзура опа ўзини тута олмай йиглаб юборди.

— Жим, одамлар эшитади! — ўшқирди хотинига Холбоев.— Энди сенки қолувди!

— Бўлмаса, сен айт, болам,— зорланди Манзура опа йиғи аралаш,— менам билай, нима гап ўтган? Айт, ахир! Хамдам шартта бурилиб, ичкарига кириб кетди.

Манзура опа овозини чиқармай юм-юм йиғлар, этаги билан ёшини артарди.

Холбоев ҳовлидаги телефон трубкасини олди, номер терди.

— Алё! — деди у мумкин қадар тинч ҳолда.— Холбоев. Бегимов ишдами?... Қачон келади?... Уйининг телефони печчи?... Бўпти.— Холбоев бошқа номер терди.— Хуррам Бегимович?... Яхшимисиз?... Холбоевман... Раҳмат. Хуррам Бегимович, одамларингиздан биттасини бизникига

юборинг... Кейин айтаман... Ҳа, шунчаки... эҳтиёткорлик. Ҳозир келсин, ўзим кўрсатма бераман... Кутаман.— Холбоев трубкани қўйиб, орқасига қайрилди. Даҳлизда Хамдам таъқиб билан отасига қараб турарди. Холбоев сал эсанкиради, аммо ўзини тутиб олди. У ўзининг бундай тадбири ўглининг дилида нафрат уйғотиши мумкинлигини ҳисобга олмаган эди, ичида бекор қилганини англади, бироқ энди кеч эди. У «вассалом» дегандек намойишкорона бурилиб ўз хонасига кўтарилди.

Манзура опа ерга тикилганича ҳамон пиқ-пиқ йиглаб ўтирар, бурнини тортар, этаги билан кўзини артар эди.

Холбоев галстук тақиб ичкаридан чиқди, столдаги чойнакдан чой қуйиб, хўшлади, тақ этиб пиялани жойига қўйди. У асабий эди.

— Дада, ундан кўра мени қаматиб қўя қолинг,— деди ниҳоят Хамдам жойидан жилмай.— Тинчроқ бўлади.

— Керак бўлса, қаматиб ҳам қўяман,— деди Холбоев қатъий.

— Нега бўлмаса қамоққа борай, десам, ижозат бермадингиз?

— Сенинг ўзинг боришинг билан мен топширишимда фарқ катта!

— Вой! — энди Манзура опанинг ақли ета бошлади,— қамоқ? Қанақа қамоқ? Нима учун қамоқ? Ҳозир чақирганингиз опкетадими Хамдамни? Эсингизни едингизми, дадаси? Ўз қўлингиз билан топширасизми? Ўз болагизни-я?!

— Шангиллама! Ўзинг сторож бўлмайман, дединг-ку!

Шу пайт дарвоза қўнғирोगи жиринглади. Холбоев чаққон одимлар билан бориб, эшикни очди. Ташқарида милиция формаси кийган одам турарди. У мулозамат билан қўлини кўксига қўйиб Холбоевга салом берди. Холбоев алиқ олиб, милиционерни ичкарига имлади ва дарвозахонада унга нималарнидир уқтира кетди. Милиционер гапни эшитган сари таажжубланар, бир даҳлизда трусичан турган Хамдамга, бир Холбоевга аланглар эди.

— Нима учун, Холбоев ака?— тушунолмаи сўради ниҳоят милиционер.— Ахир ўглингиз-ку?!

— Сиз айтилган нарсани қилинг, — деди Холбоев қатъийроқ оҳангда.— Буёғи билан ишингиз бўлмасин. Юрий.— Холбоев милиционернинг кийимидан чимдиб, ҳовли ичкарисига тортди. Милиционер худди уятли ишга мажбур қилинаётгандек мулзам ҳолда тисарила-тисарила Холбоевга эргашди.— Мана стул. Хоҳласангиз мана тўқима кресло. Мана, чой. Шу ерда ўтирасиз — тамом. Сиздан талаб қилинаётган нарса шу.

— Итни ечиб юбораман!— ўдағайлади Ҳамдам.

— Мен итдан қўрқаман, Холбоев ака, — деди ходим тисарилиб.— Бир марта талаган, юрагимни олдириб қўйганман, ака, — деди ва Холбоевга зорланиб термилди.— Худо хайрингизни берсин, телефон қилинг, жон ака, бошқа одам юборишини! Мен бу ишга ярамайман... болаларим бор... қариб қолганман... итдан қўрқаман... Айтинг, ёшлардан юборишини!..

— Тўппонча борми?— ўшқириб сўради Холбоев.

— Бор, — деди ходим ночор аланглаб.— Ҳозир беришди.

— Ўқланганми?

— Билмадим...

— Қаранг!

Милиционер қалтироқ ҳолатда анчагача пистолет қилини оча олмади. Ҳамдам бу томошани кўздан кечирар экан, бир кулгиси, бир газаби келар эди. Ходим ниҳоят қуролни олди, қўллари қалтираб, қуролни Холбоевга узатди.

— Мен нима қиламан муни?— хуноб бўлиб ўшқирди Холбоев.— Ўзингиз кўринг.

Милиционер қалт-қалт титраб аранг магазинни очди.

— Хўш?

— Борақан, — дея ходим яна Холбоевга термилди.— Еттита экан. Етадимми?

— Мен қаттан билай?— энсаси қотди Холбоевнинг.—

Мўлкалингизга боғлиқ.

— Тўғри...

— Ўзингиз умрингизда тўппонча отганмисиз?

— Машигулотларда.

— Бўлмаса бундай — агар итни ечиб юборса, отасиз!

Вассалом! Тушундингизми?— деди Холбоев баланд овозда, худди қар билан гаплашаётгандек.— Мўлжални тўғри олинг, буёғига ўзим жавоб бераман.

Холбоев яна алланималарнидир тайинлаб, уйдан чиқиб кетди.

Ҳамдам газабидан қалтирар, айни топда унинг кўзига ҳамма нарса хунук, маънисиз, манфур кўринар эди. У бир оз тишларини гижирлатиб турди-да, жон-жаҳди билан айвон устунини муштлай кетди. Милиционернинг юраги така-пука бўла бошлади.

— Вой, болагинам, сенга нима бўлди?! — деган ҳайқирик билан Манзура опа ўгли томон отилди. Онаси яқинлашаётганини пайқаган Ҳамдам шарт бурилиб уйига кириб кетди, эшикни қулфлаб олди.— Ҳамдам, жон болам, онангга раҳминг келсин, нега мунақа қиласан? Юрагингда борини айт, ахир менга! Нима дардинг бор, болам? Агар бировга ишқинг тушган бўлса, очил, болажоним, бир иложи топилар! Дадангни кўлидан келмаган иш борми? Йўқни бор қилади.— Манзура опа зорланар экан, ҳолати жазавани эслатар, ўзи айни бир пайтда барча нарсани муҳайё қилишга қурби етгудек эди.— Айт, болам, ким ўзи ўша сени девова қилган? Ўзи шеттами? Биз таниймизми? Агар эри бўлса, ажратиб оламиз. Айтсанг бўлди, болажоним...

Эшик қарс этиб очилди, Ҳамдамнинг кўзлари жаҳолатдан ёнар эди.

— Сиз ҳам шунақа дейсизми, ая?! — деди Ҳамдам ичидан тўлғаниб. У яна қарсиллатиб эшикни ёниб олди.

Манзура опа зинага ўтириб қолди.

Милиционер Ҳамдамнинг бекиниб олганидан мамнун эди, чунки боядан бери итнинг ечиб юборилишидан қўрқиб ўтирган эди.

Унинг оёқлари қалтирар, юраги безовта урар, кўзлари бежо эди.

Асом Пардаевич танимагандек Самадга бир оз тикилиб турди ва бир нарса эсига тушгандек, кулимсиради.

— Келинг, — деди у ва стол устидаги қогозга қараб олди. — Кираверинг, Самад Жалолович.

Самад зил бўлиб кетган оёқларини аранг ишга солиб, ўрнидан турган Асом Пардаевич истиқболига отилди, қалтироқ қўлларини узоқдан чўзиб у билан кўришди, стол биқинида ўтирган кўзойнакли ходимга салом беришни ҳам унутди.

— Саломатмисиз? — сўради Асом Пардаевич, Самадга синовчан тикилиб.

— Раҳмат, Асом Пардаевич...

— Ўтиринг, марҳамат, биз ҳозир, — дея Асом Пардаевич четрокдаги стулни кўрсатди, ўзи кўзойнакли ходим билан бўлинган суҳбатини давом эттирди.

Самад қатор қўйилган стулларнинг бирига бориб ўтирди, муллаваччалардек қўлларини тиззасига қўйди, одоб билан кута бошлади. Бу ерга киришдан аввал Самад кабинетда бир тўда баджаҳл одамлар уни кутиб ўтиргандек туюлган эди, кириб бориши билан Асом Пардаевич унга бақириб қарши олишини кутган эди, аммо вазият мутлақо бошқа бўлиб чиқди. Баджаҳл одамлар йўқ, Асом Пардаевич газабда эмас, муомаласи мулоим... Самаднинг қўрқуви босила бошлади. Аммо бари бир Самад бу мулоимликка тўла ишонмас, оғир гаплар ҳали олдинда эканини ҳам дилининг бир бурчида сақлар эди. «Шунчаки ўзини маданиятли қилиб кўрсатяпти, — ўйларди Самад. — Ҳозир муносабат усули шунақа. Ширин сўзлар билан жонингни олишади...»

Асом Пардаевич суҳбати охирида қанақадир топшириқлар берди, нималарнидир уқдирди, кўзойнакли ходим қогозларини йиғиштириб, кабинетдан чиқиб кетди.

— Яқинроқ ўтиринг, Самад Жалолович, — деди Асом

Пардаевич Самадга жилмайиб. Самад дарров ўтиб, стол бенидаги стулга ўтирди. — Хўш, ишлар қалай?

— Раҳмат, Асом Пардаевич, бир нав, — деди Самад, ҳамон ҳадиксираб. — Йўқлаган экансиз... Уэр. Топшириқ билан кетувдим. «Илғор»га. Кеч келдим.

— Ҳа, дарвоқе, — деди Асом Пардаевич, — «Илғор»... Роса уларни... нима, деймиз... обориб-опкепсиз?

— Энди, Асом Пардаевич... — дея Самад ҳимояга ўта бошлади.

— Тўғри қилибсиз, — деди Асом Пардаевич қатъий. — Камчиликсиз бўлмайди. Сизга ўхшаган замонавий ёшлар ўша камчиликларни йўқотишда ёрдам беришларинг керак. Четдан кўзга ташланади. Умидимиз сизга ўхшаган принципал кадрлардан. Ул-бул нарса ёзгандирсиз? — «Бошланди», деб ўйлади Самад. — Кўрсак бўладими?

— Ҳали қогозга туширганим йўқ. Блокнотда.

— Қогозга туширганингизда берарсиз.

— Майли, — деди Самад.

— Самад Жалолович, — дея, Асом Пардаевич бир лаҳза ўйланди. — Биз сизни безовта қилганимиз... бир фикр тугилиб қолди...

Самад юраги ҳаприқиб гапнинг давомини кутди.

— Биз ўртоқлар билан маслаҳатлашиб бир қарорга келдик... — Самаднинг юраги ёрилгудек дукиллар, бардош бериш қийин эди. — Партия аъзосимисиз?

— Ҳа, — деди Самад ҳозиржавоблик билан. — Аъзосиман. Фақат стажим кўп эмас. Энди икки йил бўлди.

— Зарари йўқ. Сизга ўхшаган замонавий, билимдон, иш кўзини биладиган, қолаверса, ватанпарвар кадрлар керак бизга. Ўртоқ Мирвалиев билан суҳбатлашдик, у киши сизни яхши таърифлади. Ўртоқ Холбоев сизни яқиндан танир экан, у киши ҳам фикримизни қувватладилар. Хулласи, агар қарши бўлмасангиз, Самад Жалолович, таклифимиз бор, қандай қарайсиз!

— Яъни?

— Яъни, бизга ўтинг, демокчиман. Райком аппаратида

ишлаб кўринг. Бизга ёрдам беринг. Бунга нима дейсиз, Самад Жалолович?

— Райком аппаратида?— Самад ханг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа! Бир ходимимизни ўқишга жўнатдик. Малака оширишга. Инструкторлик ўрнига сизни олмоқчимиз. Бу албатта катта вазифа эмас, аммо ҳамма нарса ўзингизга боғлиқ, яхши ишласангиз, қийинчиликлардан кўрқмасангиз, ажаб эмас, келажакда муҳим вазифаларни ҳам бажариб кетарсиз. Тажриба ошади, оқ-қорани танийдиган бўласиз. Хўш, бу таклифга нима дейсиз, Самад Жалолович?

— Нима дердим, Асом Пардаевич, — деди Самад севинчини базўр босиб. — Агар мени шу вазифага муносиб, деб топган экансизлар... беҳад миннатдорман... Кучимни аямайман... Ўзингизнинг қўл остигизда бўлиш... агар йўл-ўриқ кўрсатиб туришса... ишончигизни оқлашга тирishaман, Асом Пардаевич. Раҳмат!

— Бўпти, — дея Асом Пардаевич гапга чек қўйгандек ўрнидан турди ва қўлини Самадга чўзди. — Келишдик.

Самад ҳаяжонда сакраб ўрнидан турди, Асом Пардаевич қўлини маҳкам ушлади.

— Раҳмат! — деди у нафаси етмай.

— Номзодингизни бюрога қўямиз, — деди Асом Пардаевич. — Тасдиқлашади, деб ўйлайман. Муваффақият тилайман! Бўпти. Чиқинг-да, умумий бўлимдан керакли қоғозларни олинг, тўлдириб беринг. Расмий томонини ҳам бажариб қўйиш керак.

— Албатта, Асом Пардаевич, албатта, — дея чекина бошлади Самад, агар бир оз қолса, раҳбарнинг кайфияти бузилиши мумкиндек. — Хайр.

— Хайр, Самад Жалолович, — деди Асом Пардаевич ва яна бир нарса ёдига тушиб, яна мурожаат қилди: — Ҳа, дарвоқе... — Самаднинг юраги шувиллаб кетди. «Индал-лосини энди айтади», деб ўйлади, саросимада тўхтади. — «Илгор» ҳақидаги мақола битса, нима қилмоқчисиз?

— Мақола?.. Агар ёз, десангиз, майли ёзаман, лекин шарт эмас бу, блокнотда қолиб кетаверади.

— Баракалла, — деди Асом Пардаевич Самаднинг сезгирлигига қойил қолгандек. — Тўғри ўйлабсиз, укам. Унча-мунча камчилигимиз бўлса, ўз кучимиз билан бартараф қила қолганимиз маъқул. Ички ишимизни бутун республикага карнай қилиб нима топардик? Ҳозир, Самад Жалолович, пахта очилган муҳим бир пайт. Бизга ўтгунигизга қадар битта мақола эълон қилинг. Буёққа ўтганигизда ноқулайроқ бўлади. Одамларнинг руҳини кўтарадиган, меҳнатга сафарбар қиладиган мақола бўлсин, ўзингиздан қолар гап йўқ. Она ҳам хурсанд бўлади.

— Тушундим, Асом Пардаевич, — дарров жавоб берди Самад. — Бўлади мақола! Яна бораман. Тез кунда битираман. Марказга жўнатаман. Бунақа материал тез ўтади.

— Ҳа, бу гап бўлак! Омад тилайман.

Самад ташқарига қандай чиқиб қолганини ўзи билмади. У гўё ўзини баланд қоядан парвоз қилгандек ҳис қилди. «Нақадар маданиятли одам-а! — ўйлади Самад. зўр ҳаяжонда. — Нақадар камтар! Агар мен у кишининг ўрнида бўлганимда, ўзимни шундай тута олармидим? Йўқ. Тута олмасдим. Бизлар буёқларда ивериш, майда нарсаларга ёнишиб, байроқ қилиб юрамиз, муҳим йўналишларни найқамаймиз, ўз қўндоғимиздан фикр юритамиз. Мана қанақа кенг, атрофлича тафаккур қилиш лозим...»

Самад оёқ остида ерни сезмай кетар экан, ҳаммани кучоқлаб ўнгисин, бақиргисин келар эди... «Мен аҳмоқ шундай одамлардан шубҳа қилиб юрибман-а! Ўзимнинг нақадар мажруҳ гумонларим, дардларим билан-а... Уят, уят, уят!.. Булар район, республика, халқ манфаатида сиёсий зийраклик билан фаолият олиб боришса-да, бизга ўхшаган галамислар улкан тадбирлар моҳиятини тушуниб етмай, кўрган нарсадан кир қидирсак, дастак қилсак, шу кайфиятни мутлаққа кўтарсак, ахир бу сиёсий ожизлик-ку, синфий тубанлик-ку! Киришаман, жонимни аямайман!..»

Самад ижрокомнинг янги қурилган уч қаватли биноси олдиға келиб қолганида Холбоев эсига тушди. Боя Асом Пардаевич унинг помини тилға олди. Мирвалиев-ку, айтилган гапларни маъқуллаган холос, у нима, райкомнинг раҳбари редакция ходимини ишға жалб қилмоқчи бўлса, эътироз билдира олармиди, рози бўлади, мақтайди, кўкларға кўтаради, негаки редакция ходими райком аппаратага ўтиши ўзи учун ҳам обрўли бир гап. Демак, коллективи шундай кадрни тарбиялаб етиштирган. Қолаверса, редакцияга Самадни Мирвалиев ишға олган, керакли сабоқ берган, тўғри йўлга солган, агар Самад ўз фаолиятида маълум муваффақиятга эриша олган бўлса, бунда Мирвалиевнинг ҳам ҳиссаси йўқ эмас, ютуқларига шерик. Самадга Мирвалиев эътибор бермаганида, Самад юрарди ҳозирда даста-даста дафтар қўлтиқлаб, диктант текшириб. Шунинг учун Самад амал пиллапоясидан кўтарилса, Мирвалиев ундан имтиёз кутишга ҳақли. «Миннатдорлигимни айтиб қўйишим керак, — деб ўйлади у ҳозир домласи хусусида, гарчи ижроком биноси олдида туриб Холбоев ҳақидаги мулоҳазадан бошлаган бўлса-да. — Аввал Холбоевга учрашим керак. Асосий ижрочи Холбоев. Хатнинг олдини олибгина қолмай, ҳатто шу вазифага мени тавсия қилиш ҳам қўлидан келган. Асом Пардаевични кўндирган, ишонтирган. Нега бўлмаса мени огоҳлантирмади? Шундай савобли хабар-а!.. Мулоҳазали одам, ўйлаган. Башарти Асом Пардаевич фикрини ўзгартирса, мулзам бўлиб қолишдан чўчиган. Бугунги суҳбатни кутган. Кириб айтаман, хурсанд қиламан. Ўйлаган амали рўёбга ошганидан мамнуи бўлади, шубҳа қилмай мени табриклайди. Яна йўл-йўриқ кўрсатади, хатодан асрайди. Унар Холбоевич кўпни кўрган расамадли одам. Унинг маслаҳатидан чиқмай юрсам, натижа чакки бўлмайди. Замиранинг йили маросимини қанақа ташкил қилди? Хотира тошини-чи? Мунақа ёдгорлик район тугул областдаим йўқ! Мармарнинг ичига Замиранинг тасвирини ўйдиргани-чи? Мунақа ҳайкалтарошни қаердан тонди

экан, жон киргизиб юборганга ўхшайди, санъат асари дейсан! Сирли табассумигача ифода қилган. Доно одам Холбоев, зукко. Шунча сарф бўпти, тийин сўрамади-я! Ҳамма харажатларни ўзи кўтарди. Сахий одам. Мана энди мени қўллаб-қувватлаяпти. Бошидан сув ўгириб ичсанг арзийди...»

Самад дадил қадам ташлаб, ижроком биноси зиналаридан ҳатлай-ҳатлай, ичкарига кириб кетди.

Холбоевнинг кабинети кенг, ёруғ бўлиб, Асом Пардаевичникидан қолишмас эди — биллур қандиллар, ўйма ганч, қимматбаҳо гиламлар, инак дарпардалар, қулоч етмайдиган стол, бахмал креслолар, салқин ҳаво.

Самадни кўриб Холбоев телефон трубкасини қўйди, ўрнидан туриб, зўраки жилмайди, бир-икки одим юриб, Самад билан кўришди.

— Яхшимисиз, Самаджон? — сўради Холбоев столга кўндаланг қўйилган столчанинг икки томонига ўтирганларидан сўнг. — Уй ичилар қалай, бардам юришибдими?

— Раҳмат, Унар Холбоевич, юришибди, — дея мулоим жавоб берди Самад, гарчи ичи ҳаяжонга тўлиб-тошаётган бўлса-да. — Ўзингиз яхшимисиз?

— Бир нав, — деди Холбоев ва Самадга синовчан тикилди. — Хўш, нима янгиликлар бор?

— Ҳозир райкомдан келяпман, Унар Холбоевич, — деди Самад кўзлари мавжланиб. — Асом Пардаевич чақиртирган эканлар.

— Биламан, — деди Холбоев Самаднинг гапини бўлиб. — Ўзим сизни кутаётувдим.

— Айтдилар Асом Пардаевич.

— Шунақами? — сўради Холбоев мамнуи бўлиб ва қўшиб қўйди: — Маслаҳатлашувдик. «Илғор»га бориб жанжаллашибсиз, аввалига бир оз жаҳллари чиқди, кейин вазиятга тушунилар. Мана энди... табрикласак ҳам бўлади...

— Раҳмат, — деди Самад камтарлик билан. — Аслида ўзим...

— Кечирасиз,— дея телефон жиригини эшитиб Холбоев Самадининг гапини бўлди ва чўзилиб трубкани олди.— Холбоев...— Холбоевнинг ранги бир зум қув ўчди.— Нима?! Нима?!.. Йиғламай гапир!.. Ҳамдам?! Милтиқ? «Тез ёрдам» чақирдингми? Эшик берк? Ҳозир бораман...

Холбоев Самадга нимадир деди-да, югуриб кабинетдан чиқиб кетди. Самад тик турганича қолаверди... «Бирон фалокат юз берди, чоғи,— ўйлади Самад саросимада.— Ҳамдам... «Тез ёрдам»... Тавба!»

Ўзи барваста бўлишига қарамай, Холбоев ҳовлига отилиб кирди.

— Нима бўлди?! Нима?! — ҳовлиқиб сўради Холбоев.

Манзура она якка ўзи даҳлизда, нима қиларини билмай, телбаларча уёқдан-буёққа йўргалар, қўлларини эзгилар, қайирар эди, эрини кўриб, хўнграб юборди, полга ўтириб, тиззаларини шапатилай бошлади.

— Бас! — ўшқирди Холбоев ҳансираб.— Нима бўлди?!

— Билмадим,— увиллаб деди хотини йиғи аралаш чайқалиб.— Милтиқ отилди... Уйдан... Эшик берк, кулфлаб олган ичидан... Вой, мен ўлай!..

Холбоев сапчиб бориб эшикни бор кучи билан тортди, дастаси сугурилиб чиқди, эшик очилмади. Холбоев даҳлизга чиққан деразага қаради, парда орасидан ҳеч нарса кўринмади, унинг устига уй ичи нимқоронғи эди. Дераза ромини тақиллатди.

— Ҳамдам! — бақирди Холбоев, дераза ойинасига оғзини яқин олиб бориб. Жавоб эшитилмади.— Милса қани?

— Кетди. Ҳайдадим.

— Милтиқ овозини эшитдимми?

— Йўқ. Кетувди.

Холбоев асабий бош силкиб қўйди — маъқул, дегани.

— Тур! — бўғиқ овозда буюрди Холбоев хотинига. Ўзи бостирма тагига югурди.

Манзура она пийпаланиб — эмаклаб ўрнидан турди, инграниб дарвоза томонга кетди.

Холбоев бостирма тагидан болта олиб чиқди, хотини дарвозани кулфлагач, жон-жаҳди билан эшикни чопа кетди, айни бир чоғда мияси аллақандай режаларни чамалай бошлади: энди Ҳамдам ўзини бир нарса қилиб қўйган бўлса, органларга бориб иқрорнома қилмайди, демак, барча сир-асрорлар очилмайди, ёпиқлигича қолаверади... Аммо ўглининг ўлимини қай йўсинда фош қилади? Агар ўзини отиб қўйган бўлса, бу нарса Холбоевнинг амалига салбий таъсир кўрсатиши мумкин... Замирани-ку, юраги хаста, деган важ билан кўмдириб юборган эди, чораси керакли самара берган эди, шу кунгача ҳамма шундай, деб ўйлаб келади, аммо Ҳамдамни нима баҳона билан тўсади?

Эшикнинг тахтаси чопилган тешикдан Холбоев қўлини суқиб, калитни буради, отилиб уйга борди-ю, останада таққа тўхтади. Трусичан Ҳамдам мукка тушиб гиламда ётар, чап курагининг тагроғи ўпирилган, қон оқарди. Холбоев хатлаб бориб ўглини ағдарди. Унинг эти ҳали илиқ, аммо очиқ кўзлари нурсиз қотган эди. Ортидан хотини кириб келди ва «Оҳ!» — деб останага ағанади.

— Ҳамда-ам! — дея, ўглининг елкаларини чангаллаб, бақирди Холбоев ва қон суркалиб кетган кўкрагига кулоқ босди. Танда жон аломати йўқ эди. Холбоев ўкириб йиглаб юборди, жон ҳолатда полни муштлай кетди... кейин тасмасига ўралиб ётган қўштиғ ов милтигини олиб, ташқарига отилди, бор кучи билан милтиқни дарахтга уриб икки бўлди, ҳожатхонага ташлаб чиқди.

Жазавадан фойда йўқ, бироқ чора кўриши зарур — Холбоев телефонга югурди, номер тера бошлади. Қулоғига юққан қоннинг шираси трубкага чип-чип ёпишар эди.

— Алё! — бақирди у трубкага.— Ким бу?.. Менга бош врач керак!.. Холбоевман.. Бўтаев!.. Тез етиб келинг!.. Машина келсин!.. Хотиним ҳушидан кетиб қолди. Етибди. Нима қилишни билмаяпман.. Нима?.. Сув?.. Бўпти? Тез келинг!.. — Холбоев трубкани қўйди, столдаги косани олиб кран томонга кета туриб, дарвозахонада турган Самадин кўриб қолди.

— Тинчликми?— сўради Самад яқинлашиб бораётган Холбоевдан. Унинг кўзлари ёшли, қулоғи аралаш лунжи қон эди.

— Тинчлик, тинчлик,— деди Холбоев, қиёфасини ўзгартириб.— Самаджон, сиз бораверинг, укам. Вазият шунақа. Кейин гапириб бераман. Кейин.— Холбоев Самаднинг тирсагидан олиб, кўча томон бошлади.

— Бирон-бир ёрдам керакдир, Умар Холбоевич?— деди орқасига бошини ўгириб Самад. Холбоевнинг лунжи қон, ҳойнаҳой бир кори ҳол юз бергани аниқ эди, Холбоевнинг қўли титрар эди.

— Йўқ, йўқ, Самаджон,— дея Холбоев Самадни эшик остонасидан чиқариб қўйди.— Безовта бўлманг. Ўзим.— Холбоев эшикни бекитиб олди.

Самад кўчага чиқиб қолиб, мулзам ҳолда бир неча дақиқа нима қиларини билмай турди, кейин Мирвалиевни эслаб, ишхонаси томон йўл олди.

Мирвалиев олтиншларга кирган, камсоч боши пачоқ, ранги захил, қулоқлари катта одам бўлиб, Самадни кўриб илжайди, бирон марта бундай иш қилмайдиган одам, ўрнидан туриб Самадни қарши олди.

— Салом алайкум, Асрор Ҳамидович.

— Салом, салом,— дея Мирвалиев Самад билан очик чехрада кўришди.— Қалай, Самаджон? Ишлар яхшими?

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович...

— Қани, ўтиринг,— дея Мирвалиев ўз жойига борди, пиёлага чой қуйиб, Самадга узатди.— Марҳамат.

— Раҳмат.— Самад чойни олиб, хўплар экан, «дарров ўзгарибди», деб ўйлади.

— Хўш, эшитайлик, нима янгиликлар бор?— сўради Мирвалиев, Асом Пардаевич билан бўлган суҳбатни эслаб. У тезроқ янгиликни эшитишга ошиқар, чунки бўлажак ўзгаришда ўзининг ҳам ҳиссаси борлигидан мамнун, миннатдорчилик сўзларини эшитишни кутар эди. Холбуки, Самад яна шу сўзларни изҳор этса, ўзини Мирвалиев олдида қарздор ҳис қилади, келажақда шунга муносиб

мулоқотда бўлади, агар кўтарилиб кетса, ажаб эмас, қўллаб-қувватлайди, тузукроқ лавозимга қўяди. Омади келса, ҳеч гап эмас, мунақангилар тўрт-беш йил ичида кўтарилиб кетишади. Асом Пардаевичнинг ўзи Мирвалиевни тилга олганлигини тахмин қилиб, Самадга айтмади.

— Кўнгилдагидек иш бўлди. Хурсандман,— деди Мирвалиев ва Самадга синовчан тикилди.

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович,— деди Самад камтарона жилмайиб.— Қўллаб-қувватлаб юборибсиз, ишончингизни оқлай олармикинман?

— Оқлайсиз, Самаджон, ишонаман,— деди Мирвалиев фахрланиб.— Энди районимизнинг ҳаёт-мамоти сизларнинг қўлларингизда! Ешсиз, гайратлисиз, ўқиминлисиз. Сиёсий онгингиз баланд. Асом Пардаевич сўратувдилар сизни, учрадингизми? Уйдагилар айтишдими?

— Учрадим, Асрор Ҳамидович. Мунақа бўлишини кутмовдим, сал чўчияпман. Тажрибам йўқ. Уддасидан чиқармикинман?

— Чўчиманг, Самаджон!— деди Мирвалиев келажак арбобга панд-насихат берганидан мағрурланиб.— Уддасидан чиқасиз. Фаросатли йигитсиз. Унча-мунча билмагингизни ўргатишади, ўз ҳолингизга ташлаб қўйишмайди. Дадил киришаверинг. Омад тилайман, Самаджон!

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович...

— Комсомолдан олишмоқчи экан,— деди Мирвалиев жиддий тусда,— улар бир оз ёшлик қилишибди. Сизда тўхташди.

— Шу ўринда ишлаган ходимни ўқишга юборишибди,— деди Самад бир оз ўйланиб.— Малака оширишга... Асрор Ҳамидович, агар у одам қайтиб келса, жойини бўшатиб беришим керак бўладими, ё?..

— Аввало у одам келса, энди бу вазифасида ишламайди, унга каттароқ ўрин беришади,— деди Мирвалиев комил ишонч билан.— Қолаверса, шу билан сизнинг мавқеингиз ошди, обком номенклатурасидаги одамсиз, уларнинг кадрисиз. Бошқа ишга ўтган чоғингизда ҳам,

сизни унақа-мунақа жойга кўйишмайди, камида маорифни топиришади... ё менинг ўримни...

— Э, унақа деманг, — орланиб гапирди Самад, айна бир пайтда бу ўрин унга у қадар мартабали бўлиб кўрипмай қолган эди.

Шу пайт ички телефон жиринглади. Сухбат мароқли ўтаётган эди. Мирвалиев истамай трубкани олди.

— Ҳм!.. — деди у нохуш ва трубкадаги овозни эшита бошлади, қиёфаси ташвишли тус олди. — Шунақами?.. Ҳозир чиқаман, — дея Мирвалиев трубкани кўяр экан, ўридан турди. — Ҳозир, Самаджон. Ўтира тулинг.

— Майли, бемалол, — деди Самад, Мирвалиев ортидан қараб қолди, ўз хонасига чиқиб кетмади — у энди ўзини бу даргоҳда меҳмондек сезар эди.

Мирвалиев бир оздан сўнг паришон бўлиб кирди.

— Эшитдингизми, Самаджон? — деди у эшик олдида тўхтаб. — Қариндошсизлар, чоғи?

— Нимани? — ҳадиксераб сўради Самад.

— Холбоев... ўглидан ажраб қопти-ю...

— Ие! — Самад ўридан туриб кетди. — Ўглидан? — Самадининг хаёлига боя Холбоевнинг кабинетига телефон орқали гапиргани, уйда уни галати қиёфада кўргани, лунжи қон экани тушди. — Нима бўпти?..

— Бўлимдагилар айтишди... — деди Мирвалиев саросимада. — Бу гап қанчалик рост, билмадим... Овқатдан бўптими, дори солинган қовун-тарвуз еган эканми... шунақа нарсдан захарланибди... Докторлар асраб қолиша олмабди...

«Захарланибди? — ўйлади Самад. — Овқатдан?.. Нега ундай бўлса Холбоевнинг лунжи қон эди? Нега мени чиқариб юборди? Таажжуб...»

Телефон жиринглади. Мирвалиев шошилиб бориб трубкани юлиб олди.

— Алло? Эшитаман... Ҳа, Мирвалиевман, — деди у негадир энгашиб. — Шунақами?.. Бай-бай-бай!.. Мусибат юз берибди-ку... — Мирвалиев кафти билан трубкани беки-тиб, Самадга юзланди: — Райкомдан, — деди шивирлаб ва

кафтини трубкадан олди. — Бугун кечга чиқарилади?.. Дарров-а?.. Ҳа, Ҳа... Тушунарли... Албатта борамиз. Ҳамма боради... Ҳўп, бўлади. — Мирвалиев трубкани кўйиб, Самадга қаради. — Чатоқ бўпти-ку... Биттаю битта фарзанд эди...

10

Ҳамдам вафотига ҳали бир ой ҳам тўлмаган эди, Холбоев бир галати нарсани сеза бошлади: бир кун ишдан қайтганида кўйлагини липпасига қистириб оёқ яланг ҳолда кўчага челақлаб сув сепаятган хотинини кўриб қолди.

— Бу нима қилганинг? — таажжубланиб сўради Холбоев хотинининг орқасидан ҳовлига кириб. — Ким айтди, кўчага сув сен, деб?

— Ғайратим тошиб кетяпти, — деди хотини кулиб.

— Ғайратинг тошиб кетаётган бўлса, сувни ҳовлига сен! — деди Холбоев хотинининг этагини липпасидан олиб. — Қара, ҳаммаёқ оқариб кетибди.

— Ҳовлига сепмайман, зарил кентими? — дея хотини яна ишшайди, қайтадан этагини липпасига қистириб олди.

— Уят бўлади, кўй, бу сенинг ишинг эмас, — деди Холбоев, хотинининг кўлидан челақни олиб, — керак бўлса, айтаман, машина келиб, сув сениб кетади. Ўзингга бир қара, этагинг қистирилган, сарпойчан... Одамлар нима дейди?..

Манзура опа эрига узоқ тикилиб турди, кейин чуқур хўрсинди, этагини тушириб, ошхона томон кетди.

Бир неча кундан кейин Холбоев кечаси нимадандир уйғониб кетди. Деразадан ойнанинг нури тушар, кўшни хонадан тушуниш қийин бир овоз келар, пол дунурлар эди. Холбоев ёнига қаради, ўрин бўш эди. Овозга кулоқ солди: галати гингшиш ёки хиргойи эди. Холбоев ўридан туриб нариги хонага мўралади, серрайиб қолди — хотини

ой нурида аллақандай оҳангни айтиб, ўйинга тушар, ўзи бу машгулотдан гаштланар эди... Холбоев сесканиб кетди, секин орқасига қайтиб, каравотига ўтирди. «Мияси айниб қопти,— деб ўйлади Холбоев,— бу қанақа кўргилик? Энди бошимда бу савдо бормиди?..» Холбоев мушкул хаёллар билан ўтирар экан, қўшни хонадан ҳамон хиргойи, товон дупури эшитиларди.

— Манзура!— ўшқирди Холбоев, аммо хотини эшитмади ёки эшитишни истамади. Холбоев яна ўшқирди:— Манзура!!.

— Ху-ув!— деди хотини баданни титроққа солувчи овоз билан.

— Нима қияпсан?

— Ўйнаяпман!

Холбоев ўрнидан туриб, у хонага чиқди.

— Ҳозир ўйиннинг пайти эмас, хотин,— деди у мулозим оҳангда.— Ке, ёт жойингга, эртага ўйнайсан. Ке, кела қол...

Шу воқеадан кейин Холбоев хавотирга тушиб қолди.

Айниқса бир кун таъзияга келган одамлар ҳали дастурхон атрофига ўтириб улгурмай, хотини дабдурустдан: «Ҳамдам ўзини отгани йўқ», деб юборди, келганлар анграйиб, бир-бирига қарашди.

Шундан кейин Холбоев, яқинда район соғлиқни сақлаш бўлимига бош врач қилиб тайинланган, аввал Замиранинг ажали юрак хасталигидан, кейин Ҳамдамнинг ўлими овқатдан заҳарланиш оқибати, деб диагноз қўйиб берган Бўтаевни чақиртирди, хотинининг ғалати хулқини бирма-бир айтиб берди.

— Уйда қолдириш хавфли эмасми?— деди у гапининг ниҳоясида.

— Хавфли,— деди Бўтаев.— Изоляторда сақлаш керак.

— Изоляторда?— безовталаниб сўради Холбоев.— Одамларга нима дейман?

— Касал, дейсиз, вассалом,— деди Бўтаев совуққонлик

билан.— Ҳақиқатда касал-да. Худо берган дард. Биров сил бўлади, бировнинг оёғи синада, яна биров ақлдан озади. Ҳаммаси касаллик.

— Қанча ётади? Давоси борми?

— Ҳозир бир нарса дейиш қийин. Дард ўтказиб юборилган бўлмаса, умид қилиш мумкин. Ётиши ҳам шунга боғлиқ.

— Йўқлигимда кўчага чиқиб, Ҳамдам ўзини отгани ҳақида жар солса, унда нима бўлади?

— Шунинг учун ҳам изоляторда сақлаш керак дейман-да...

— Қачон ётқизишни маъқул кўрасиз?

— Ими-жимида қилиш керак. Шаҳарга жўнатилгани маъқул, ҳеч ким танимайди. Мутахассислар ҳам бор. Мен телефон қилиб, гаплашиб кўрай, жой тайёрлаб қўйишади, шартта обориб жойлаб келамиз.

— Майли, сиз нима десангиз, шу-да,— деди Холбоев чора топилганидан енгил тортиб.— Энди, Зокир Бўтаевич, ўзингиз мураббийлик қиласиз-да... сиздан бўлак сирдошим йўқ.

— Ха, буёғига хотиржам бўлаверинг...

Икки кундан кейин саҳар чоғида машина келиб, Манзура опани шаҳарга олиб кетди.

Икки ҳафта ўтди, аммо Холбоев бирон марта хотинини кўргани бормади. Жинни хотинини йўқлаб борганини биров кўриб қолишини Холбоев истамас эди. Унга қолса хотини ўша ерда ўлиб кетгани маъқул эди. Энди унақа хотиндан Холбоевга нима фойда? Қайтага дарди қайталаса, Холбоев иснодга қолади, дардисар бўлади. Айниқса шундай масъулиятли бир пайтда, чунки Асом Пардаевич областга ўтган. Холбоев янги лавозимга тайин бўлишини кутиб юрган кунлари эди. Рост-да, Асом Пардаевичнинг ўрнига Холбоевдан муносиб одам борми? Ахир Холбоевнинг бошига шунча мусибатлар тушди, унга раҳм қилишлари керак-да. Шу лавозим учун Холбоев қанча талафотларга юз тутди — Замиранинг ҳақиқий вафоти-

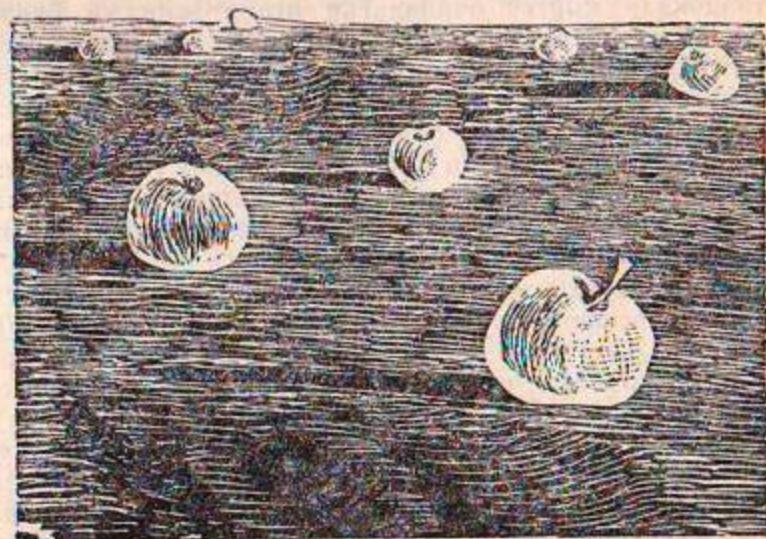
ни яширди, ўглини ножўя ҳаракатдан қайтарди, уйга қа-
маб қўйди, дафн маросимига қанча одамларни жалб қилди,
ўлимини рўкач қилди.

Холбоев бир ўзи ҳовлига қўйилган креслода ўтираркан,
марказий газетада босилиб чиққан Самаднинг «Илгор»
колхози ва унинг ранси ҳақидаги мақоласини мамну-
нийат билан ўқир, янги ишга ўтганлиги ҳақидаги хабарни
кутарди.

Ниҳоят телефон жиринглади...

1986 йил

Хикоялар



Бир ҳафта олдин ёққан қор эриб улгурмай, устига яна қор ёғди. Жадал совуқ қорни қотирди, лом ботмайди. Гўр устидаги яккам-дуккам темир панжаралар қировдан бижғиб, жўхорининг мардагидек йўгонлашган. Кўкка бўялган шийпон ёнидаги бақатерак ҳам қировга бурканиб хурпайиб олган, негативга ўхшайди. Чап томонда, гўё тан олмагандек гўристонга зарда билан орқа қилган Зикир гўрковнинг сомонувоқлигича қолган деразасиз, тунука томли уйи қаққайиб турибди. Мўрисидан сизгиётган нимранг тутун шамолсиз ҳавода қаёққа кетишини билмай пароканда ёйилипти. Бу уй янги қурилган. Аслида бўғоти лой томида кўклам кезлари чучмўма аралаш лолақизгалдоқлар қийғос очиладиган ягона эски уй бўларди. Ҳовлидаги балхтут танасидаги бу уй ёз паллаларида ҳам нимқоронғи, патнисдан туршак тўкилса, ярмисини аранг топиб олишар, тўшак остида қолиб кетганлари эрталабгача белга ботиб чиқарди. Зикир гўрковнинг марҳумаси Зеби хола ёзда тапчани йиғмас, кўрпачани тахмонга йиғиб, яйдоқ тапча устига дастурхон ташлаб кўяр, болалар чироқ ёқиб, шу тапчада дарс тайёрлашар эди. Эллигинчи йиллар турмуш ҳали оғир, икки қизга бир жуфт кайиш, бири мактабдан келганда иккинчиси кийиб кетар эди. Енги тирсагига чиққанда, кўйлак Салимадан Ҳалимага ўтарди. Зеби хола унча-мунча бозорга айланиб туради. Олибсотарчилик қилмайди. Ҳайит-арафа, пайшанбалик деб, одамлар тўртта пон, бир ҳовуч ширинлик ва ош ёки сумалак солинган косани ярим қулоч сурпга ўраб, тугунни кўчага чиқаверишдаги супага ташлаб кетишади, бўшаган косаларни кўплар суриштиришмайди. Эгалари чиқавер-

магач, Зеби хола ҳар турли косаларни кул билан обдан ювиб, бозорга ташийди, аттор ёки чайқовчиларга арзонгаров пуллайди, совун, супурги, мош, ўлдирилган симоб ва шунга ўхшаш нарсалар харид қилиб чиқади. Зеби хола-нинг халтасида болалари учун туршак, сақич, хўрозқанд, обакидандон бўлади. Болалар уй орқасидаги «Вой, отам», «Вой, онам»га ҳам парво қилмай севинчдан иргишлашади, қий-чув қилишади. Мотам садоларига ўрганиб кетишган. Мозордан қўрқиш нималигини билишмайди. Баъзан гўр атрофида қувлашмачоқ ўйнашади, капалак тутишади, молга ўт ўришади. Дадасининг чопони бирон гўр куббасида эсидап чиқиб қолган бўлса, Салима кечаси ҳам ўзига ёд бўлиб кетган якка оёқ издан адашмай бориб чопонни олиб келаверади. Мактабдаги дугоналари гўристон ҳақида сесканиб гапиришса, Салима таажжубланади.

Бир куни Салима аллақандай дугонасини эргаштириб келди. Чой дамлади, сутли пон ушатди, шоколадли конфетлар келтирди, қаймоқ қўйди, хандалак сўйди, бироқ дугонаси бирон нарсага ҳам қўл теккизмади, керакли дафтарни олди-ю, ниманидир баҳона қилиб, жўнаб қолди.

Зикир ака ўн тўртдан ошган қизининг кўзларида пайдо бўлган мунғи пайқади, дили оғриди. Индамай қўя қолди. Иккинчи сменадан келган Ҳалимадан сўради:

— Ўқишларинг қалай, қизим? Мактабда ўртоқларинг борми?

— Йўқ,— деди Ҳалима унча парво қилмай,— «Ажина», дейишади мени. Партада битта ўзим ўтираман.

Зикир аканинг юраги яна эзилди.

— Нега «ажина», дейишади?

— Мозорда ўйнаймиз, шунинг учун.

«Демак, Салимагаям шунақа муносабат,— ўйлади Зикир ака,— бечора аламини ютиб юрар экан-да...»

Эртасига Зикир ака тузукроқ кийиниб қизларининг мактабига борди. Чиройлиқкина жувон, «Ҳалиманинг синф раҳбарини ҳам чақирай, бирга гаплашамиз», дея Зикир акани кимсасиз хонада қолдириб, қайтиб кир-

мади. Зикир ака бир соатча қаққайиб ўтирди-да, хўрсиниб чиқиб кетди. «Гўрковлигимдан ҳазар қилишяпти,— деб ўйлади у.— Қошки ўлмасаларинг. Пироварди асқотадиган гўрков-ку. Қучоқлаб ётган эрларинг ҳам лаҳадга онкиролмайди жасадларингни. Эшакнинг меҳнати ҳалол, ўзи ҳаром-да...»

Зикир ака ўз юмуши одамларнинг азбаройи муҳтожлиги учун зарурлигини англаб, гўрков бўлганидан мутлақо пушаймон емаган эди. Фақат Салимаси кўзлари ёшга тўлиб ичкарига кириб кетганида, ўзи эса кимсасиз синфда алданиб якка қолганида гўрков бўлганига ачигиди. «Одамларнинг орасига кира олмасам, бошига ташвиш тушса ялиниб келиб, тўй қилса эсига ҳам олмайдиган, дуруст қўшинчилик қилмайдиган, кўчада кўрса четлаб ўтадиган, фарзандларимни «яккамохов» қилиб қўйган одамлар учун ёзини иссиқ, қишини совуқ демай, гўр қазийми, совуқ жасадларини кучоқлаб, лаҳадга олиб кирайми? Ўликларинг кўчаларда қолмайдими, менга деса...»

Зикир ака керакли маҳкамасига бориб, бодини баҳона қилди, ишдан бўшатишларини сўради, бироқ у ердагилар гўрковга дашном беришди, гуноҳ бўлади, деб алдашди, юнатишди. Зикир ака яна шумшайиб, уйига қайтиб келди...

Уруш тугаган кезлари шинель кийган бир йигит маҳалла чойхонасига оралаб қолди. Ўзи мирзачўллик экан. Ўтин ёриб, сув ташиди, борадиган жойининг тайини бўлмаганидан чойхонада ётиб юрди. Қобил ака деган элликлардан ошган юзи заъфарон бир киши Зикийни четга чақириб, уёқ-бўёқдан сўроқлади, кейин:

— Мусофир экансиз, ҳовлимда бўш хужра бор, эн кўрсангиз, юринг,— деди.— Чойхоналарда бит босиб, сарсон бўлиб нима қиласиз?

Зикир ака бир оз ўйланиб турди, кейин Қобил акага эргашди. Қобил ака қариб, мадордан кета бошлаган, ёрдамчи керак эди.

— Биров кинна солади, биров мурда ювади. Яна биров гўр қазийди,— деди Қобил ака меҳмонга чой узатиб.—

Хайрли иш, савоби тегади. Ахир одамларнинг ҳожати-ку, ҳаммамизнинг бошимизда ўлим бор, бизни ҳам биров кўмар. Ирганиш ярамайди, иним. Қолаверса, хайр-эхсон деган нарсалар ҳам йўқ эмас, қўлингиз чақа кўради, орзу-хавасингиз бордир ахир...

Аввалига Зикир сесканиб, мурдадан чўчиб, бир ўзи гўр қазиниша юраги дов бермай, Қобил гўрковсиз мазорга қадам босмай юрди. Уста-шоғирд барча ишларни биргаликда бажаришди. Кейинчалик уста касаллиқни баҳона қилди, «ҳаммом элтиди, тегирмонга етганимда, ўтириб қолдим», деди, хуллас, юкни аста-секин Зикийга ўтказиб бошлади. Хонадонга кирганига икки ҳафта ўтмай Зеби исмли бўйи етган суҳсурдек қизини никоҳ қилиб, қўшиб қўйди. Тўй ҳам қилмади. Уста биларди, тўй қилса ҳам одамлар мажбуран келишади, келганда ҳам тез чиқиб кетиш пайида бўлади. Қолаверса, қизига совчи келиши гумон эди.

Пайт оғир, одамлар очликдан тез қарир, арзимас касалга дучор бўлишса, толиққан жисм дардини енга олмас, «ўлди-узилди» кўп эди. Зикир саҳардан кечгача гўр қазир, сўнг ёш қаллиги хузурига кириб у билан яқинлашар, обдан чарчаб ухлаб қолар, илгариги ваҳимали тушларини энди мутлақо кўрмас эди...

Шу алпозда вақт ўта бошлади. Тўнгич қизи туғилди, кулбаси чиқириққа тўлди. Кейинчалик бирин-кетин қайиона-қайнотаси ўлди, ўзи кўмди, тиловат қилди. Салима икки ёшга тўлар-тўлмас хотини яна битта қиз кўрди, отини Ҳалима деб қўйишди, учинчи фарзанди ўғил бўлиб туғилди, Эргаш деб қўйишди исмини.

Зикир гўрковнинг ҳам ёши улғая борди.

Замона ўзгара бошлади, одамлар тўкис яшайдиган, ҳар қанча орзу-хавасни рўёбга чиқариш ҳеч гап бўлмай қолди. Дафн билан боғлиқ маросимлар ҳам дабдаба билан ўтадиган бўлиб, гўрлар устига мрамартошлар ўрнатиш жўн бир тадбирга айланиб қолди. Шу аснода гўрковни ҳам «хафа қилмаслик», «кўнглини олиш» ҳаракатлари одат

тусига кирди. Бунақаларнинг сони йўқ. Биров кеч, биров эрта ўлади. Бировнинг отаси, бировнинг боласи дунёдан ўтади. Ўлим билан боғлиқ бўлган жараён хурофий ҳисларни уйғотади, зикналикни четга суради, қайгудан куйган одамлар тирик қолганларнинг «кўнглини олиш» билан ўлганларга «жанинатдан жой» тилайдилар, ҳар қанча харажат олдида тўхтамайдилар. Шу эҳсонларнинг бир қисми гўрковга ҳам тегади. Баъзи бир ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган корандалар шахсан ўзлари гўрков ҳузурига келиб «фалончимиз бандаликни бажо келтирдилар, шунча ҳаракатларимиз фойда бермади, ўлим олдида ожизлик қилиб қолдик, чорамиз қанча, азрўйи азал, пешонага ёзгани бўларкан, майли, буёғига худо раҳмат қилсин, жойлари жанинатда бўлсин...» дейишади-да, мақсадга ўтишади: «Энди, гўрков амаки, ўзингиздан қолар гап йўқ,— дея муштдаги ноаниқ сўмларни пана қилиб, Зикир гўрковнинг чўнтагига солиб қўйишади.— Гўрни ўз кўлингиз билан «ҳалигидек» қилиб ковлаб берасиз-да илтимос...»

Гўрков ҳам:

— Хўп бўлади, албатта,— дейди-да, ичида: «Чуқурроқ ковлаб берамиз», деб киноя қилади.

Зикир гўрковнинг бир одати бор, у ҳеч қачон ўзи сўрамайди, оз берса раҳмат, дейди, дуо қилади, кўп берса, ошигини қайтаради, «ҳаддан ошиш ярамайди, инсоф бўлиши керак», дейди доим ўзига-ўзи.

Зикир гўрковнинг топган-тутганлари рўзгор эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, унча-мунча ортадиган ҳам бўлди. Эски уйни буздириб, ўрнига уч хонадан иборат пешайвонли янги уй қурдирди. Юқорисидаги хонага келин туширишни ният қилиб дилига тугди. Болалари ўсди, улғайди. Ҳаммаси ўрта мактабни битириб, олий ўқув юрларига мустақил кириб олишди. Мустақил кирмаганда, буларнинг арзигудек кими бор эдики, институтга киришга ёрдами тегса? Салима Тўқимачилик институтини тугатди, уни институтда олиб қолишди, ҳозир лабораторияда ишляпти, диссертацияси ниҳоясига етиб қолган. Ҳалима,

ирим йил бўлди, Фармацевтика институтини тамомлаб, Қорақамишдаги катта аптекада ишляпти. Эргаш Темир йўл транспорти институтининг охирги курсида. Икки йил бурун Зеби хола дунёдан ўтди. Буларнинг хилхонаси шу мазорда. Мотам садоларига ўрганиб, без бўлиб кетган Зикир гўрков хотинининг кафанга ўралган жасадини лаҳадга ўгли Эргаш билан ўзи олиб тушди, захга ётқизишди, уёқ-буёгини тўғрилаб қўйишди. Эргаш тинмай йиғлар, отаси калиш кийган оёқларини тагига босиб, хотинининг бош томонида жим ўтирар, мурдаларни кўравериб қотиб кетган сўқир кўзларидан ёш томчилари сизгир эди. Одатда ўлик жасади зудлик билан кўмилади, ҳаш-паш дегунча тупроқдан гумбаз пайдо бўлади, гўё шунчалик шошилиш билан кўмилмаса, жанинат дарвозаси ёпилиб қоладигандек. Аммо Зикир гўрков билан Эргаш у қадар лаҳаддан чиқишга ошиқишмади, тепадагиларнинг тоқатсиз овозлари эшитила бошлади. Шундагина ота-бола чиқишди, ўз қўллари билан ясаган саватдек кенг гувалаларни лаҳад оғзига териб ёпишди, кейин тобуткашлар шитоб билан тупроқ торта бошлашди, бирпасда дўнг пайдо бўлди. Тўнкариб қўйилган тобутда ўтирган домлалар бирин-кетин қуръон ўқиб, тиловат қилишди, ҳар ер-ҳар ерда чўккалаб ўтирган одамлар фотиҳага қўл очишди, гўристон бир зумда бўшади-қолди...

Бора-бора Зикир гўрков оиласи тақдирга тан бериб, кўникиб кетди.

Ҳозир оиланинг ҳеч нарсадан танқислиги йўқ. Зикир гўрковнинг даромади чакки эмас. Салима ҳам, Ҳалима ҳам яхши маош олишади, отасига қарам эмас, ўзларининг топгани ўзларига етиб ортади. Эргаш стипендия олади. Орзу-ҳавас деб, дадаси бир йил аввал бозордан тutilган «Жигули» олиб берди. Институтга қатнайди, кеч қолишса, опаларини ишдан олиб келади, ёмғир-қор бўлса, олиб бориб қўяди, бозордан рўзгорга керакли харажат қилиб чиқади.

Хуллас, оила бекаму кўст, тўкин. Узатса, қўли ҳар

нарсига етади. Бироқ... худо қизларига бахт ато қилмаяпти. Ҳеч кимса эшик қоқиб келмаяпти. Аслида-ку, эшик қоқиб келувчилар кам эмас. Аммо келганларнинг ҳаммаси ўлим хабари, гўр ковлаш важи билан киришади... Вассалом.

Зикир гўрковнинг болалари кўзга яқин, бежирим, ёкимтой бўлиб вояга етишди. Салима ҳам, Ҳалима ҳам шунақа қизларки, кўзи тушганлар яна бир қарагиси келади. Иккови ҳам оқбадан, қуюқ, кинриклари остидаги қора кўзлари шахло, зулукдек бежирим қошлари, қирра бурунлари, пушти лаблари — ҳаммаси гўзаллик намунаси бўлиб туюлса-да, бахт деган нарса ораламаяпти. Бу қизлар қанчадан-қанча йигитларнинг оромини бузмади, қанчадан-қанча йигитлар бир қиё боқишга, бир жуфт сўзига, андак табассумига ташна бўлиб юришди. Ражаб исмли йигит Салиманинг кетидан қанча эргашди, кўчаларда йўлини пойлади. Салима чан беравериб чарчади. Очиги — бу йигит Салиманинг ҳам юрагини тўлқинлантира бошлади. Бир томондан унинг дилида қизиқиш уйғонди, йигитнинг ҳиссиётлари қанчалик соф ва кучли эканини синаб кўрмоқчи бўлди, учрашувга розилик берди. Кинча тушишди, иккинчи учрашганларида Анҳор лабидаги хиёбонда мороженое ейишди, сўнг скамейкада ўтиришди. Ражаб қизни бағрига тортмоқчи бўлди. Салима яқинлаштирмади, суҳбат давомида отаси гўрков эканини айтди. Ражаб бунақа сарқитларга аҳамият бермаслигини намойиш қилиб, «нима бўпти, хизматининг ёмони бўлмайди», деди. Салимани уйига кузатиб қўйди, бироқ аста-секин ўзини олиб қоча бошлади. Гўрковга куёв бўламанми? — деб ўйлади у ичида. — Одамлар нима дейди?» Салима билдики, Ражаб ҳар қанча ўзини замонавий тутмасин, дили қолоқ, эски тушунчалардан холи эмас. Шундан кейин Салима ҳеч кимга калака бўлгиси келмади, дил китобини ёпди, буткул ишга, илмга ўзини тикди.

Зикир гўрковнинг фарзандлари ичида хушрўйи Эргаш эди. Бунақангиларни «кинча кирадиган йигит», дейишади.

Бўйи баланд, қора ялтироқ сочлари қуюқ, кўзлари чақнаб туради. Ҳар қандай кетворган қиз ҳам Эргашни кўрганда ўзини йўқотиб қўярди. Эргаш оналари каби халқ орасида гўрков оиласидан ётсираш ҳоллари борлигини билади, шунинг учун яхши кўринадан деб, бировлар олдида хушомадгўйлик қилмайди, бачканаликни ёмон кўради, ўзи эса камгап, сўрашса жавоб беради, ўзи гап очмайди. Тўртинчи курсда Шахло деган қиз бор. Ўзи чиройли, қадди-қомати келишган, дид билан кийинади. Дадаси аллақандай амалдор эмиш. Баъзан «ГАЗ-24» машинасида келади. Шахло анчадан бери Эргашни зимдан кузатиб юрипти, аммо яқинлашишга ҳеч бир важ топилмаяпти. Кўпинча трамвай бекатида Эргашнинг институтдан чиқишини пойлайди, кўзи кўзига тушганда, саломлашган бўлиб, бош силкиб қўяди, табассум қилади. Эргаш чиққан вагонга Шахло ҳам чиқади. Аввалига кутади, Эргашдан садо чиқавермагач, ўзи гап бошлаган бўлади. Ниҳоят бир куни бу тadbир ўз натижасини берди. Шахло қайсидир фандан қийналаётгани ҳақида шикоят қилиб, ёрдамга муҳтожлигини англатмоқчи бўлди. «Агар рози бўлсангиз, кўмаклашвораман», — деди Эргаш кўзлари чақнаб. Қиз рози бўлди, юзи лов-лов ёнди. Эртасига дарслардан кейин бирон аудиторияда машқ қилишни келишиб, хайрлашишди.

Шахло учун эртани кутиш ҳам завқли, ҳам изтиробли бўлди. Анчагача Эргаш қизнинг ҳаёлидан нари кетмади, ширин режаларга сабаб бўлди. Эртасига дарс тугаши билан Шахло ваъдалашилган аудиторияга югурди. Ҳеч ким йўқ, стуллар ҳар алпозда турарди. Ўзини дарсига ўта берилиб кетган кўрсатиш ниятида китоб варақлай бошлади, керакли саҳифани топди, бироқ унинг кўзлари бирон сатрни кўрмас, юраги гуп-гуп урар, бармоқ учлари титрар, юзи лов-лов ёнарди. Хонага Эргаш кириб келганда Шахлонинг юраги тўхтаб қолай деди. Эргаш қизнинг асабий жавдираётган кўзларидан, овозидаги титроқ тез-тез ҳўрсинишидан унинг қалбида рўй бераётган тугёнин пайқади, эти жимирлаб кетди, жисмининг худди кўрқув ҳиссидек бир зум ларза-

га солган наштали ҳаяжон босди... Улар бир оз дарс тайёрлашган бўлишди, кейин кўчага чиқишди. Куз палласи, осмон кўм-кўк, мусаффо, сарғайган дарахт барглари елпиниб тўкилмоқда, ўтган-кетган машиналар барглари чирпирак қилиб кетмоқда. Ҳаво салқин, офтобда иситади, сояда совутади. Қиз билан йигит берилиб шаҳар марказига бориб қолишди, хиёбон скамейкаларида ўтиришди, кеч кирди, чироқлар ёнди. Эргаш кафтини қизнинг билагига қўйди, ўзига тортди. Улар энтикиб бир-бирига сурқалишди...

Шундан сўнг учрашиб туриш табиий бир ҳолга айланди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, Шахло йигитнинг отаси гўрков эканини билиб, ханг-манг бўлиб қолди. Ошиқлик туйғуси шу қадар кучли эдики, аввалига бунга эътибор бермади, кейинчалик дилида аллақандай бир-бирига зид кайфиятлар уйғона бошлади, онаси аччиқ зарда аралаш, «Топганинг гўрковнинг ўғли бўлдимиз? Она-отанг қуда бўлиб, мазор ёнига, ажиналар маконига борадимиз?» — деганида, батамом ўзини йўқотиб қўйди, таҳликада қолди. Бир ойлари чамаси Салима совчи бўлиб борганида, Шахлонинг онаси ҳатто уйига ҳам киргизмади, бироқ Салиманинг жамолини кўрган она — укасиям чиройли бўлса керак, деб ўйлашиб қолди, аммо эрига оғиз очишдан ҳайиқди...

Совуқнинг зўрлигидан электр симлари арқон бўлиб кетган. Зикир гўрков дафни аранг ўтказиб, уйига қайтди, ётиб қолди. Қирқ йилдан бери ер қовлайди, зах суяк-суягига ўтиб кетган, боди бор, тез-тез қўзғаб туради, қимир этса, бигиз бўлиб санчилади. Яхшиям шериги Ҳайдар полвон бор. Уч йил бўлди, бирга ишлашади. Аввал Ҳайдар полвон «Минор»да гўрковлик қиларди, шу томондан участка олиб, кўчиб келишган. Ҳалиям «Минор» эсидан чиқмайди, «файзли мазор эди», дейди. У бечора ҳам касалланд. Унинг ҳам боди бор. Қайси гўрковнинг боди йўқ? Зикир ака шаҳарда қанча гўрковни билса, ҳаммасининг бир дарди бор. Чунки иши шунақа. Буларда на шанба-якшанба бор ва на отпуски. Жазирама офтобга, шаррос ёмғирга қарамай

лойга беланиб, қанчадан-қанча гўр қазиган Зикир гўрков. Яхшиям ўғли Эргаш бор экан, авваллари ўша қарашарди. Кейин, мана, Ҳайдар полвон асқотадиган бўлиб қолди. Тузуқ одам. Зикир ака ётиб қолса, йўқлигини билинтирмайди, ўзи қазийверади, бўш бўлса Эргаш ёрдамлашади.

Бултур Ҳайдар полвон ўғлига Ҳалимани сўратди. Зикир ака севиниб бу хабарни тўнгичига етказди. Салима Ҳалимага айтди.

— Гўрковнинг ўғлига тегмайман, — деди шартта Ҳалима.

— Ўзинг кимнинг фарзандисан?

— Шунинг ўзи етади, лоақал менинг фарзандларим биздақа тили қисқ бўлмасин.

— Кўряпсан-ку, бошқа жойдан чиқмаяпти, — ётиги билан деди Салима. — Менинг-ку, вақтим ўтди, жилла курси сен оилалик бўл.

— Писанда эшитишга тоқатим йўқ, — чўрт кесди Ҳалима. — «Бошқалар сени олмасди», деб таъна қилиши турган гап. Қўйинг.

Зикир гўрков бўшашиб қолди, бир неча кунгача оғиз пойлаб юрган Ҳайдар полвонга қай тарзда жавоб беришни билмай юрди...

Гўрков мўрчага кириб лой кийимларини ечди, иссиқ сувда ювиниб, артинди, тоза кийимини апил-тапил кийиб ошхонага ўтди. Аччиқ чой дамлаб, хонасига кирди, қозиқдаги чопонни устига ташлаб ёнбошлади, аммо бадани жунжикиб, ичидан қалтироқ чиқа бошлади. Туриб тахмондан кўрпа олиб ёпинишга ҳам мадори йўқ эди.

Эшик тақиллади, эркак кишининг овози келди. Гўрков қўзғалмади. Зарур бўлса кирар, деб ўйлади. Бир неча дақиқа ўтгач, деразадан куён терисидан телпак кийган нотаниш одамнинг башараси кўринди. У қўлини кўзи устига пана қилиб уй ичига қарар, бироқ ҳеч нарсани кўра олмас эди. Оғзидан чиққан ҳовурдан дераза ойнаси бир зумда хира-лашди.

— Кириг, — аранг овоз чиқарди гўрков. Нотаниш киши кириб салом берди, атрофга аланглади.

— Ҳм?

— Амаки, гўрков сиз бўласизми?

— Ҳм.

— Тоғамиз дунёдан ўтдилар, — деди нотаниш киши айбдорларча. Чалчиқ маҳалласиданмиз. Мени юборишди. Эртага пешинга чиқарилади. Эрталаб армиядаги ўғиллари келади... Отлари Сиддиқ, таирибиз, Сиддиқ қассоб...

— Қасалман, кўриб турибсиз-ку, тобим йўқ, — деди гўрков иситма аралаш. — Шеригим ҳозир йўқ, бодини тузатгани Чортоққа кетган...

— Ие, — ажабланди нотаниш киши, — ўлик энди нима бўлади?

— Иним, худо хайригизни берсин, — деди гўрков аранг бошини кўтариб, — тахмондаги кўрпани олворинг, ҳеч исимаянман...

Нотаниш киши чаққонлик билан уй тўрига ўтиб кўрпани олди, ёзиб гўрковнинг устига ташлади, кейин эҳтиётлик билан ўраб-тўғрилаб кўйди, сўнг бориб пастаккина дераза тоқчасига ўтирди. Боши қотди. Анчагача жим ўтирди, кейин хўрсиниб ташқарига чиқиб кетди.

Кечга яқин Ҳалима келди, отасининг ҳароратини ўлчади, дори ичирди, илиб қолган печкага кўмир ташлади. Кейин овқатга уннади, аччиқ мастава ичирди. Гўрковнинг кўзи илинди... Бир печа соат вақт ўтди. Қовуғи тўлиб уйғонди. Ёнида китоб ўқиб ўтирган ўғли отаси томон энгашди:

— Қалайсиз, дада?

Отаси имо қилди. Эргаш қўлтигидан олиб тургазди, чопон-теллак кийдириб, ташқарига олиб чиқди. Ҳожатхонага етганда, отаси «қол» деган ишора қилди, кесакига суяниб ўзи кириб кетди. Отаси чиққунча Эргаш чойдишда илиқ сув келтириб, кўлига қуйди, сочик узатди. Яна қўлтигидан олиб, ичкарига киритди, ётқизди.

— Эргаш, — деди гўрков. — Сиддиқ қассоб дунёдан

ўтипти... Чалчиқлик... Хилхонаси ҳув... оқ панжаранинг орқасида... Кўряпсан, ўғлим, ҳозир иложим йўқ... Ҳайдар амакинг, биласан, йўқ... Бурчимиз шунақа... биздан бошқа ким қилади... Жой тайёрлаш керак, болам... Сен жой тайёрла, эрталаб ўзим бир амалларман...

— Қанақа қилиб «амаллайсиз»? Оёқда туролмаян-сиз-ку.

— Иложимиз қанча? Жой тайёрла, болам...

Эргаш эътироз билдирмади. «Жой тайёрла», деганини Эргаш тушунади. Ҳозир оғилхонага бориб, беш-олтита гўла олади, гўр қазиладиган жойга олиб бориб пайраҳалар устига гўлаларни қалайди, керосин қуйиб гулхан ёқади, Эрталабгача музлаб ётган ер эриб қолади. Қазини учун «жой тайёр» бўлади...

Зикир гўрков чўчиб уйғонди, ташқарига қаради. Ҳаммаёқни буркаган оппоқ қор қуёшда ялтирар, кўзини қамаштирар эди. Гўрков девордаги соатга қаради. Ўндан ошган эди. Қўрқиб кетди. Ваҳима босди, Сиддиқ қассоб пешинга чиқарилса, қачон гўр қазиб улгуради? Буёқда мадори ҳалигидек. Оёқ-қўли ҳамон қалтираяпти, боши бир оз айланапти. Аммо иложи қанча? Ўлик қараб турмайди-ку.

Хонтахта устида понушта, қалпоқ кийдирилган чойнак турарди. Иштаҳаси бўлмаса ҳам гўрков ўзини зўрлаб понушта қилди, бир оз ўзига келган бўлди. Шошилинч керак.

Гўрков бор кучини йиғиб, ўрнидан турди, ташқарига чиқди, деворга суяниб, мўрчага кирди, ҳали дойи қотмаган жомасини кийди, белини маҳкам сиқиб боғлади, курак билан кетмонни елкасига ташлаб гўристонга йўл олди. Шу кунлар орасида у томонларга ўлик қўйилмагани учун йўл ҳам йўқ, фақат Эргашнинг сийрак излари бор эди, холос. Ўғлининг чуқур изларига оёқ босиб, Сиддиқ қассобнинг хилхонаси томон чалиша-чалиша кета бошлади. Ҳаво анча совуқ, гўрковнинг мўйлови қиров билан қопланиб, ёноқлари жиз-жиз ачишди.

Гўрков хилхонага етиб келиб, тўхтаб қолди. Елкасида зил бўлиб турган тош қулагандек бўлди, ваҳимаси тарқади. Гўр тайёр эди. Соғ тупроқдан буг кўтарилар эди. У гўр ёнидаги сағанага мажолсиз ўтириб қолди.

АКС АДО

Ҳамшира қиз Зиёднинг хонасидан чиқиб кетиши билан, негадир, Зиёд уйга кетгиси келиб қолди. Ҳеч ким уни ҳайдаётгани йўқ, фақат «истасангиз душанба куни жавоб берамиз», дейишди. Биқинидаги чок деярли битган, ипини олиб ташлашган, дори суртиб боғлаб қўйишган. Оғриғи ҳали бор — ҳаммада шунақа бўлади. Аммо бу оғриқ аввалги оғриқлар олдида ҳеч нарса эмас. Кечалари қора тер босиб билакларини тишлаб инграганлари, азобга бардош беролмай юмалаганлари... Энди бари орқада қолди, буйрағи тоза, яна тош йиғилмаса бўлгани.

Ишхонадагилари Зиёдни душанба куни касалхонадан чиқишини билишади, улар олиб кетиш учун албатта келишади. Балки шунинг учуноқ Зиёд бугун — жума куни — чиқиб кетишга ошиқаётгандир, дабдабани ёқтирмайди. Онаси, хотини, укаси — улар ҳам овора бўлишмайди, уйга ўзи кириб боради.

Зиёд нарсаларини йиғиб, катта қоғоз пакетга солди, касалхона анжомларини топшириб, ўз кийимларини кийиб олди. Назарида қиёфаси ўзгариб, касалхона туси аригандек, ўзи соғломроқ бўлиб қолгандек ҳис қилди. Қани энди шериги тезроқ процедурадан келса-ю, бир ой мобайнида ҳамхона бўлиб қолган Халил ака билан хайрлашиб, тезроқ бу дарднок макондан чиқиб кетса... Аслида неча ойлардан буён Зиёд бу ерда ётганидан ҳатто мамнун. Аввало қанча пайтлар ором бермай келган касалдан ниҳоят қутулди... қолаверса... Ўша пайтлари ҳам ўнг биқинининг орқаси игна ургандек жиқиллаб оғриб, сийишга қийналиб юрар,

Зиёд эса шамоллатдим деган гумон билан кечалари биқинига қизитилган пишиқ гишт босиб ётар, оғриқ пасайгандек бўлиб, у яна севимли, ҳаётининг асосий маъносини ташкил қилган ишига югурар эди.

Бир куни бўлим бошлиғи Зиёдни топтириб:

— Ўртоқ Тошматов ўзлари бизни қабул қилмоқчилар, — деди бундай мурувватдан бир оз фахрланиб. — Лойиҳаларни олиш эсингиздан чиқмасин.

Зиёднинг юраги шув этиб кетди.

— Лойиҳаларни обориш керакмасдир балки, — деди Зиёд хийла ҳадиксираб.

— Тайинлашди, — деди бўлим бошлиғи қатъий тарзда.

— Бинонинг ярмидан кўпи битди, топширилишига олти ой қолди-ку!

— Беш ой, — майин қатъият билан яна деди бўлим бошлиғи. — Еттинчи ноябрга топширилиши шарт эмиш. Мажбурият қайтадан кўриб чиқилипти.

Зиёд бўшашиб кетди, ўтириб қолди, йиллаб кечани кеча, кундузни кундуз демай, бутун билиминини, қобилиятинини ишга солиб яратган лойиҳасини ҳимоя қилиб кўриш чораларини ахтара бошлади. Зиёднинг аввалги иккита лойиҳаси «Автовокзал» ва «Пионерлар саройи» — улар ҳам қурилиш мобайнида турли тузатишларга мубтало бўлиб, охирида шахсий қиёфасидан маҳрум, бир-бирини инкор қилувчи мавжуд материаллардан аниқ-тапиқ тикланган кўрмисизгина бинолар дунёга келган эди. Иложи бўлса, Зиёд бу «таъна ёдгорликлар» олдидан ўтмасликка ҳаракат қилар, бироқ ўтишга тўғри келиб қолса, у томонга қарамас, ўзини бошқа нарсаларга алаҳситишга уринар, аммо қанча уринмасин, юрагини сертирноқ қўллар эзгандек бўлар, аллақандай томирлари узилаётганга ўхшарди. Энг уқубатлиги шунда эдики, Зиёд ўзи тушиб қолган исканжани ҳаёт талабининг шафқатсиз, аммо зарур мантиқи, деб, сўз лойиҳаларинини ўз қўли билан жўнлаштиришга, арзонлаштиришга, яъни нурсиз ва жозибасиз бўлиб чиқишига рози бўлган. «Бўлди энди, — деган ўшанда Зиёд аламзада

қатъийлик билан, — бас, бўлак бурнимга ҳалқа солдирмайман!»

Дарҳақиқат, кейинги бино лойиҳасини — «Билим саройини» топширишганда, аввалига Зиёд рози бўлмади, шаҳар микрорайон лойиҳасини ишлаган Зуннуновга ошириб кўрди.

— У пайтлар муҳит шунақа эди, — деди бўлим бошлиғи ётиги билан. — Ҳозир бошқача, Тошкент метморчилигини кўринг. Тенденция ўзгарган. Эстетика, эътибор катта.

Ижодкор одам эмасми, Зиёд яна келажак лойиҳа огушига бота бошлади. Қанчадан-қанча китоблар варақлади, олимлар ҳаётини ўрганди. Шарқ метморчилиги тарихи ва анъаналари устида бош қотирди, замонавий қурилиш ютуқларини қайтадан эътироф этиб чиқди. Патижада бир йил деганда барча мукаммал ҳисоблари билан «лойиҳа» тайёр бўлди. Бадний кенгаш «лойиҳага» аъло баҳо берди, шаҳар маъмурияти мамнуният билан қабул қилди, пул ажратилди, шаҳарнинг кўркам ва мос жойи танланди, жадал суръатлар билан қурилиш ишлари бошланиб кетди. Зиёд ўта хурсанд, кайфияти чоғ, руҳи кўтаринки, чарчаш нималигини билмас, қурилишдан нари кетмас, иложи бўлса шу ерда ётиб қолишга тайёр эди.

— Омадинг бор экан, — деди бир кун касбдоши Зуннунов аллақандай ички бир ўкинч билан. — Орзу қилган ниятнинг амалга ошяпти. «Билим саройи» шаҳримизнинг энг чиройли маскани бўлади. Менинг бошим «типовой» нарсалардан чиқмай қолди.

— У ҳам керак, — деди Зиёд ўртоғининг кўнглини чўктирмаслик учун.

— Ҳозир керак, — таассуф билан деди Зуннунов. — Эллик йиллардан кейин бунақа каталакларда ким тургиси келади? Бузиб ташланади. Ҳозирнинг ўзида қурилиб битмасдан, лойиҳанг эскириб қоляпти...

Бир кун ярим кечада Зиёдининг уйкуси бузилиб кетди. Туриб ўтирди, чироқ ёқмай сигарет тутатди. Сизгир хотини уйғониб кетди.

— Ҳм? Яна огрик бошландими? — безовталаниб сўради у.

— Йўқ, — лоқайдгина жавоб берди Зиёд.

— Белингизни ўраб олинг.

Зиёд гилофли аёли билан белини ўраб, сигарет тортди, қизғиш шарпаси аранг сезилиб, яна қоронғиликда гойиб бўлди. Туинг сукунатда олис машиналар товуши иққол эшитилар, бир зум тишиб яна бошқасининг товуши келарди. Зиёд сигаретасини кулдонга босиб, қайтиб ётди, хўрсинди.

— Нега ухламаяпсиз? Яна ишни ўйлаяпсизми? — кўзи юмук ҳолда сўради хотини.

— Сардорни ўйлаяпман, — деди бир оздан кейин Зиёд. — Қасамёдини.

Зиёд ишдан қайтганида ўгли Сардор хурсанд тарзда дадаси бўйинига ачомлаб пионерлар сафига қабул қилинаётганини айтди.

— Расм солиб берасиз, дада, хўпми? — шошқалоқлик билан сўради Сардор.

— Қанақа расм?

— Байроқча, гори, барабан!

— Ўзинг солгин-да, ахир ўрганиш керак-ку.

— Меники яхши чиқмайди, — деди Сардор бидиллаб. — Сўзлариям бор. Ҳозир опчиқаман.

Сардор ўз хонасидан бир варақ қоғоз олиб чиқди.

— Мана, дада, — деди Сардор наstdан дадасига тикилиб. — Чиройли қилиб ёзиш керак.

Зиёд варақни очиб, ўқий бошлади. Бу болаларнинг пионерлар сафига киришдаги онти, қасамёд тексти эди. «Мен фалончи фалончиев Владимир Ильич номли Бутун-иттифоқ пионерлар ташкилоти сафига кирарканман, ўз ўртоқларим олдида Ватанимни астойдил севишга, улуғ Ленин васият қилганидек, Коммунисттик партия таълим бераётганидек яшашга, ўқишга ва курашишга, Совет Иттифоқи пионерларининг қонуларини доимо бажаришга татанали ваъда бераман...»

Зиёд ўйланиб қолди. Энди тўртинчи синфда ўқиётган, ҳали ўн бир ёшга тўлмаган ўғли бу муқаддас сўзлар маъносига тушунадими? Тантанали қасамёд ичиши натижа- жасидаги масъулиятга ақли етадими? Ёки бу сўзлар шун- чаки пионер аъзолигига қираётгандаги оддий расмийатми?

Зиёд ўғлининг елкаларини ушлаб, олдида чўнқайди.

— Менга қара, Сардор, — деди у ўғлининг беғам кўз- ларига синовчан тикилиб. — Бу қоғозда ёзилган гапларни ўзинг ўқидингми?

— Ўқиб беришди мактабда, — бепарво деди Сардор.

— Биласанми, ўғлим, бу сўзлар оддий сўзлар эмас. Улуғ Ленин васиятини тилга олиб яхши ўқишга, яшашга тантанали ваъда беришнинг керак. Агар ёмон ўқисанг, ўртоқларингни хафа қилиб яшасанг ваъдангни бузган бў- ласан. Унда нима бўлади, сен шуни ўйлаб кўрдингми?

Сардор елкасини қисди, у бу сўзларнинг маъносини, масъулияти у ёқда турсин, оддий маъносини ҳам тушунмас эди. Демак, ўйлади Зиёд, ўғлим нима қилаётганини ўзи билмайди. Бунақангилар қанчадан-қанча! Мактабдагилари болаларга тушунтиришмаган, улар учун пионерга кириш билан боғлиқ бўлган тadbирни расмий ўтказишса кифоя. Энг муҳими, маънавий томони четда қолган. Сардор ўқий- диган мактаб биноси янги қурилган. Шунга қарамай ярим йил деганда мактаб деразалари ойналарининг ярми- дан кўпини янгидан қўйишди, чунки деразага тош отган болалар аксариятининг бўйнида қизил галстуги бор, бир йил аввал худди шунақа «тантанали ваъда» беришган. Бу масалага расмий ёндашиш улуғ номлар, қасамёдлик му- қаддас сўзларга шак келтириш, бебурд қилиш деган гап эмасми? Мурғак, ҳали шаклланмаган дилларни шу чоғда- ноқ масъулиятсизликка ўргатиш, қасам, ваъда, аҳд — бу шунчаки мажбурият талаб қилмайдиган тушунчалар, деб таъкидлаш эмасми? Демак, оғзингга сиққанича ваъ- даларни беравер, кўзбўямачилик қилавер — жавоб бериш шарт эмас, деган маъно чиқмайдими? Ахир бу, гуноҳ-ку, келажак олдида жиноят-ку! Бунақанги ваъдаларнинг қад-

рига етмай сочадиган қасамхўрлардан кимлар чиқиши мумкин?

— Қанақа қасамёдни? — мудроқ аралаш эловлаб сўра- ди ёнида ётган хотини.

— Тантанали қасамёдни.

— Нималар деяпсиз, дадаси? Алахлаяпсизми?

— Ухла, — деди Зиёд ва тескари ўгирилиб, кўзларини юмди.

У эртаси шаҳар пионер ташкилотига бориб, ўз фикрла- рини айтмоқчи бўлди, бироқ бўлим бошлиғи қурилиш объектига келиб, вагонча ёнида турган Зиёд кўзи олдида «Газик»дан тушди.

— Ўртоқ Тошматов чақиртириптилар, — деди у атроф- да турганлар билан кўришиб бўлиб. — Бирга чиқишимиз керак экан... Лойиҳалар билан. — Бўлим бошлиғи охириги «лойиҳалар билан»ни алоҳида урғу билан гапирди.

Зиёднинг юраги шувиллаб кетди. «Яна эски гап, деб ўйлади у, яна сметани қисқартир, яна лойиҳани қайчила, гранит устуларни гишт билан ишла, маблағ етишмаяпти, темир-пўлат ускуналар оз, комбинат қурилиши тўхтаб қолаётир, январь ойидан маҳсулот бериши керак, беш йил- лик объекти ва ҳоказо...»

Зиёд хато қилмаган эди. Сухбат тахминан шу аснода ўтди.

— Ундай бўлса, Али Тошматович, — деди Зиёд асаби бузилганини сездирмасликка уришиб, — биз қурилишни тўхтата қолайлик. Кейинчалик, маблағ топилганда, тик- лаш қочмас. Ўз қўлимиз билан бинони майиб қиламизми?

Тошматовга «майиб» сўзи ёқмади, умуман, Зиёднинг муомаласи дағалроқ кўринди.

— «Исмоил Сомоний»ни кўрганмисиз? — деди у Зиёд- га тикилиб.

— «Исмоил Сомоний» мақбарасини демоқчимисиз?

— Ҳа, Бухородаги.

— Кўрганман, — деди Зиёд босиқ оҳангда.

— Қурилиш материали асосан гишт, буниям биласиз, албатта.

Зиёд бош иргади.

— Минг йилдан бери одамларни ҳайратга солиб келяпти. Демак, гап материалда эмас, қура билишда.

— Шунинг учун ҳам қурилишни консервация қилсак, демоқчи эдим. Бир йил кеч битса, ҳечқиси йўқ. Бинобарин зуд объектлар шовилтиряпти...

— Йўқ, бўлмайди, — деди Тошматов. — Сизнинг қурилишингиз — маданий объект. Сиёсий томони бор. Қолдириб бўлмайди. Шунинг учун ҳозир уни қесинг, буни қирқинг, деб ўтирмайман. Мана бўлим бошлигингиз раҳбарлигида прораб, инженер, ўзингиз бўлиб қайтадан кўриб чиқинглар. Биламан, сизлар архитекторлар, қурувчилар бир оз айёр бўласизлар, ўн минг куба кетадиган жойга ўн беш минг ёзасизлар, бешта зинани ўнта қилиб кўрсатасизлар, фонд материалларни керагидан кўпроқ талаб қиласизлар...

— Ҳамма нарса ҳисоб-китоб қилинган, — деди Зиёд, — ҳалиям қанча зарур нарсаларни кесиб ташлаганмиз...

— Майли, баҳс қилиб ўтирмайлик, — деди Тошматов ўрнидан туриб, — мен айтган таклифларни тушундиларингиз, ўйлайманки, бир иложини топарсизлар. Топмасанглар бўлмайди, бошқа иложи йўқ. Гап шу. Саломат бўлинглар, ишларингизда муваффақият тилайман. Хайр.

Бўлим бошлиғи билан Зиёд маъмурий бинодан шумшайиб чиқишди. Тўғрироғи, бўлим бошлиғи ўзини азиятли кўрсатишга ҳаракат қиларди. Аслида Зиёд бошига тушган гам уни бир қадар қувонтирар, лаззат бағишлар эди. «Сендақа юлдуз ураман деганларни кўп кўрганмиз, бузоқнинг югургани оғилхонагача, бир кун ҳоврингдан тушасан, гижинглашинингни ўшанда кўрамиз», деган ҳаёл билан у қўлини Зиёднинг елкасига қўйди:

— Се ля ви, — деди бош чайқаб. — Яъни, тўлаган буюради. Энди буюғи мумкин қадар кам талафот билан жапдан чиқиш керак. Кам талафот билан. Бу ўзимизнинг қўлимизда.

Зиёднинг кўзига бўлим бошлиғи ит бўлиб кўринди,

башарасига мушт туширгиси келди. «Аблаҳ, — деб ўйлади Зиёд, — ҳар гал шунақа қилиб, эт ўлдиради. Бунга қолса, бинони тўнтариб қўйса ҳам бари бир, пул тўлашса, мукофот беришса, жойидан ҳайдашмаса — бўлгани...»

— Менга қаранг, — деди Зиёд танбеҳ назари билан унга тикилиб, — шу жойда неча йилдан бери ишлайсиз?

— Йигирма беш йил бўлади, нимади? — сўради у Зиёд нима демоқчи бўлганини билса-да.

— Яна йигирма беш йил ишлайсиз, — деди Зиёд, газабини босиб. — Афеуски...

Зиёд шартта қайрилиб кетди.

Бўлим бошлиғи хафа ҳам бўлгани йўқ. Бундоқ олиб қараганда, Зиёд ҳақ. Йигирма беш йил ишлаган бўлса ҳам биронта арзигулик бино лойиҳасини кўрсата олмайди. Бир пайтлар бунинг ҳам қатъий, ўжар лойиҳалари бўлган, бу ҳам лойиҳаларни ҳимоя қилиб кўрган, натижа бермагач, қўл силтаган, мослаша бошлаган, амалдорлик пайига тушган. «Ё сен урасан, ё сени уришади. Кучинг етса урасан, кучинг етмаса, таслим тушасан, айтганини бажарасан. Бошқачаси бўлмайди. Се ля ви!» — дейди у одатда ва мана, неча йилдирки, бу назариясидан маълум имтиёзларга эга бўлиб келмоқда. Тинч, осойишта. «Бари бир ўзингизникини ўтказа олмаганингдан кейин бировнинг айтганини бажонидил бажар, уям хурсанд, сенинг ҳам ошиғинг олчи. Оёғинг остидаги ерни тегиб, тумшугингни шохга чўзиб нима қиласан...»

Минг хил қарама-қарши ҳаёллар Зиёдга уйку бермади, эрталабгача тўлганиб чиқди. Аллакимлар билан унсиз олишди, кимларгадир нималарнидир исбот қилиб кўрди, назарида келтирган далиллари ишонарли бўлиб туюлди. «Наҳот шу, бино танҳо мен учунгина керак бўлса? — деб тажаниб бўлди Зиёд. — Мунча тиш-тиригим билан ёпишмасам? Ахир бино битгандан кейин гердаийб меҳмонларга кўз-кўз қилувчилар бошқалар бўлади-ку! Мени ҳатто эслашмайди ҳам. Аллақандай навбатдаги қурилишда чанг ютиб, лой кечиб юрган бўламан. Шундай экан,

кўнгилларига келган нарсаларини қилишавермайдими? — Шу қарорга келгач, Зиёднинг кўнгли таскин топгандек кўринди, у бу ножўя ишга дахлдор эмаслигидан ҳатто бир қадар мамнун бўлди, келажак кўнгилсиз оқибатни бошидан соқит қилиб, гўё нуқта қўйди, бошқа бу ҳақда ўйламасликка уринди, бироқ қанча уринмасин, бўлажак иморатининг аянчли тимсоли унинг кўз ўнгида гавдаланар, ундан нажот истагандек бўлар, шунда йигитнинг дилида янги исён кўзгалар, яна вужудини титратар, алғовдалғов қила бошларди. — Йўқ! — деди у ўзига-ўзи. — Шу бино мен учун синов. Иккита лойиҳам расво бўлди. Бунисини ҳимоя қила олмасам, синаман, бўлак қаддимни кўтара олмайман». Дилида тугён урган шиддатдан Зиёднинг ўзи рухланиб кетди, бироқ аини бир пайтда Тошматов кабинетидан шумшайиб, бирон фикрини уддалаб айта олмай чиқиб кетганини эслаб, ўзидан-ўзи ижирганиб, унга келиб олиб иссиққина ўринда ҳаёлий жанг очиб жасурлик қилаётганидан баттар зил кетди. «Тизза исёни!» — деб таърифлади ўз ҳолатини.

Эрталаб Зиёд қурилиш майдонига борганда, иш одатдагидай жадал эмас, суёт эди. «Кечаги ган прорабга ҳам етиб келишти чоғи», деган ҳаёл Зиёднинг миясидан ўтди. У вагонча ичига кирганда прораб чап оёғига пайтава ўраш билан машгул, эгилгандан бўлса керак, семиз юзи қизариб кетган эди. Зиёд скамейкага ўтирди, столда қалашиб ётган домино доналари ва полиэтилен каскаларни енги билан четга суриб қўйди. Прораб этигини кийиб, телефон аппарати ўрнатилган столга бориб ўтирди.

— Қурилиш бошқармасидан кўнгиروق қилишди, — деди Зиёдга нохуш тикилиб. — Ўзгаришлар киритармишсизлар. Қаер ўзгармайди, шунинг айтинг, ўша ёққа ишчиларни ўтказамиз. Иш тўхтаб қолиши керакмас, одамларнинг маошига зарба бўлади.

«Прорабга эстетика керак эмас, план керак, — деб ўйлади Зиёд. — Чўчқахона қуриятими, театрни, бунга бари бир...»

— Нега индамайсиз, ишчилар буйруқ кутишяпти. — Асабий оҳангда прораб Зиёднинг ҳаёлини бўлди. — Қаерлар ўзгаради? Ўйлагандирсиз-ку, ахир.

— Ким айтди, ўзгаради, деб?

— Бошқармадагилар. Шахсан бўлим бошлиғи кўнгиروق қилди. Ҳали-замон ўзиям келиб қолади.

— Ҳеч нарса ўзгармайди, — деди Зиёд афти буришиб. У дарҳол чўнтагидан дори олиб бирваракайига иккита таблеткани оғзига ташлади.

Прораб дарҳол стаканга сув қуйиб, Зиёдга узатди.

— Яна тутдими? — хавотирланиб сўради прораб.

Зиёд кўзлари юмук ҳолда товуш беришга ҳам ожизлигидан бошини қимирлатиб, ҳа, дегандек бўлди. Семиз юзли прораб эсанкираб қолди.

— Ёта қолинг, Зиёд Нуриевич, — деди у Зиёднинг елкаларидан ушлаб. — Шу скамейкага чўзилинг, мен ҳозир «Тез ёрдам» чақираман.

«Тез ёрдам» келганида Зиёд тердан жиққа ҳўл, кўзлари косасидан чиққудек — дарди қаттиқ тутган эди. «Шундоқ оғриқдан кўра ўлиб қўя қолсам бўлмасмиди, — ўйлади Зиёд азоб исканжасида. — Лойиҳани ҳам ўзгартириш азобидан холи бўлардим...»

«Тез ёрдам» врачлари дарҳол оғриқни босадиган укол қилишди ва брезент замбилни келтиришди. Ҳаш-паш дегунча «Тез ёрдам» машинаси кўздан гойиб бўлди.

Касалхонада Зиёдни операция столга ётқизишмади — хуруж пайтида мумкин эмас экан. Анализ олишди, рентген қилишди. Буйракда данакдек тош бор экан. Ҳамма оғриқ шуники, дейишди. Операция фавқуллодда чора. Врачлар консилиум қилиб, тошни дори-дармон воситасида эритиб юбориш тадбирини қўллаб кўриш керак, деган маслаҳатга келишди. Кунлар кетидан ҳафталар ўтди, дори-дармонлар кутган натижани бермади. Битта буйрак ҳамон тўсилиб ётипти. Фақат иккинчи буйрак ишламоқда. Яна анализлар, рентгенсуратлар, консилиум. Ва операция қилиш қарори. Операцияга беморни тайёрлаш билан боғлиқ

юмушлар. Зиёдиннинг раиғи сал оқарган, чўчиляпти. Ништар тигига ётиш ҳазилакам нарса эмас, албатта. Бир кун бурун Зиёд ҳамшира ва врачлардан уйдагилар учраб қолишса, эртага операция бўлишини айтмагилар, деб илтимос қилди, ўзи ҳам айтмади.

— Эртага овора бўлиб келмай қўя қолингилар, — деди Зиёд каравоти қиррасида елкасига оқ халат ташлаб ўтирган хотинига. — Ишхонадагилар келишмоқчи. Йўқ, десам унашмади. Менга қолса улар ҳам келмаса майли эди. Халил акадан хикоят чекинман.

Зиёдиннинг ҳамхонаси Халил акани операция қилишга нига ўн кундан ошди, ҳамон негадир резинка ичак уланган шинани осилтириб юради, ярасининг битиши секин ўтмоқда чоғи. Шундан ийманади шекилли, Зиёдиннинг хузурига ким келмасин, секин туриб палатадан чиқиб кетади. Ундан ташқари, Халил ака узок жойдан келган, ундан деярли ҳеч ким хабар олмайди. Хотини учта ёш боласини судраб эридан бир марта хабар олиб кетди. Халил ака, бошқа келмагилар, йўл олис, деб тайинлади кетар чоғи хотинига. Балки шунинг учун Зиёд хузурига одамлар келаверинини кўп эи кўрмайди, ҳамхонасининг кўнглини аяйди. Олиб келинган нарсаларни Зиёд шериги билан баҳам кўради, аммо гап овқатда эмас, албатта...

Ҳақиқатда, операция кунн ҳар тугул Зиёдиннинг уйдагилари келишмади. Ишхонадагилари ҳам. Зиёд, ишхонадагилар келишади, деб шунчаки хотинига ёлғон сўйлаган — келишмасин, деб.

Операция қанча давом этди, Зиёд буни билмади. Наркоз таъсири тугаб, кўзларини аранг очганида, кеч кирган, палата чироғи ёқилган, каравоти ёнида ўтирган Халил ака нам пахта билан Зиёдиннинг лабларини хўллаб ўтирар эди.

— Бўлди, қутулиб олдингиз, жигар, — деди Халил ака самимий севиниб. — Операциянгиз яхши ўтди. Дўхтирлар шунақа дейиляпти.

Зиёд аранг мийигида жилмайиб қўйди. Ҳароҳат ўрни

қаттиқ ачишиб оғрир, қўл-оёқлари кўргошини қуйилгандек эил оғир, ичи ташналиқдан ёнар, сув ичгиси келар эди.

— Сув...

Халил ака бундай пайтда сув бериш қатъий мумкин эмаслигини ўз тажрибасидан яхши билади, шунинг учун, «ҳозир ҳамширани чақирай, кўзларини очса, айтинг, деди», деб палатадан чиқиб кетди.

Бир оздан сўнг ҳамшира жувоп кирди, ёд бўлиб кетган юмушларни бажара бошлади, сув бермаслик учун ухлатадиган укол қилди, Зиёд яна қаттиқ уйқуга кетди...

Мана, операция қилинганига ўн кундан ошди, Зиёд тетик, ипини олиб ташланган чок чандиқлана бошлаган. Ҳали-замон чиқиб кетади. Уйдагилари ҳанг-манг бўлиб қолишади, албатта.

Ҳамиша касалхона жомасида кўриб юрган Халил ака, палатага кирганида Зиёдин кўча кийимида кўриб, аввалига тапмай қолди, таниганидан кейин, кўзларида таажжубга ўхшаш аломат пайдо бўлди.

— Ҳавоб беришди, Халил ака, — деди Зиёд ўрнидан туриб. — Уч ойдан кўп ётдим шу даргоҳда. Бўлар эди. Тоқатим тоқ бўлиб кетди. Сиз билан хайрлашиб кетай, деб ўтирувдим. Хайр, Халил ака, тезроқ соғайиб кетинг. — Зиёд кучоғини очиб, Халил акани бағрига босди. Халил аканинг кўзи намланди. — Баланд-паёт гапирган бўлсам, узр, кечирворинг.

— Раҳмат, жигар, менам пожўя у-бу нарса деб кўнглингизни оғритиб қўйган бўлсам, дилингиздан чиқариб ташланг, иним, яхши йигит экансиз, биз томонларга йўлингиз тушса, эшикка ўтинг, бошимиз кўкка етади.

— Албатта, Халил ака, — деди Зиёдиннинг ҳам кўнгли алланечук бўлиб. — Хабар олиб тураман, чиқадиган кунингиз уйга олиб кетаман, туз-намак бўлдики, эслашиб ўтираминиз. Хайр, омон бўлинг...

— Хайр, жигар, худо қувват берсин. — дея, Халил ака юзига фотиҳа тортди.

Хужжатларга қўл қўяркан, даволовчи врач охириг маслаҳатларни берди:

— Уйга борибоқ ётинг, ҳали чоклар нозик. Бирон ойлардан кейин Трусковецга бориб, дам олиб келинг, мусаффо бўлиб кетасиз. Бизнинг қўлимиздан келгани шу. Зиёд Нуриевич, камчилик ўтган бўлса, хизматчилик, айбга буюрмайсиз. Энди касалхона деган нарсани, халқимиз ибораси билан айтганда, елкангизнинг чуқури кўрсин.

— Раҳмат, доктор, қўлингиз дард кўрмасин, қилган яхшилигингизни зинҳор унутмайман.

— Кутгани машина келадими?

— Чиқишимни айтмовдим, улар душанба кунини кутишяпти. Зарари йўқ, такси учраб қолар.

— Устингиз юнун-ку, ҳаво салқин. Пальто опкелиб беришганми? — хавотирланиб сўради врач.

— Тезда етволарман.

— Хом иш бўпти, Зиёд Нуриевич, — деди врач шифокорларга хос танбеҳ билан. — Мунақада шунча қилган меҳнатимизни чиппакка чиқариб юборасиз-ку.

Зиёд саросима аралаш илжайиб қўйди.

— Бўлмаса, мана, — дея врач бориб илмоқдаги пальтосини олди. — Меникини кийиб кетасиз. Йўқ, деманг. Врачнинг гапи қонун. Касалхона машинасини илтимос қиламиз, элтиб қўяди, қайтишда пальтониям ола келади. — Врач телефон трубкасини олди.

— Мени уялтиряйсиз, доктор, — деди Зиёд, баттар мулзам бўлиб. — Эсим қурсин, шу ёғини ўйламапман-а...

— Ҳечқиси йўқ. Муҳими, шамоллатиб қўймасангиз бўлгани. Акс ҳолда бизга иш орттирасиз, шунча ётганингиз етар ё ёқиб қолдими?

Улар самимий кулишди. Зиёд кўтаринки руҳ билан шифохонадан чиқиб кетди, уч ой мобайнида кадрдон бўлиб қолган ҳамшираю санитарлар Зиёдни машинагача кузатиб қўйишди. Зиёд кўзини яширин артиб олди.

...Зиёд Трусковецдан икки ойдан ортиқ даволаниб қайтди.

Аслида бир ой деганда қайтиши керак эди, лекин ўзига кўпроқ ишониб юбордим, чанги учини кайфиятига берилиб, буйрагини шамоллатиб қўйди. Яна оғриқ бошланди. Зиёд яна тош келди, деган гумонда бир неча кунгача хуноб бўлиб юрди. Рентген тош кўрсатмади. Оддий шамоллаш экан. Энди у соғлом, аввалги оғригу бетобликдан асар ҳам қолмаган. Тетик, бақувват, кўзларида мавж.

Зиёд самолёт эшигидан чиқиб, транга қадам қўйиши билан димоғига илқ ҳид гуп этиб урди. Зиёд борган жойларда ҳамон қиш, қор бир саржин бўлиб, ерни қоплаб ётипти. Баҳорнинг иси ҳам келмайди. Бу ерлар эса, ўхў!.. Баҳор айни кучга кираётган палла, ҳаммаёқда гулларнинг бош айлантирадиган хиди. Ўриклар кўппикка буркангандек оппоқ. Мажиунтолларнинг тарам-тарам пигичка подалари кўм-кўк, ҳаммаёқ майин майсалар қучоғида, шабада ўрик гулларини ҳавода чирпирак қилмоқда. Мусаффо осмонда узун думли лайлақлар, варраклар сузмоқда. Бутун борлиқ сокин ва осуда.

Зиёд шошмай такси бекатига борди. Уни ҳеч ким кутгани чиқмаган. Атайин Зиёд келиши ҳақида уйдагиларига телеграмма бермади — ишхонадагилари кулогига етиб қолса, баъзилари кутиб олгани чиқишлари мумкин. Шундан қочиб, Зиёд хабар бермади.

Зиёд таксида шаҳар томон кетаркан, юраги орзиқарди.

— Шаҳарда «Билим саройи» қурилаётувди, — дея шофёрга мурожаат қилди Зиёд. — Битдими?

— Ҳа, ака, битди. Икки ҳафта бўлдимикин, митинг қилиб, дабдаба билан очишди. Ўзимизни ерлик архитекторлар ишлашибди денг! Тошкентникидан қолишмайди, дейишади.

— Ким шунақа дейди? — қизиқиб сўради Зиёд.

— Кўрганлар-да, мен яқинига бориб кўрганим йўқ. Қўл тегмайди, денг.

— Мени ўша жойда тушириб қўйинг.

— Хўн бўлади, ака...

Такси айтилган жойга бориб тўхтади. Зиёд ҳақ тўлашга чалғиб, бинони яхши кўра олмади. Ниҳоят, чамадонига пальтосини ташлаб, ҳаяжон оғушида ўз ҳаёлида яратган биноси жамолига қаради... Қаради-ю, ҳам таниди, ҳам танимади. Қаршиида баҳайбат, бесўнақай, бой, аммо бедид бир иморат турарди. Зиёдиннинг юрагига ханжар қадалгандек, инграб юборди. Демак, Зиёдиннинг бу лойиҳаси ҳам барбод бўлипти. Нега ўзи шу ишни бажармади? Нега ўзгаришларни ўзи киритмади? Лоақал унча-мунча парсаларини сақлаб қолишни мумкин эди-ку!

Зиёд ўзини ушлади, секин юриб, бинонинг ички томонига йўл олди. У ерда доирасимон ҳовли бўлиб, ўртасида кулранг гранитдан хошияланган фаввора бўлиши, ҳовлининг тенаси ойнабанд бўлиб, расадхона-обсерватория гумбазини эслатиши керак эди. Аммо ҳовлига киргач, Зиёд на гумбазни топди, на гранит хошияли фавворани. Фаввора ўрнига ерни юмшатиб, мева дарахти экиб қўйишипти. Гул бўлсаям, кошкийди. Миноранинг атрофида буралиб чиққан гиштин зиналар цементдан ичланипти, оналубка тахталарининг излари шуидоққина кўришиб турипти, ихотасини ўрниатишмапти. Бу зиналар юлдузлар ҳаракатини кузатиш учун мўлжалланган «Улугбек майдончасига» олиб чиқиши керак, лойиҳага амал қилинган бўлса, учинчи қават сатҳида жойлашган майдонча ўркак-ўркак гиштин деворчалар билан ўралган бўлиб, майдонча марказида сариқ мис панжарали Улугбек расадхонасидаги секстантнинг эслатувчи кўп зинали гор бўлиши керак. Зиёд қўлларини орқасида қовуштириб ўрама зинадан юқорига кўтарила борди. У шошмас, ўткир нигоҳи нималар ўзгаргани-ю, нималарни сақлаб қолинганлигини чамалаб борарди. Ниҳоят, учинчи қават сатҳига етганда, тўхтади, майдончага кўз ташлади: Улугбек расадхонаси секстантнинг эслатувчи горининг оғзи оҳак ва цемент юқлари қолган тахталар билан миҳлаб қўйилган эди. Майдонча атрофини ўраган настқам деворлар текис, ўркаксиз эди.

Зиёд ўрама зинадан чиққани учун боши айландими ёки бошқа парса сабаб бўлдимиди, ўнг кафти билан кўзларини тўсди, шу тахлит у бир зум зина майдончасида турди ва... дақиқа ўтар-ўтмай саройнинг метин деворлари гурс этган товушининг аке садосини қайтарди. Аке садо бир нафас ҳавода дайдиб юргач, сукунат қаърига чўкиб, сўнди...

ОЛМА

Қўлдошвой Шокирали билан хайр-хўшлашиб турувди, ичкаридан жаранглаб ойна сингани, шу заҳотиёқ ёп бола-нинг чирқиллаб йиғлагани эшитилди. Қўлдошвой ўғилчасининг овозини таниди, юраги хижил бўлди. Одоб йўлига почор жилмайиб қўшиниси билан хайрлашгач, ойна бирон ерини кесди-ёв, деган хавотирда эшикни очиб, қулоч ёзса, икки деворига қўл-стадиган усти очик йўлакка кирди. Бу йўлакнинг бутун узунлиги бўйлаб маккажўхори экилган бўлиб, бир қулоч очиклик юриш учун қолдирилган эди. Димоғига оғилхона шалтоғининг иссиқ ҳиди келиб урилди. Қўлдошвой тез юриб ҳовлига кирди. Бу саҳни уч-тўрт супача келадиган тор, зах ҳовли бўлиб, тўрт томони баланд-наст бостирма, қишғир-қийшиқ пачоқ уйлар билан ўралган, томлардаги шифер, занглаган тунука парчалари гишт-тошлар билан бостирилган эди. Бурчакдаги бир туп олма сояси бу қудуқдек ҳовлининг ярмидан зиёдини қамраган.

Кўндаланг терилган «мусулмон» гиштлири кампир тишидек яккам-дуккам зинада Асқар гужанак бўлиб ўтирар, энтикиб йиғлар, шира қўлчалари билан ёшли кўзларини ишқар эди.

Қўлдошвой ўғлининг олдида бориб чўпқайди, разм солди, қон кўрмагач, ҳадиги босилди.

Саври хола нариги айвонда ойна парчаларини хокандозга супуриб олар, жаҳл устида Қўлдошвой томон қарамас ҳам эди.

Саври хола чиқимни ёқтирмайди. Хатто чин арафа куилари ҳам палов қилмай галин ўтказишга уринади, кўшиилариникидан чиққан косаларни бир-бирига оширма қилади.

Бир воқеа сира Қўлдошвойнинг эсидан чиқмайди. Кўклам пайти эди. Кўмирхонанинг бурчагидан ўсиб чиққан бир туи тут дарахти бўлар эди. Тут нишса, бундан ҳам анча-мунча даромад олиш мумкин эди. Тут эндигина мева тугаётган эди. Прицепли универсал трактор кўчага кириб келди. Бу кўчага трактор йилига бир марта, у ҳам бўлса пилла қурти учун тут шохларини кесиб кетишга кирарди. Бу тадбир ҳукуматнинг қарорига биноан бажарилади, шунинг учун тут бор ҳовлининг эгалари қаршилиқ кўрсатмайдилар ҳам. Уларга тутнинг мевасидан сояси зарурроқ. Аммо Саври холага соясидан меваси зарур. Тут ҳам таққис мева. Кўплар «омонлик-сомонлик» учуноқ олиб ейишади. Қанча пул бўлади. Саври хола трактор товушини эшитиши билан занжирда турган итнин бўша-тиб юборди. Ит биринчи бўлиб кирган вакилнинг илигидан олди. Войдод, айюҳаннос кўтарилди, тўполон бўлди. Милиционер келиб итни ҳам, Саври холани ҳам олиб кетди. Кечга яқин Саври хола уйига қайтиб келганда, каллак-ланган яйдоқ тути нишайиб турарди. Саври хола аллакимларни қаргади, болта кўтариб бориб тут тупини чопа бошлади, ҳолдан тойиб ўтириб қолди, кир этаги билан афтини тўсиб йиғлади...

* * *

Асқар аллақачон овунди, уйқу элтиб, тарсакини ҳам унутди. Бироқ тарсакининг захри Қўлдошвойнинг юрагида қолди. Бир донга олма учун пораста гўдакни уришга Саври холанинг кўнгли қандай дов берди экан-а? Уч ёшга киймай онасидан айрилганининг ўзи каммиди?

Охирги пайтларда бу ҳиммат нималигини унутиб қўйган хонадондан кўнгли қола бошлаган Қўлдошвой учун бугунги дилдорлик охирги чегара бўлди. У қўлга унмаган нарсаларни битта чамадонга тикиб, ховлига тушди, ижара ҳақиға уч сўм қўшиб (синган ойна учун) Саври холага тутқазди. Саври хола аллакимлар деб гўлдираб, вазиятни юмшлатмоқчи бўлди, аммо Қўлдошвойга кор қилмади. У Асқарни етаклаб икки йилдан зиёд турган уйдан чиқиб кетди.

Ўзи ишлайдиган трамвай паркига кириб борганида туи қоронгиллашиб, салқин туша бошлаган эди. Қўлдошвой чамадонини қоровулхонага қўйиб, шаҳарга кетди. Асқарни фонтанлар атрофида айлантирди, мороженое олиб берди. Алламаҳал бўлганда, ухлаб қолган Асқарни опичиб, паркка кириб келди. Сменада қайтган трамвайлар ўз устидан чўғ ёғдириб, жой-жойларини ахтарар, юракни сескантириб чийиллар эди.

Паркнинг хув этагида яроқсиз трамвайлар қалашмаси. Офтобда қовжираган, ёмғирда занглаган лангарсиз, гилди-раксиз вагонлар ҳар алпозда турар, шарпаси филлар маконини эслатар эди. Қоровул ўз жойини кўрсатувди, Қўлдошвой унамади, ўша ёққа кетди. Қоровул бир қўлига кўрнача, бир қўлига чамадонни олиб, Қўлдошвой ортидан эргашди. Уриндиги бор вагонни тахлаб, ичига киришди. Қоровул ўриндикқа кўрнача тўшади, Асқарни ётқизишди.

— Нима гап ўзи, Қўлдошвой? — қарама-қарши ўтириб сўради қоровул. — Нега мунақа дарбадар бўлиб юрибсан?

Қўлдошвой, «э», деб қўл силтади. Унинг кўнгли хира, ёрилгиси келмади. Қоровул бошқа суриштирмади, чой олиб келаман, деб туриб кетди.

Қўлдошвой чамадонидан костюмининг олиб, ўглининг устига ёнди, тирсагининг вагоннинг ойнаси деразасига қўйиб, ўйга толди. Бошпана ахтариш йўлини ўйлади. Етоқ олса, Асқар қаровсиз қолиб кетади. Боғчага топирай

деса, ёши олтидан ошиб қолган, қабул қилинмайди. Қўлдошвой Тошкентга келиб қарор топиб қолганига пушаймон бўла бошлади. Нима қилсин, бу ҳам ёлғизликдан келиб чиқди. Улар Мирзачўлининг бир қишлоғида туришар, атрофдаги аҳоли ҳар томондан ер ўзлаштириш учун келган, тайин касби йўқ одамлар эди. Қўлдошвой ягона фарзанд бўлиб, ота-онаси дунёдан ўтган, ўзи тентираб шу ерларга келиб қолган эди. Авваллари дуч келган қолхоз юмушларини бажариб юрди, поновойхонада ишлайдиган Соҳиба исмли қизга уйланди. Қолхоз берган типовой уйда туришди. Йил ўтмай Соҳиба ўғил туғиб берди, отини Асқар қўйишди. Уларнинг жажжи оиласи тотли умр кечира бошлади. Асқар уч ёшга етиши олдида Соҳиба яна ҳомиладор бўлди. Бироқ бола чала тушди. Қон тўхтамади, Соҳиба ўзига келмай нобуд бўлди. Она-болани ёнма-ён қўйишди. Бутун дунё Қўлдошвойнинг кўзига қоронғи кўринди, ортиқ бу ерларда тура олмади. Соҳибанинг Тошкентга тушган синглиси бўларди. «Жигар-ку, Асқарни қаноти остига олар», деган ният билан Қўлдошвой Асқарни етаклаб Тошкентга жўнади. Қайинсинглисининг исми Адол эди, аммо Қўлдошвой унинг фамилияси қанақа эканини билмас эди, хотинининг фамилияси бўйича справка дўконларидан суриштирди. Шу фамилияли кўп хонадонларга борди. Лекин Адол топилмади. Эрининг фамилиясида бўлса керак, деб ўйлади Қўлдошвой, бироқ божасининг фамилиясини билмас, эшитган бўлса ҳам эсидан чиқарган эди. Умиди пучга чиқиб, йиқитилган симёғочда ўтирувди, бир челақ барда кўтарган қотма аёл юкини ерга қўйиб, қўл қокди.

— Ўғлим, бировни кутяписизми?— сўради. Бу Саври хола эди.— Анчадан бери ўтирибсиз...

— Анави ховлини истаб келувдим,— деди Қўлдошвой одоб билан жилмайиб.— У эмас экан.

— Кимни қидиряписиз?

— Ўғлимнинг холасини. Оёғимизда оёқ, биз бош урмаган эшик қолмади.

Бир бегона аёл шунчалик ичи ачиб суриштирганига жавобан Қўлдошвой қисқача бошидан ўтганини сўзлаб берди.

— Энди қайтасизларми юртингизга?— сўради аёл. Қўлдошвой елка қисди:

— Хайронман...

Саври хола бўш хужра борлигини айтди, ҳолдан тойган Қўлдошвой рози бўла қолди...

Адолни излаб кўчаларда юрганида симёғочларга, тахталарга ёпиштирилган эълонларга кўзи тушган эди, Қўлдошвой эртасигаёқ трамвай ҳайдаш бўйича мутахассислар тайёрлайдиган курсга бориб жойлашди. Агар Саври хола ижара бермаганда ҳам, Қўлдошвой ўша курсни мўлжалга олиб турувди. Ўқиш муддати оз, ётоқ билан таъмин қиларкан, стипендияси ҳам дуруст. Ўқиш муддати кўз очиб юмгунча ўтди-кетди. Қўлдошвой трамвай ҳайдай бошлади, чўнтагига пул тушди...

Қўлдошвой кўзини очганида осмон оқара бошлаган эди. Сменага чиқиши керак. Қоровул бир чойнак чой билан битта пиёлани шундоқ ёнгинасига қўйиб кетибди, Қўлдошвойни уйғотмабди.

Қўлдошвой ширин ухлаб ётган Асқарни елкасидан оҳиста туртди. Бола уйғона олмай гингшиди, бироқ ота боласини ноилож уйғотишга мажбур бўлди. Асқар бир оз хархаша қилди, кейин гандираклаб отасига эргашди.

Қўлдошвой ёнига курси қўйиб Асқарни ўтқазди, трамвайни ҳайдаб маршрутга чиқиб кетди. Кечгача мияси хаёлдан бўшамади. Ногаҳонда армияда бирга хизмат қилишган ошнаси Тўрабек эсига тушди. У ҳозир Ғазалкентдаги совхозда агроном бўлиб ишлайди. Ҳар кўрганда боргин, деб қисталанг қилади.

Қўлдошвой сменасини топшириб, мудир олдига кирди, ўғлини баҳона қилиб, бир ҳафтага ижозат сўради, ўша заҳотиёқ автостанцияга бориб, Ғазалкентга билет олди, Асқарни дераза ёнига ўтқазиб, ўртоғиникига жўнади...

Тўрабекнинг хотини олча панасига ўрнатилган сўрига жой солиб берди, икки оғайни майкачан кўрпада ўтириб, алламаҳалгача ҳасратлашишди. Тоғ томондан эсган салқини шабада баданини хиёл жулжитқарар, наstdан сойнинг бўғиқ пишқириши, ноҳуш нидоси эшитилар эди...

Эрталаб Қўлдошвой уйғонганида Асқар аргимчоқда тебраниб ўтирар, қўлида сарёғ суртилган пои бор эди. Янгаси бошига пешонабоғ тағиб, ҳовли сунурар, Тўрабекнинг ўрни бўш, сўрининг ёғинасидаги стол устига доқа ёпилган бўлиб, остидаги таом солинган идишларнинг шакли сезилиб турар эди. Қўлдошвой шимини кўрпа остига киритиб апил-тапил кийинди, наstdа тушди. У анчадан буён бунақа мазза қилиб ухламаган эди, енгил руҳ билан уйғонди. Унинг устига ҳаво салқини, қуюқ қилиб сув сепилган ҳовлига кун тушмас, гуллар баргидаги сув томчилари хиёл титрар, ноғаҳонда тушган қуёш нуруни акс эттириб жимирлар эди.

— Ухлаб қолибмиз-да, — деди Қўлдошвой ювиниб келиб ва сочиқни симга осди. — Тўрабекни туриб кетганини пайқамабман ҳам. Қотиб қопман...

— Жуда яхши-да, — деди келини Қўлдошвойни рағбатлантириб. — Ҳаво яхши, ухламаганим ухлатади ўзи. Қани келинг, понушта тайёр. Келинг сизам, Асқаржон, — Розияхон понушта устидан докани кўтарди, пиёлаларга ширчой қуйди, пои ушатди, асал идишини суриб қўйди. — Ўртоғингиз тўртинчи участкага кетдилар, сизни уйғотишга кўзлари қиймади. Тушқи овқатга келадилар. Мен бир оздан кейин Асқаржонни олиб боғчага чиқиб кетаман, ўшатта тарбиячи бўлиб ишлайман. Сиз бемалол дам олинг, ичкари салқин, диванга жой қилиб қўйдим.

— Раҳмат, янгажон, — дея Қўлдошвой оғзига бир тишлам пои солди. Унинг ҳаракатларида андак тортиниш сезиларди.

— Тортинманг, — деди Розияхон далда бериб. — Асқар-

жон ўзим билан бўлади, хавотир олманг. Масаллиқлар бор, кўнглингиз тусаган овқатни қилинг, ўртоғингиз келса, бирга овқатланасизлар. Ё ўзим қозонга шўрва солиб кетайми?

— Йўқ, овора бўлманг, бирои нарса яшаш қўлимдан келар.

Қўлдошвой бир ҳафта ҳам турмади.

— Сен бир гапларимни ўйлаб кўр, — деди Тўрабек йўлга отланаётган Қўлдошвойга. — Асқар шу ерда қолаверсин, болалар билан овуниб юради. Келсанг — бош устига. Ишга жойлаб қўямиз, уй берамиз... Кам бўлмайсан. Агар тўғри келмаса, майли, соғинганингда Асқарни олиб кетарсан.

— Қўлимдан иш келармики, — деди пировардида Қўлдошвой. Унинг иккиланишидан Тўрабек мойиллиги борлигини пайқайди. — Сени уялтириб қўймасмикинман?

— Ҳали қирчиллама йиғитсан. Билагида кучи бор кишининг уддасидан чиқмаган иши борми? Ахир қишлоқ боласисан-ку...

Қўлдошвой шаҳарга яқинлашиб келаркан, сўлим, жаннатмакон ерлар уни баттар ўзига чорлагандек бўлди, қаршисига ваҳима солиб яқинлашаётган шошқалоқ, бешафқат шаҳар Қўлдошвойнинг кўзига ўта бегона ва диққи бўлиб кўринди. У неча кун қишлоқда турган бўлса, Тўрабек ўзи билан олиб юрди, кўп жойларни, қилинаётган ишларни кўрсатди. Аслида қишлоқни дили қўмсаб юрган Қўлдошвойнинг дарди янгилашиб кетди.

Мана, уч йилдан онди, Қўлдошвой шу қишлоқда меҳнат қилади. Оддий ишчи. Дарахтларга дори сепеди, сув қуяди, мева теради. Янги ўзлаштирилаётган ерларга нихол ўтқазади.

Водокачканинг нариги ёғига қурилган, аммо қаровсиз

қолиб кетган бир хонали гиштин уйни беришди. Умуман, пухта уй, фақат эшик-ойналари сиғиб кетган, сувоқлари кўчган, шиферлари ёрилган, ораси очилиб қолган полининг устида оҳак, гишт парчалари қалашиб ётарди.

Қўлдошвой ишдан бўш пайтларида уйга қаради: тоза-лади, эшик-ром ўрнатди, сувоқ қилди, оқлади, бўяди. Водоканализдан сув олиб борди, электр тортди. Атрофини чопиб, дарахт ўтказди, гул экди, сабзи-пиёз сенди. Ҳеч қанча вақт ўтмай ташландиқ уй ялт этиб кўзга ташланди-қўйди.

Тўрабек бир кун очилиб ётган гуллар, энди бўй чўзаётган дарахтларга қараб:

— Одамнинг қўли гул, деб шунини айтишади-да, — деди. У гапни узоқдан бошлади. — Қара, одамни кўзи яйрайди...

Қўлдошвой ийманиб жилмайди-да, ариқ бўйида турган шиша банкадаги яхна чойни келтириб, пиёлага қўйди, Тўрабекка тутди.

— Энди, оғайни, битта товукча ҳам дон, ҳам сув керак, деган гап бор, — дея гап бошлади Тўрабек. — Ёшинг қирқдан ошди. Мана, Асқарнинг мактабга қатнагани. Велосипед оберибсан. Топар-тутаринг тузук. Энди бир аёл кишини бўлмаса, на рўзгорингда барака, на турмушингда файз бўлади. Икки жонсан, иссиқ-совуғинг, кийим-кечагинг дегандек... Агар ўзинг биронтасини кўз остига олиб қўйган бўлсанг, айт, бош-қош бўлайлик ёки бизга қўйиб бер, то-пайлик...

Қўлдошвой авваллари ҳам бу ҳақда ўйлаган, аммо тайин бир қарори бўлмагани учун бировга оғиз ҳам очмаган. Бу нияти ҳақида жиддийроқ ўйлагудек бўлса, шув этиб Соҳибанинг қиёфаси кўз ўнгиде гавдаланади, миннат назари билан мўлтираётгандек туюлади. Шундай пайтларда Қўлдошвой беихтиёр берилиб кетган ўйлари-ни тарқатишга уринар эди. Кейин бунинг уйига кириб келган жувон қанақа, Асқарга оналик қила олармикин, усиз ҳам меҳрдан бебаҳр бўлган боласига озор бермасмикин, Асқар бурчак-бурчакда қон йиглаб юрмасмикин?..

— Ке, қўй, — деди Қўлдошвой хўрсиниб. — Аёл киши, биласан, одамни ўраб ташлайди. Асқар четда қоп кетади. Қолган умрим шу боламники, шу бола аламзада бўлиб ўмасин. Иннайкейин, Соҳибанинг хотираси олдида имон-сизлик бўлади. Бечора нима кўрди?

Тўрабек бўлак бу ҳақда оғиз очмади, уйга бориб, ўртоғининг кир-чиридан хабар олиб туришини Розияхонга тайинлади.

Ойлар кетидан ойлар, фасллар кетидан фасллар ўта бошлади. Қўлдошвой эккан кўрғон атрофидаги тераклар кўкка бўй чўзди, кўрғон ичидаги олма туплари уч йил деганда қийғос гуллади, Қўлдошвойнинг дилини қанча шодликка тўлдирди. Қўлдошвой шинам олмазорини ҳар кун бир печа марталаб айланиб чиқар, мева тугишидан то нишгунча тоқатсизлик билан кузатар эди. Қўлдошвой Саври холаникидан дили оғриб чиқиб кетганида, бир ниятни кўнглига тугиб қўйган эди. Ўша ният амалга ошадиганга ўхшаб қолди. Май ойининг охирига бориб оқ аччиқ олмаси пишди, бир тупидан терилган ҳосил ярим машина бўлди. Қўлдошвой Асқарни кабинага олиб шаҳарга жўнади.

Олма ортилган машина шамол кесиб шаҳар томон елар, Қўлдошвойнинг юраги ҳаприқар, у аллақандай куйни хиргойи қилиб кетар, ботаётган қуёш тераклар орасидан қувлашмачоқ ўйнагандек, бетўхтов липилар эди.

Чирчикдан ўтгандан кейин машина порт-пурт қилиб, товуши ўчди-қолди. Шофёр йигит шунча уринмасин, мотор ўт олмади, кейин четроққа буриб тўхтатди, капотни очиб, алланималарни титкилади, буради, кабинага чиқиб стартерни босди, машина вағиллади-ю, ўт олмади. Шофёр йигит яна капот тагига шўнгиди, анча уриниб карбюраторни олиб чиқди, кабина чироғини ёқиб, ўзи тузатган бўлди, олиб бориб яна жойига ўрнатди, стартерни жон-жаҳди билан босди, мотор яна вағиллади, аммо ўт олмади. Шофёр йигит хўрсиниб жимиб қолди.

Ўткинчи машиналар буларни чироқ нурига буркаб, шув-шув учиб ўтар, шамош зарбидан бу машина хиёс сиқилиб кўярди.

— Мен айлангириб юборайми, зора ўт олиб кетса,— деди Қўлдошвой, хуноб бўлиб ўтирган шофёр йигитга хушомат оҳангида. Йигит жавоб бермади, ижирганиб ташқари чиқди, яна моторга энгашиб туземолдан тимироскилай кетди. Хийла ўтгач, канот тагидан чиқиб:

— Шу атрофда колхоз гаражи бўлиши керак,— деди Қўлдошвойга қарамай,— бора-чи, биронта тирик жон бўлса, тузаттириб келаман...

Шофёр йигит шу гапни айтди-да, жавоб ҳам кутмай, аллақадёққа кетди.

— Энди нима бўлади, дада?— Қўлдошвойнинг қулоғи тагида Асқарнинг хавотирли овози эшитилди. Боланинг кўзлари милтирар эди.— Тузаладимми машина?

— Қайдам, ўғлим,— дея хўрсинди Қўлдошвой.— Кутайлик-чи.

* * *

Машина шаҳарга кириб келганда, кўчалар бўм-бўш, аҳён-аҳёнда сув сенадиган машина учрар, аллақадёқдан трамвайнинг чийиллаши эшитилар эди.

Машина Қўлдошвой икки йилдан зиёд қатнаган кўчага бурилди, аммо манзилга яқинлашган сари Қўлдошвой бу ерларни таний олмади, адашдиммикин, дея гулгулага туша бошлади. Машинани тўхтатиб, зинага тушди, атрофга қарай бошлади. Деворлар бузилган, ҳаммаёқда гишт парчалари, симлар сочилиб ётар, Саври хола уйининг ўрнида охири кўринмайдиган чуқурлик қорайиб турар, сал тена-роқда уч-тўртта лампочка осилган баҳайбат қурилиш кра-ни вазмин сукут сақлаб турар эди. Қўлдошвой ҳайрон бўлиб қолди, қурилиш буёқларга ҳам келибди-да, деб ўйлади. Ерга тушди, пайпаслаб бориб, тахта ўралган

ҳовлининг эшигини топди. Бу кимнинг уйи эди? Ҳа, Шокиралиники. Йўқ, Шокиралиники кўчанинг ичкариро-ғида. Бу, анави Юсуф дурадгорнинг ҳовлиси...

Қўлдошвой эшикка бир неча мушт урди. Ит вовил-лагани эшитилди. Қўлдошвой яна эшик қокди. Бир оздан сўнг:

— Ким у?— деган эркак кишининг уйку аралаш безов-та овози келди.

— Менман, Қўлдошвойман, очинг,— бақирди Қўлдош-вой.

— Нима ишинг бор?— деди бояги овоз яқинлашиб. овоз.— Нега бемаҳалда бировни эшигини тақиллата-сан?

— Кечирасиз, амаки, олма опкелувдим,— мулзам ҳол-да зорланиб гапирди Қўлдошвой.

— Нима?

— Олма, амаки, олма! Яблоти...

Ичкаридан аёл кишининг хавотирли овози эши-тилди.

— Ким? Нима дейди?

— Ким билади, олма, дейди. Бориб очайми эшикни?— иккиланиб сўради эркак кишининг овози.

— Йўқ, дадаси,— хавфсираб жавоб берди аёл.— Тагин, дайди-пайди бўлмасин. Итни бўшатиб юборинг...

Қўлдошвой орқасига қайтди.

Тахта деворга санчиб, ит хура бошлади. Теварак-атроф-даги итлар акиллаб қўшилишди, ҳаммаёқни ҳайқирик босди.

— Кузовни оч!— деди Қўлдошвой шофёр йигитга жаҳл билан.

Шофёр йигит кабинадан чиқиб орқа кузовни очди, ерга патир-путир олма тўкилди. Қўлдошвой кузовга чиқиб, аламли шиддат билан олмаларни сидириб ташлай бошлади. Хиёс оқариниб кўринаётган олмалар дукур-дукур ерга тўкилар, Қўлдошвой жон-жаҳди билан олмаларни гоҳ қўл-тирсаклари, гоҳ этиклари билан сидириб, ерга улоқтирар,

буни кўрган шофёр йигит Қўлдошвойдан чўчир, тентак бўлиб қолдимиз, деган гумонга борар эди.

Ниҳоят кузов бўшади-қолди. Қўлдошвой гурс этиб ерга сакради, шарақ-шуруқ қилиб кузовни ёпди, аграйиб турган шофёрга, «Кетдик!» — деб буйруқ берди-да, бориб кабинага ўтирди. Асқар ухлаб ётарди. Қўлдошвой Асқарни ўнглаб, пинжигга олди.

Машина бўш кузовини шарақлата яна изига қайтди.

Сув сепилган кўчалар ҳамон бўм-бўш, қорамтир тоғ чўққилари панасида уфқ оқаришиб, янги куннинг кириб келишидан далолат берар эди...

ЎЗГАЛАР УЧУН

Бултур Умар ота қовунларини Олой бозорига олиб келиб, машинадан туширганида, август ойининг охирлари, қовун сероб ва арзон эди. Минг сўм атрофида ундирарман, деб чамаловди Умар ота, тахминини чиқмади. Бир машина қовунини чолнинг бир ойлик мусофирлиқдаги харажати билан тўрт юз сўмдан сал ошди. Тўрт юз сўм билан тўй қилиб бўлармиди? Бу йил Умар ота шошмади. Томининг орқасидаги бостирманинг зах ерига похол ташлади, қовунларни саралади, эҳтиёт териб чиқди, шаҳарга тушган ҳамқишлоқларидан қовун нархини сўраб турди. Бу йил сабр билан кутиш керак, акс ҳолда бултургидек бебарака бўлади, яна қарзга ботишга тўғри келади. Унда-ку, марҳум ўглининг мотоциклини сотиб, қарздан қутулувди, бу йил нимасини сотади? Сигирни сотиш ақлдан эмас, неваралари оқсиз қолишади, қолаверса, сутнинг ортигини кампири колхозга топшириб туради — ҳар қалай рўзгорга асқотиб, невараларининг усти бошига яраб кел-япти.

Тўрт йил бурун ўгли билан келини бир кунда қазо

қилди: каналдан ўтишаётганларида, кўприк эгилиб, трактор аганади, ўгли билан келини тагида қолди. Катта невараси беш, кичиги уч ёшда эди, мусибатини англашмади ҳам. Чол-кампир бир йил мобайнида бор-йўгини қоқиб, маросимларни ўтказишди, келаси икки йил ичида ўгли бошлаган чала уйни битказишди, тўнгич неварани чилчил-хассасага янги уйга ётқизишди.

Умар ота кенжа неварасини мактабга бориши олдидан қўлини ҳалоллаш ниятида шу йил август ойида қозон қурмоқчи эди, қўли калталиқ қилди. Топган-тутгани чала уйни битказиш, тўнгич неварасининг хатнасига сарф бўлди. Ўшанда, иккала неварани бирга ётқизиш керак, дейишганида, чол кўнмаган, иккинчи тўйдан бош тортяпти, деб ўйлашмасин, деган андиша билан рози бўлмаган. Йгона фарзандидан қолган иккита сагир, ёдгорлик, шунга ноқаслик қиладимиз? Етиммиз, деб ўқинишмасин.

Умар ота бир куни қишлоқ мактабининг директори айтган гапларини эшитиб қолган. Халқимиз азалдан муҳтожликда яшаб келган, деган у ўшанда, қозон қуриб кўнчилиқка ризқ улашиш, етим-есирларнинг қорнини тўйдириш мурувват ҳисобланган, савобга кирган. Бунақанги тадбирларни баъзилар тўй баҳонаси билан, баъзилар бойлигини кўз-кўз қилиб, яна ҳам каттароқ мартабага эришиш учун қилишган. Хатна қилиб, элга ош бериш, зодагонларга зар тўнлар кийгизиш одат тусига кириб, камбағалларни ҳам аямаган. Уйда сурнай чалинмаган, халққа дастурхон ёзмаган оилага эгри қарашган, шунинг учун ҳар қанча почор бўлмасин, биттаю битта молини сотса ҳам, ўзини гаровга қўйса ҳам одамлар ис чиқаришга, мажбуриятга айланиб қолган одатни бажаришга интилганлар. Бу одат одамларнинг онгига шундай сингиб кетганки, ҳатто фойдазарарини ўйлаб ҳам ўтиришмайди. Боласи калиш билан лой кечиб мактабга қатнайди, отаси тўй қилишни, узоқ-яқинларига сарпо кийдиришни ўйлаб, маблағ жамлайди, йиллаб не азобларда тўнлаганини бир кунда совуради...

Умар ота Олой бозорига бир ҳафта бурун келиб тушди. Октябрь ойи бўлгани учун бозорнинг шифер билан ёпилган қовун-тарвуз растаси у қадар тиқилинч эмас, ҳатто бирикки жой бўш эди. Аввалги йили келганида бўш жой йўқ эди, ҳаммаёқ қовун-тарвуз билан тиқилиб кетган, харидорлар тиқилишиб, гарамлар орасида туртинишар. аранг йўл топар эдилар. Жой танқислигидан Умар отанинг қовуни ортилган машина кечгача туриб қолди. Шофёр йигит пжиргана бошлади, ишидан қолиб кетаётганини айтиб, Умар отага ўдагайлади, йўлга ағдариб кетаман, деб пўписа қилди. Умар ота учта ўн сўмлик билан даргазаб шофёрни бир оз кўниқтирган бўлди. Бу камлик қилгандек, санитария бўлимидаги одамлар тихирлик қилиб туриб олишди.

— Жиян,— деди Умар ота ёлвориб,— селитрани қаёқдан олай, солилмаган ахир...

— Анализдан селитра чиқди, уёгини билмайман,— деди ҳалат кийган йигит.— Олиб кетинг, ота, бозорга қўймайман, гап тегади, бизниям текширадиган одамлар бор. Билиб қолинса, сиззи қовуниз деб, ишдан ҳайдаламан. Қассобга гўшт, эчкига жон қайгуси. Қовундан заҳарланганлар қанча! Касалхоналар тўлиб кетган...

Аввал-охир бунақа юмуш билан катта шаҳарга келмаган, шаҳарнинг «қонун-қондаларидан» беҳабар Умар ота санитар йигитнинг гапларига паққос ишонди-қўйди, ҳатто «қовундан заҳарланганларни» эшитиб, кўрқиб кетди. Борди-ю, бунинг қовунини харид қилганлар ҳам заҳарланиб, биронтаси побуд бўлса, унда додини кимга айтади. Тўғри, Умар ота ерига дори бермаган, лекин чойхонада агроном йигит, заҳарланмаган ер қолмади, неча йиллардан бери дори беравериб, ерни тўйдириб юборилган, деган, қўшни томорқада ишлатилган селитра тўрт йил мобайнида бошқа ерларга ҳам сизгиб, таъсир қилаверади...

Умар ота қайтиб кетишни жазм қилиб ташқарига чиқди.

— Э, ота!..— деди шофёр йигит тажанг бўлиб.— Одам

шунақаним гўл бўладими?!— Умар ота кўзини пир-пир учирган ҳолда чўчиб шофёрга қаради. Халатли йигитнинг танбеҳи етмагандек, энди бу шофёр ҳам дашном бера кетди.— Ишингиз битган жойда, ўзингиз бузиб чиқибсиз-ну!

— Битган-да?..

— Ҳа-да! Ўзи шама қипти, тушунмайсиз, ота. Қайтиб кетаман, деб ўтирибсиз. Боринг, қистириб чиқинг!..

— Заҳарланишаётганмиш одамлар...— изтироб билан деди Умар ота.

Шофёр йигит афтини бужмайтирди:

— Заҳарланишаётган бўлса, сизга нима қайгу? Ҳаммамиз унча-мунча заҳарланганмиз. Осмондан дори сепилгандан кейин, соғи қоладими? Акамни иккита қизи ариққа нонни оқизоқ қилиб ейишган экан, иккаловиям бир тунда жон берипти. Ўша куни осмондан дори сепилган экан.

Умар отанинг кулогига бунақанги хабарлар ахён-ахёнда етиб турарди, шунинг учун у унча таажжубланмади.

— Ўша дорилардан ўлишингизми?— сўради у.

— Айтишармиди?— Қўл силтади шофёр йигит.— Болаларга қарамагансиз, деб, айбини келин аямга ағдарипди.

— Ҳозир осмондан сепилмайди, трактор тўзгитади.

— Бир пайтлар сепилганим кифоя,— деди шофёр йигит бир оз пасайиб.— Менга қаранг, ота, сиз бировлар гамини еманг, ўз қовунларингизни, тарози босишини ўйланг! Боринг...

— Жиян, худо хайрингизни берсин, мен уддасидан чиқолмайман,— деди чол ёлвориб.— Ўзингиз тўғрилаб чиқинг, қистирадиганини бераман, йўқ деманг, жиян, ўзингизниям йўлингиз очилади...

Шофёр йигит бозор идорасидан ишшайиб чиқди. Бирпасда ҳужжат ҳам қўлга тегди, қовун тушириш учун жой ҳам топилиди.

Умар отанинг шаҳарга бултур келгани бекор кетмади. Бу ердаги ҳаётнинг баланд-пастини ўрганиб олган Умар ота бу йил бозорга кириши билан нарх-навони суриштирди, қовуннинг бир килоси олтинчи тийин эканини билиб мамнуни бўлиб қўйди. Бир ярим тонна қовун, 800-900 сўмга боради, деб ўйлади у, ҳозир октябрнинг охири, ноябрнинг ўрталарига бориб, килоси бир сўмга чиқади, ажаб эмас, худо омад бериб, минг сўм ундирсам, кенжатоғимнинг тўйига етиб қолади. Учта совлиқ сигирнинг бултурги туғиб бергани гунажин бўлиб қолди, гўшт ўзидан чиқади, қовуннинг пули бўлак харажатларга етиб берса, армон йўқ. Қарз кўтармаса бўлгани. Қарз кўтарса... гунажин, қўйлар сўйилади, сигирнинг ўзи қолади... қийин бўлади. Олдинги тўйдан кейин мотоцикл бор эди, ўша асқотди. Энди... Яшириб қўйган пенсия пуллари ҳам йўл харажатию, санитар йигитдан ҳужжат ёздириб, бозоркомдан жой олишга кетди. Ишқилиб, тезроқ совуқ тушсин, нархлар кўтарилсин... Қувган ҳам худо дейди, қочган ҳам...

Бултурги қадрдон бўлиб қолган танишларидан бу йил ҳам бор экан, Умар отани кўриб қучоқлашиб кетишди, танча ёнига ундашди, иссиқ чой узатишди. Умар ота ўз жондошларини кўргандек хурсанд бўлди. Бунақанги одамлар бу на ётишининг, на емишининг тайини йўқ, кундузлари гавжум ва иссиқ, кечалари кимсасиз ва совуқ, гўрдек қовун гарамлари дўмпайган бенаво масканининг шарпадек омонат эгалари ойлаб ёнма-ён шу ерда яшашар, баъзида дўстлашиб кетишар, баъзида ашаддий душманга айланишиб кетишарди. Бир-бирининг дилига йўл топганлар иноқлашиб, гуруҳ бўлишар, бир қозонда овқат пиширишар, анор яшигидан танча қуришар, мудроқ суҳбат кайфида тонг орттиришар эди. Бу йўсиндаги ҳаётга кўникиси келмаганлар қовун-тарвузини кўтарасига чайқовчига арзон-гаров сотиб кетар, баъзилари яқин атрофдаги хонадонлардан ижара олиб, ўша ерда туришар, баъзилари эса ўзларига тахта билан ажратилган кўранинг четига похол

тўшаб, шолча ташлашар, пўстинларига ўралиб бозорнинг ўнда тунашар, тонг энди ёриша бошлаганида гимирсилаб уйғонишар, ҳожатга югуришар, қариялар чопонларига маҳсичан туришиб, бири олдин, бири кетин намоз ўқишга тушиб кетишарди. Умар отага бунақанги ҳаёт бир қадар ёқади ҳам. У кеч бўлишини кутади. Кеч кириб, харидорлар сийраклашиши билан сотувчилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, баъзилари сабзи тўграшга, баъзилари темир ўчоқчаларга ўт қалашга тушиб кетишади. Овқат пишгунга қадар биров пул санайди, биров намоз ўқийди, ёшлар эса ичкиликсиз овқат ейишмайди, ширакайф ҳолда шаҳар айлангани чиқиб кетишади, ярим кечаси сигарет чўгини йилтиратиб қайтишади, баъзан аёл-жувонларнинг овози ҳам эшитилиб қолади. Ёшларнинг орасида муштлашиб, пичоқвозликлар ҳам бўлиб туради. Шунда барча ахли шаб сарпойчан отилиб, уришганларни ажратишади, юпатишади, насихат қилишади. Бу жанжаллар одатда кундузи харидор талашишдаги пинҳоний низонинг ошкор оқибати бўлиб, рақиблар эртаси кечгача хўмрайиб кунни ўтказишади...

Ҳамма қатори қовун сотувчилар ҳам Ноябрь байрамини сабрсизлик билан кута бошлашди. Аммо бу кун бошқалар учун шодиёна бўлса, сотувчилар учун бошқа мазмунга эга — байрам кунлари бозор чаққон бўлади, қўл қўлга тегмайди, ўн кунда сотиладиган мол икки кунда кетади, ҳамёнлар эзгиланган пулларга тўлади. Кимнинг моли кўп бўлса камаяди, кам бўлса тугайди. Савдони қилиб бўлганлар чойхоналарда ош буюриб, қадрдон бўлиб қолган шериклари билан хайр-маъзур қилишади, бир-бирларини ўз қишлоқларига чақиришади. Қовунини сотиб адо қилган наманганлик ошнаси Умар отани ҳам Бўзсув ёқасидаги чойхонага айтувди, чол бора олмади. Бозор чаққон, харидорлар тумонат, кўзи қиймади. Зора омад келиб, қовунни талаб кетишса, мен ҳам қутулиб олардим шу юкдан, деб ўйлади Умар ота, бироқ кутганидек бўлиб чиқмади, анча-

гина қовуни сотилмай қолди. Харидорлар ҳам галати, асалдек ширип қовун буёқда қолиб, ўзларини ана у тўнга уришади. Тўгри, у тўндаги қовун чиройли, тўр босган, аммо шираси йўқ, шунинг учун Турдивой ҳеч кимга қовунини чақмоқлаб беришга рози бўлмайди. Анови кун бир киши, Турдивойнинг сертўр қовунига ҳаваси келиб, йигирматасига юз эллик сўмини шартта чиқариб берди. Аммо эртасига ўн тўққизта қовунни келтириб ташлади. Хўп гини-биди бўлди...

Ўзбекнинг боласи меҳнатда катта бўлади. Укаларига қарайди, мол боқади, ўт юлади, терт қоради. Шунинг учун бўлса керак, дастёрлик ва турткилаш исканжасидан чиқиб олишни, тезроқ вояга етишни орзу қилади. Кейин уйланишни, иморат қуришни, фарзанд кўришни, фарзанд кўрганидан сўнг тўй қилишни, юртга ош беришни ўйлайди. Бу орзу шу қадар кучлики, бутун ўй-фикрини қамраб олади. Чала иморат битади, деворлар оқланади, узумнинг сўриси янгиланади, деразаларда парда пайдо бўлади, хандақлар тўлдирилади, ярим тунгача чироқ ўчмайди. Ниҳоят тўй ҳам ўтади. Ювуқсиз дошқозон, гарам-гарам идиш-товоқ, икки охур бўш шиша, хомага тескари ташланган қўйнинг териси, топталган гулхона қолади. Аста-секин ҳамма парса ўз жойини топади, узоқ-яқиндан келган қариндошлар кетади, бир неча кун эркатой бўлиб юрган тўйбола нитони ичидаги дўппини олиб ташлайди, ота-она бир-икки ой мобайнида тўй тафсилотларини мароқ билан эслаб юришади ва иккинчи тўйни ўйлай бошлашади... Аёзли тун, юлдузлар чарақлаган осмон, эски кўрна ташланган танча, сопол идишга солинган бир ҳовуч чўғ, қулоққа чалинадиган мудроқ алаҳсираш, бўғиқ йўтал ва бир ёнини танчага бериб, чексиз орзуларнинг ширип азобида маст Умар ота ярим кечагача мишжа қоқмас, қулоқчин ипларини ияги остига боғлаб, унсиз ётар, хўрсинар, тоғ ёришишини, тезроқ молни пуллаб, қишлоғига қайтишини, тўй ҳаракатини ўйларди. Бу эзгу мақсад ёни олтмишдан ошган чолга куч бағишлар, қушойиш берарди.

Аммо орзулар ҳаяжониданми, ўқтин-ўқтин юрагини гўё биров эзиб қўйиб юборгандек туюлар, кўкраги гурсиллаб ура бошлар, игна санчилгандек бўларди. Рўза кирганига ҳафта бўлган, балки шунданми, деб ўйларди у.

Чол харидорларни гапга тутуш, сўроқлаш одатини чиқариб қолди.

— Қасбингиз нима, иним?

— Нимайди?

— Дўхтирмасмисиз?

— Қаттан билдингиз дўхтирлигимни? — илжайиб сўради харидор.

— Тахмин, — деди Умар ота ийманиб.

— Эт-бетингиз огриянтими?

— Мана бу ерим, — деди чол бир оз журъатланиб ва чап кўкрагини кўрсатди. — Дукиллайди. Бир парса санчилгандек бўлади.

— Анчадан бери шунақами?

— Бир йил чамаси, — деди чол кўзини пирпира-тиб.

— Текшириш керак, — ўйлаб туриб деди харидор. — Эшитиб кўриш керак. Асбоб уйда қолган.

— Аттанг...

Харидор қўлидаги қовунни ерга қўйиб, қўлини қоқди, чўнтагидан дори олиб идиши билан чолга узатди.

— Ҳаммасини берманг, иним, — шошиб деди чол. — Тўрттагина бўлса бас.

— Олаверинг, уйда мўл мунақадан.

— Сизам ичиб турасизми мундан? — ачиниброқ сўради чол. Харидор жилмайиб, бош ирғаб қўйди.

— Огриганда тил тагига ташлайсиз, — деди у ва қовунни тарози палласига қўйди.

— Олиб кетаверинг, иним, — деди чол қовунни тарозидан олиб. — Болалар ейишсин. — Умар ота қовунни харидорга суқа бошлади.

— Галати бўлди-ю, — ўйгайсизланиб деди харидор.

— Ош бўлсин, розиман, раъйимни қайтарманг... — ёлворди чол. — Ният қилдим. Яна битта олинг. Ёққанини...

Харидор қизариб кетди, иккинчи қовуни олмади.

— Узр, иним, — деди Умар ота сирли жилмайиб. — Рўзаман. Оғзим ёпиқ. Тил тагига, дедингиз... қанақа бўларкин?

Харидор бунақа аснога ҳеч қачон тушмаган эди, ўйлаиб қолди.

— Дори таоммас, шимаверинг, — деди у ниҳоят.

Кун бўйи Умар отанинг юраги бир неча марта санчди, аммо у дорини оғзига солмади. У кеч киришини, оғиз очадиган вақт келишини сабрсизлик билан кутди. Ниҳоят кеч ҳам кирди, оғиз ҳам очилди, бироқ чол қанча истамасин, юраги бир марта ҳам санчмади. Совуқ зўрая бошлади. Чол илиқ сувда таҳорат қилди, жойнамозга турди, икки кафтини қулогига олиб борди, кўзини юмиб, калима қайтарди, чўккалади, икки томон бош ўгирди, мункайиб пешонасини жойнамозга босди, қаддини кўтарди, яна мункайди, қайта турмади...

ТАСОДИФ

Тўрт йил аввал қурилган театр биноси шаҳарнинг фахри ҳисобланар, область миқёсида уюштирилган катта мажлис ва анжуманлар шу ерда ўтказиларди. Бундай кезларда область раҳбарларининг бор эътибори шу бинога қаратилган бўлиб, атрофга гуллар экилар, қуриб ётган фонтан ишга туширилар, сутчироқлар тузатилар, атрофга тинмай машиналар сув сепарди. Мажлис тугаши билан яна жимлик чўқар, ариқларда сув тўхтар, фонтан ишламас, сутчироқлар ўчар, театр эса келгуси анжумангача область маъмурияти эътиборидан четда қолар эди. Аммо саҳналаштирилган «Калака» комедияси анча муваффақиятли чиқди шекилли, одамлар орасида шов-шув кўзгади, касса атрофида томошабинлар тўпланадиган бўлиб қолди. Ҳатто ярим

йил аввал тайин бўлиб келган область раҳбарларидан бири Носиров шахсан ўзи спектаклни кўрди, кейин кузатиш учун ташқарига чиққан театр директори Сатторов ва бош режиссёр Озод Ниёзов билан совуққина хайрлашиб, машинасида жўнаворди. Бир умр театрга келмайдиган майдороқ амалдорлар ҳам раҳбар кетидан гоёиб бўлишди.

Ҳафта ўтмай, Озод Ниёзов залда артистлар билан репетиция қилиб турган эди, секретарь қиз югуриб кириб: «Озод ака, телефон қилишди, — деди ҳовлиқиб. — Адҳам Носирович сизни чақиртириптилар, тезда борармишсиз».

Озод Ниёзов институтни тугатиб, бу область театри бош режиссёрлигига тайин бўлиб келганига бир йилдан сал ошган, маҳаллий раҳбарлар билан ҳали мулоқотда бўлган эмас, боши қотиб қолди. Театр директори идорасида йўқ экан, бир оз кўнгли тинчиди. «Сатторовни ахтаришган, у йўқ — мени чақиртиришган, — деб ўйлади Озод. — Яна бирон анжуман мўлжалланган бўлса, огоҳлантириб қўйишмоқчидир. Телефонда айтишсаям кифоя эди».

Озод кабинетга кирганида, Адҳам Носиров телефон орқали ким биландир гаплашаётган экан, Озодни кўриб, бўш стулга ишора қилди. Гап тугагач, Носиров ўрнидан туриб Озод билан кўришди, ҳол-аҳвол сўрашишди. Носиров элликларга бориб қолган, тўла, қуюқ қошлари туташган, лаблари сергўшт, кўзлари қизил одам бўлиб, қўнғир сочи қалин ва тимқора эди. У айтадиган гапларини ўйлаб, чуқур нафас олди, панжаси билан сочини таради. Озодга тикилиб базўр жилмайди.

— У кунги спектаклни неча йилдан бери кўясизлар, Озод Ниёзович? — ниҳоят сўради у.

— Бир йилдан ошди. Театрда биринчи ишим, — деди Озод бир оз ўнгайсизланиб.

У суҳбат йўсини нима оқибатга олиб боришини аниқ билмас, аммо Носиров у кун театрда хўмрайиб кетганини эслаб, дили безовталана бошлади.

— Ҳали, Адҳам Носирович, тажрибам кам, спектаклда камчиликлар бўлиши эҳтимол...

— Мен бошқа нарсани айтмоқчиман, — деди Носиров, кўзини ишқалаб. — Пьесада Адҳам Носиров деган бир одам бор экан. Лўттивоз, доғули, хуллас, сизларнинг тилингизда айтганда, салбий қаҳрамон. Менинг отим ҳам, фамилиям ҳам шунақа.

— Бу тасодиф, Адҳам Носирович, — деди Озод Ниёзов бир оз сизил-тортиб. — Саҳналаштирганимизда сиз бошқа ерда ишлардингиз...

— Мен область раҳбарларидан бириман, — деди Носиров Озоднинг гапини бўлиб. — Мени кўнлар танийди, билади. Спектаклни кўрганлар айнан тушуниши мумкин. Ахир, бу қаҳрамон бўлак одам, деб ҳаммага уқдира олмайсиз-ку. Ижобий қаҳрамон бўлганда ҳам бир нав эди.

Озод нима дейишини билмай ноқулай аҳволда қолди.

— Мунақа тасодифлар учраб туради, Адҳам Носирович, — деди у ниҳоят раҳбарга тасалли берган бўлиб. — Кўпгилга яқин олманг. Пьеса муаллифи таниқли ёзувчи, ўйлайманки, у асарини ёзаётганда мутлақо бошқа шахсни назарда тутган, қолаверса, пьесадаги Адҳам Носиров йиғма, умумлаштирилган образ. Сизга ҳеч қанақа алоқаси йўқ, хижолат бўлманг.

— Тушунаддингиз, — деди Носиров тоқатсизланиб. — Адҳам Носировми ёки бошқача исми шарифми — пьеса мазмунига путур етмайди, шунақами?

— Шундай-ку...

— Шундай бўлса, ўша қаллобни бошқа ном билан атанг. Мен шу областни бошқарувчи одамлардан бири бўлсаму айнан шу область марказидаги театр саҳнасида менинг номим билан қанақадир хўббони майнавозчилик қилса — шу яхшими?

— Адҳам Носирович, ахир бу тасодиф-ку...

— Тасодиф эканини ким қаттан билади? — асаби бузилганлигини яшира олмай яна гапини бўлди Носиров.

— Энди...

— «Энди-пенди»ни кўйинг, — деди Носиров қатъий. — Ўзингиздан катталар бир нарса деганида, кулоқ солинг, ўйлаб кўринг.

— Кечирасиз, хўп, — деди Озод, ранги ўча бошлаган ҳолда. — Лекин пьесага ўзгартириш киритишга ҳаққим йўқ, бу авторнинг ихтиёридаги нарса. Билиб қолса, ўзбошимчалигим учун мени судга беради. Қонун муаллиф томонида бўлади.

— Судга берса, биз бормиз, — деди Носиров гапга чек кўйган бўлиб. — Қараб турмаймиз. Сиз айтганларимни қилаверинг.

— Кечирасиз, Адҳам Носирович, — деди Озод ўйлашиб. — Қила олмайман. Ҳаққим йўқ. Мен фақат ўз режиссёрлик ишим учун жавобгарман. Мени камчилигим бўлса айтинг, тузатаман. Аммо...

— Шунақами? — газабини яшира олмай сўради Носиров ва ўрнидан туриб иккала кўлини шим чўнтакларига солди. — Майли, бўшсиз. Чикинг!

— Ахир, Адҳам Носирович... — аранг ўрнидан туриб ёлворди Озод, у таҳликадан ўзини мутлақо йўқотиб қўйган эди.

— Тамом! Вақтимни олманг. — Носиров ўз жойига бориб ўтирди, қанақадир қогозларини титкилай бошлади.

Озод шумшайиб кабинетдан чиқиб кетар экан, «хайр», деди, аммо овози заиф чиқди, шунинг учун бўлса керак, Носиров жавоб бермади.

— Ҳалимаҳон, — деди Носиров, Озод чиқиб кетгандан сўнг, селектор тугмасини босиб. «Лаббай, Адҳам Носирович», — деган секретарь жувоннинг овози эшитилди.

— Шаҳар милиция бошлиғини уланг.

— «У киши Тошкентга кетган бўлишлари керак, — деди селектордан Ҳалиманинг овози. — Муовинлари билан уласам ҳам майлими?»

— Уланг, — деди Носиров дарҳол.

Бир неча кундан кейин Озод Ниёзов театрнинг кейинги ой репертуар планини тузиб директор олдига кирувди, Сатторов:

— Қўнгироқ қилишди, — деди ижирганиб. — Плани маданият бошқармасига олиб чиқиш керакмиш, ўшалар тасдиқ қилгандан кейин, эълон беришимиз мумкин экан.

— Майли, олиб боринг, — деди Озод лоқайд тарзда ва кабинетдан чиқиб кетди.

Бошқармага кетган Сатторов икки соатлардан кейин қайтиб келиб, плани Озодга кўрсатди.

— Мунга нима дейсиз?

Озод плани варақлади. «Калака» спектаклининг барча сони қизил қалам билан ўчириб ташланган эди. Озод таажикубланиб Сатторовга қаради.

— Пьесанинг гоёси қалтисмиш, — деди Сатторов истеҳзо билан. — Вақтинча тўхтатиб туринглар, дейишди.

— Нимаси қалтис? — хайрон бўлди Озод. — Бу пьеса республиканинг деярли ҳамма театрларида қўйилаяпти-ю!

— Менга нима дейишган бўлса, сизга шуни айтяман, уёғи билан ишим йўқ. — Сатторов стол галадонини очиб, алланималарни қидира бошлади.

— Афсус, — деди Озод ўзича. — Томошабин яхши қабул қилаётувди, билетлар ҳам кўлма-қўл бўлиб қолувди...

Озод у кунги Адҳам Носиров билан бўлган кўнгилсиз суҳбатни эслади, пьесанинг тўхтатилиши сабабини шундан кўрди.

— Мени чақиришувди, — деди Озод бир оз сукутдан кейин Сатторовга синовчан тикилиб. — У кунги Адҳам Носирович спектаклдан кўнгли тўлмайд кетганини пайқовмидингиз? Бежиз эмас экан. Пьесадаги қаллобни исми фамилияси айнаслиги у кишига ёқмапти. Ўзгартиринг, дедди, мен кўнмадим. Ҳаққим йўқ, пьеса муаллифининг розилиги керак, дедим.

— Чакки қипсиз, — деди дарҳол Сатторов. — Рози бўлавермайсизми. Нима қилардингиз масалани чалкаштириб?

— Сизам шунақа дейсиз-а! — тутатиб деди Озод. — Ахир сиз шунча йил шу соҳада ишлаган одам — тушунасиз-ку! Автор билиб қолса, қанақа жанжал бўлишини тасаввур қилиб кўринг!

— Авторга нима аҳамияти бор? — ижирганиб гапирди Сатторов. — Унга пул бориб турса бўлгани! Ёшсиз, укам, ёшсиз. Пухта ўйламабсиз. Оқибатда театри ҳам оғир аҳволга солиб қўйдингиз. Банкда эндигина уч-тўрт сўм пулимиз тўпланувди, қарзларимиздан қутулиб олармиз, деган эдим, буням чиппакка чиқариб кепсиз, балли.

Озод театрнинг бош режиссёри, у албатта молиявий аҳволни эсдан чиқариши керак эмас, номни ўзгартиришдек арзимаган нарсага қайсарлик қилиб, юзга яқин коллектив аъзоларини таҳликага солиб қўйди. У мулзам бўлиб, ўйланиб қолди. Кейин директор кабинетидан таъби хира, ўзига-ўзи ёмон кўриниб чиқди.

Озод Ниёзовга ҳали тураржой берилмаган, театрнинг қоронғи бурчагидаги бир хужрада яшаб келяпти. У хонасига яқинлашар экан, ишшайиб турган администратор йигит Собиржонни кўриб қолди.

— Ҳм, Собиржон ака? — бир оз ажабланиб сўради Озод. Собиржоннинг оғзи қулоғида, пича кайфи бор, қўлида алланималар солинган қогоз халта.

— Озод ака, кечирасиз, одобсизлик қилгандирман, — деди Собиржон орқасига тисарилиб.

— Зарари йўқ, — деди Озод зўраки табассум билан. — Хизмат?

— Қувончим ичимга сигмай кела қолдим, Озод ака, айбга буюрмайсиз...

— Тинчликми, Собиржон ака?

— Ўғил кўрдим, Озод ака! — деди Собиржон кўзлари йилтираб.

— Табриклайман, муборак бўлсин.

— Қуллуқ, Озод ака. Энди... — Собиржон ийманиб юзланди. — Жичча ўтириб, отамлашайлик, деб келувдим, агар жирканмасангиз...

Озоднинг юраги ганг эди, Собиржоннинг келганига у хатто хурсанд бўлиб кетди.

— Агар эи кўрмасангиз, майли, секин қўёи бўламиз...

— Йўқ, нега, марҳамат, — деди Озод, калити билан ашикни очиб.

Улар бир соатдан зиёд ўтиришди, ниҳоят Собиржон тугруқхонага овқат олиб боришини эслаб, хайрлашди, нича кайфи бор Озод ўз хонасида қолгиси келмай, айла-ниб келиш мақсадида кийиниб, кўчага чиқди. Қиш бўлишига қарамай, офтоб чарақлар, ҳаво илиқ эди. Озод шаҳар айланиб, истироҳат боғига кирди, йўлка четига қўйилган скамейкага ўтирди, пальто ёқаларини кўтариб хаёлга толди...

— Нега бу ерда ухлайсиз?

Озод кўзини очганида, олдида иккита милиция ходими турарди, кеч кира бошлаган эди.

— Нега бу ерда ухлайсиз? — яна савол берди ходимлардан бири.

— Ўзим, — деди Озод хушини йиғишга уриниб. — Дам оляпман... тоза ҳавода. Пимаиди? Ҳаққим йўқми?

Савол берган лейтенант ёнидаги старшинага имо қилди, старшина сал эгилиб:

— Куф, денг, — деди.

— Куф!

Старшина ёнидаги ходимга маънодор қараб қўйди.

— Хужжатларингизни кўрсак бўладими? — сўради лейтенант.

Озод ёнидан паспортни чиқариб берди.

Лейтенант паспортни варақлаб кўрди-да:

— Биз билан юрасиз, — деди ва паспортни сумкасига солиб қўйди.

— Нега? Нима учун? Қаёққа? — сўради Озод олазarak қолда ўрнидан туриб. — Айбим нима?

— Ўшатта биласиз, — деди лейтенант ва старшинага ишора қилди. Старшина Озоднинг қўлтигидан олди.

— Ўзим бораман, судраманг, — деди Озод тисарилиб.

Наркнинг дарвозаси ёнида деразаси панжарали кўк машина турар эди. Улар машинага ўтиришганларидан сўнг, лейтенант шофёр томон ўгирилиб, «Хушёрхона»га, деди. Кўк машина қизил чироқларини йилтиратиб, шаҳар оқимига қўшилиб кетди...

Эртасига Озод хушёрхона навбатчиси рўпарасида тураркан, вужуди нафратга тўла, навбатчи йигитнинг дабдаласини чиқаришга тайёр эди, бироқ ўзини босди, биларди, жанжал кўтаришдан фойда йўқ, қайтага ўзи айбдор бўлиб чиқади.

Сейф эшигини кулфлаб, навбатчи столга яқинлашди.

— Калит, паспорт, ўн бир сўм пул, шарикли ручка, блокнот, — дея у нарсаларни Озод олдига суриб қўйди. — Мана бу ерга нарсаларингизни тўла-тўкиё қайтариб олганингиз ҳақида қўл қўйинг. Нарсаларингиз бутми?

Озод бош иргади, дафтарга қўл қўйди.

— Устингиздан арз қиламан, — деди у бўғиқ овозда.

— Ихтиёрингиз, — деди навбатчи бепарво тарзда. — Хоҳлаганингизча арз қилаверинг. Аммо бизда экспертиза ҳулосаси бор.

— Бари бир мени бу ерга олиб келишга ҳеч қанақа ҳаққингиз йўқ эди. Мен деярли хушёр эдим, тентираганим йўқ, бировни ҳақорат қилмадим.

— Бировни ҳақорат қилганингизда, ўн беш сутка ётган бўлардингиз, — деди навбатчи ёт овозда. — Энг камида. Бўлмаса, безорилигингиз учун бир йилдан уч йилгача муддат олардингиз...

— Шунақами?

— Шунақа, акаси жонидан, — мазах қилиб деди навбатчи. — Энди жўнанг, мияни қотирманг.

Озод кўкариб кетди. Шунча хўрлик камлик қилгандек, энди бу аблах навбатчи пичинг қияпти.

— Шу тасодиф деб, энди бадном бўламанми? — газабини тийиб деди Озод. — Ичкиликни умуман оғзимга олмаيمان, кеча бир шайтон оздирди.

— Буёғига эҳтиёт бўласиз...

— Ишхонадагилар қулогига етмайдими бу гап? — сал ховридан тушиб сўради Озод.

— Етади, — деди навбатчи истехзо билан. — Албатта етади. Бошқа ташкилотларгайм етади.

Бир неча кундан кейин Озодни директор чақиртирди.

— Нима қилиб қўйдингиз, Озоджон? — сўради у қўлидаги қоғозни четга қўйиб.

— Нима қилибман? — ҳадиксираб сўради Озод.

— Ўзингиз билмайсизми?

— Нимани? — ўзини овсарликка солиб сўради Озод.

— Хушёрхонадан хат келди, — деди Сатторов мийиғида жилмайиб. — Нима жин урди? Ичмасдингиз-ку?

Озод хўрсиниб стол ёнига ўтирди.

— Шайтон йўлдан оздирди, — деди Озод. — Кайфим деярли йўқ эди. Аксига юриб... — Озод тушқунлик билан қўл силтади.

— Хунук иш бўпти. Коллектив орасида муҳокама қилишимиз керакмиш. Юқоридан топшириқ тушди, — деди Сатторов ва ўйланиб қолди. — Одамлар сизни ҳурмат қилишади. Ишингиз пухта. Талантли режиссёрсиз, дотегмаса бўларди-да! Энг ёмони — бу хатнинг бир нуسخаси бошқарма мудирига ҳам боришти. Муҳокама ўтгандан кейин қабулга борармишсиз. Чақиртирган.

Ҳақиқатда, бошқарма мудир, Носировдан кўрсатма олган бўлса керак, Озод билан кескин гаплашди.

— Маданият министрлигига ёзамиз, — деди мудир қатъий. — Сизни чақиртириб олишсин! Бизга сиздақа хуш-

ёрхонага тушадиган бекбурд, коллективга иснод келтирадиган одам керак эмас!

— Илтимос, — деди Озод беҳад чўккан ҳолда. — Хат ёманг. Ўзим ариза бериб бўшаб кетаман. Ўзим учун ҳам бу ерда қолиш кўнгилсиз. Кўзимга шаҳарларнинг ҳам, одамларнинг ҳам...

— Ҳм, гапиринг, — киноя билан деди мудир. — Қилар ишни қилиб қўйиб, энди шаҳарни, одамларни булғамоқчимисиз? Чучварани хом санабсиз! Мен думингизни шундай тугиб юбораманки, театр юзини бир умр кўрмайдиган бўлиб кетасиз! Сиз ҳали ким билан ўйнашяйсиз?!

Озод таёқ еган итдек бошқарма биносидан судралиб чиқди, қоронғи тушгунча шаҳарда тентираб юрди, спектакль тугагач, яширинча хонасига кириб ўзини диванга ташлади. Ярим тунда бир неча сўзлар ёзилган қоғозни столга қўйиб, яна яширинча кўчага чиқди. Кўча совуқ, кимсасиз. Озод тапхо эди. У бир йилдан зиёд умри ўтган театрнинг ҳашаматли биносига ўқинч билан бир қаради-да, кескин бурилиб, вокзал томон юриб кетди.

НАВБАТДАГИ ШАРТ

Ислом оилада кенжа фарзанд ва ягона ўғил. Учта опаси узатилиб, бола-чақалик бўлиб кетишган. Диссертациясини ёқлаш муддати аниқланиб, Исломнинг қўли қўлига тегмай юрган кезларида қишлоғидан отаси вафот этгани ҳақида хунук хабар келиб қолди. Ислом беихтиёр: «Оббол!» — деб юборди, кейин шундай фикр хаёлига келганидан ўзи хижолат тортди, аммо «отам ҳали унча қари эмас эди, диссертация ёқласам, хурсанд бўларди, балки умри ҳам чўзилармиди», деган афсус билан кўнгилсиз

хитобнинг юзини тўсган бўлди, хижолатига таскин топди, оқлади...

Отасининг вафоти билан боглиқ бўлган маросимлар ўтди, Ислом яна шаҳарга қайтди, диссертация ёклашга молик тадбирларга киришиб кетди. Қишлоқда нийтида дафига келган район раҳбарларидан бири Ислом билан илқ суҳбатлашиб, тасалли берди, Исломнинг ишлари билан қизикди, режалари ҳақида сўради, районга чақирди, имтиёзлар ваъда қилди. Ҳозирда, деди Сафаров, қишлоқ билан шаҳар тафовути қолмайти, фаи кандидати сифатида биринчи бўлиб сиз йўл очиб берсангиз, келажакнингиз чакки бўлмайди, районимиз илмий мавқеи кўтарилади, бошқалар сизга эргашади, ахир кандидатлик унвони билан мактабларда ишлаётганлар ҳам кам эмас ҳозир.

Ислом шаҳарда ҳам ишсиз қолмасди, албатта, бироқ олимлар сони кўп, бирон чўққига етиб олиш учун қанчадан-қанча машаққатлар чекиш лозим, унда ҳам нияти амалга ошадими, йўқми, аниқ айтиш қийин... Ислом «дипломат»дан диссертациясига ёзилган иккита автореферат олиб биттасини дастхати билан Сафаровга берди, иккинчисини унинг ёнига қўйди:

— Мухсин Кабировичга ўзингиз бериб қўярсиз.

— У киши биринчи секретарь, — деди Сафаров бир оз ўйлаиб. — Ўзингиз берганингиз маъқул. Акс ҳолда менсимагандек бўлади. У киши билан танишимсиз?

— Бир-икки марта кўрганман, яқиндан таниш эмасмиз, — деди Ислом, мўйловини ишқаб.

— Танишиб оласиз, — деди Сафаров. — Ўзим олиб бораман...

— Жуда соз, — деди Кабиров салом-алиқдан сўнг Исломнинг авторефератини тик турган ҳолда варақлар экан. Сафаров билан Ислом кўндаланг қўйилган столнинг икки томонида аскардек тик туришар, Кабировнинг оғзига тикилишар эди. — Тема декабристлар ҳақида эканда?

— Ҳа, шунақа, — деди Ислом ўнгайсизланганидан мўйловини силаб.

— Китобча учун раҳмат, — деди Кабиров авторефератини столга қўйиб ва қўлини Исломга чўзди. Ислом иккала қўли билан унга интилди. — Лекин ҳозир табрикламайман, кўз тоғади. Ёқлаганингиздан кейин табриклайман.

Улар кулишди.

Диссертациясини ёқлагандан кейин Ислом бир неча йил мобайнида елкасини эзиб келаётган юкдан қутулди, оғил нафас ола бошлади. Районига бориб ишлаш нияти қабилидан нари кетмай қолди. «Ҳозир мактаб ислохоти амалга ошириляётган бир пайт, — деб ўйлади у ўзини бу қарорга ишонтириш учун важ истаб, — бу борада менинг ҳам ўйлаб юрган режаларим йўқ эмас. Аввало баҳоларини суғийи ошириш, нима бўлмасин, фаиларининг ўзлаштириш қиёфасини баланд кўрсатиб, илгорликда юриш каби салбий тадбирларга чек қўйдираман, ўқи тувчилар малакасини оширишда, даста-даста дафтарларини қўлтиқлаб кетиб, на китоб ўқий олмай, на газета варақлай олмай, на телеви-вор кўра олмай жаҳоннинг етук янгиликларидан четда қолиб, ярим тунгача диктант-иншо текширишдек ишларини қайта кўриб чиқаман, ўқувчиларни расм чизишга, чет тилини гапира олиш чораларини амалга ошираман, пахта теримига чиқартирмасликка урипаман. Шундай қилмасам бўлмайди, чаласаводлар сони кўпайиб кетяпти, ишга яроқсиз одамлар қанча, ахир декабристлар ҳақида тадқиқотим амалда ҳам самарасини бериши керак-ку...»

Исломнинг Медицина институтида дарс берадиган бир ошнаси бор, у Исломнинг ётоғига келиб туради, шахмат суришади. Бир куни ганда-гап чиқиб, Ислом ўртоғидан: «Огайини, сизларда ўрта баҳога ўқийдиган студентлар кўпми?» — деб сўраганида, у «етарли», деб жавоб берди. «Ўрта баҳо билан ўқиган талаба келажакда қанақа шифокор бўлади?» «Ўшанга яраша, — деди ошнаси, — ўрта баҳо — ўрта даво». «Уларнинг қўлига тушган беморларнинг

аҳволи вой экан-да?» — сўради Ислон. «Нима, сизларнинг институтингизда ўрта баҳога ўқийдиган талабалар камми?» — бўш келмади Ислоннинг ошниси. — Ўрта баҳо билан институтни тугатган ўқитувчининг таълимини олган ўқувчи нима бўларди? Унинг устига у ҳам ўрта баҳо билан мактабни битирган бўлса?..»

Аранг ўқиш, ўрта баҳо олиш, бу, демак, жамият олдида жиноят, деб ўйлаган ўшанда Ислон, бамисоли машинкага тикилган қоғоздек: биринчиси — аъло, иккинчиси — яхши, учинчиси — ўрта, тўртинчиси — ёмон, бешинчиси — жуда ёмон. Машинкага бештадан кўп қоғоз жойлаб бўлмайди. Аммо билимни ўзлаштириш масаласида-чи? Ўрта баҳо билан ўқиган муаллимнинг талабаси ҳам ўрта баҳога ўқиса-да, у ҳам ўқитувчилик қилса, унинг қўл остида чиққан ношуднинг билимини қандай баҳо билан ўлчаш керак? Бир кафт қуруқ чойни чойнакка ташлаб, қайноқ сув қуйилса, чой бўлади, чой яримлагандан кейин яна қайноқ сув қуйилса ва бу тажриба беш-ўн марта қайтарилса, аввалги бир кафт чойдан нима қолади?.. Район миқёсида ўзлаштириш кўрсаткичини кўтариш мақсадида баҳоларни бир балл кўтариш тажрибаси-чи! Икки баҳо-уч, уч — тўрт, тўрт — беш баҳога айланади. Демак, расмий равишда шубҳали обрў учун энди шаклланиб келаётган авлодга ёмонни яхши дейиш керак, демак, шу топдан онгли равишда қиймат белгисини арзон белгиси билан ёшлар миёсига қуйиб келинади. Бундан чиқди: жиноятни айб, айбни нуқсон, нуқсонни хато, хатони англашилмовчилик, англашилмовчилиكنи тасодиф, деса бўлаверар экан-да?! Ахир ўрта баҳо билан билим юрти ёки институтни тугатаётганлар фақат муаллимлик ёки врачлик қилиб қолишмайди-ку. Бунақа нотаваон талабалар ҳаётимизнинг барча жабҳаларида сон-саноксиз! Демак, улар ҳам бирни икки, ёмонни яхши, жиноятни хато қилиб кўрсатишлари ҳеч гап эмас. Ахир улар ҳам қайси бир идора бошлигидир, саксон тонна гўштни юз тонна, беш юз минг донна тухумни олти юз минг, тўққиз юз минг тонна пахтани

бир миллион тонна, деб рапорт беришса-чи? Ким тарози-га солиб кўради? Шу нарсалар халққа тақсимланса, планлаштирув органлари йигирма тонна гўштни, юз минг донна тухумни қаердан олади? Яхши фазилатларни бир оз бўрттириш яхши ниятдан, олижанобликдан келиб чиқади. «Олтин Юлдуз» медалини таққан одами «қахрамон», дейишади. Демак, мактабни «олтин медаль» билан тамомлаган ўқувчи ҳам — ўзига хос «қахрамон». Агар ўқувчи яхши баҳо билан ўқиб келган-у, ўзлаштириш рақами, шубҳали обрў мантиқи учун муттасил равишда «яхши» баҳосига бир балл қўшилиб, «аъло» баҳолар билан мактабни тугатган, «олтин медаль» берилган, яъни расмий тарзда, «қахрамон», деган иборани унга нисбатан қўллаш мумкиндир? Унда саксон тонна гўштни юз тонна, беш юз минг донна тухумни олти юз минг донна, тўққиз юз минг тонна пахтани бир миллион, деган «қахрамон»лар нима бўлади? Балки улар ҳам бояги ўқувчидек умуман «қахрамон» эмасдирлар? Нега бўлмаса «Олтин юлдуз»ларини тақиб гердаиб юришади? Нега уялишмайди, андиша қилишмайди? Ахир ҳеч ким билмаганда ҳам уларнинг ўзлари «қахрамон» эмасликларини яхши билишади-ку! Чунки уларнинг ҳам биринчи синфданок «ўрта» баҳоси «яхши»-га, «яхши» баҳоси «аъло»га айлантирилган, чунки уларнинг «аъло» баҳолари район, область кўрсаткич тегирмонига сув қуйган, эвазига кимлардир «гердаиб» юришни ўзлари учун табиий бир ҳол, деб тушуниб қолишган, «рўшнолик кўриш унча мушукул эмас экан, «ёмон» баҳони «ўрта», «ўрта» баҳони «яхши», «яхши» баҳони «аъло» дейилса кифоя экан. Атиги — бир балл! Шунинг учун аслида ёмон ўқиган муаллимга ўрта баҳо қўйиб, болаларимизни тоншираверамиз, аранг институтни битирган нотаваон врачга бемор ота-оналаримизни ишонаверамиз — болаларимизни майиб қилаверинглар, ота-онамизни ўлдиравеинг, деймиз, кези келганда пуллар суқамиз. «Ўрта»ни «яхши», дея олган ҳимматли тил нега «яхши»ни «аъло», ёмонни яхши, жиноятчини «қахрамон», дея

олмайди? Фақат бир балл! Гайкасини сал тортиб ёки бўнаштириб қўйсанг, тамом, гилдирак айланаверади. Керак бўлса, гилдиракни орқага айлантириши ҳам мумкин. Масалан, оқни унчалик оқмас, деган оғиз нега энди оқни қора, дея олмас экан? Ахир кимдир, маориф соҳаси район кўрсаткичини тушириб юборяпти, сиз район маишатиини ўйламай иш тутяпсиз, ўзингизни тор миқёсингизда фикр юритяпсиз, зараркунадалик қияпсиз, қолаверса, сиёсий хатога йўл қўйяпсиз деганлар бўлган-ку. Мактаб директори бу гапни муовинига, муовини ўқитувчиларга уқдирган, ҳамма баҳолар бир балл олдинга сурилган.

Институтларга қолса, албатта, фақат аълочи талабаларни олишган бўларди. Бироқ шунча билими пухта ўқувчиларни топиш осонми? Масалан, врачлар тайёрлайдиган институтларни олайлик. Институт, бу йил беш юзта талаба қабул қила олмайман, атиги икки юзта оламан, чунки кўпларининг билими заиф, уларни араб олиб маълумот олган муаллимлар ўрта баҳога (иккинчи учга айлантирилган) ўқитишган экан, дея олмайди, чунки институтнинг ҳам ўз плани бор, уни камайтириб бўлмайди, акс ҳолда шаҳар кўрсаткичи тушиб кетади. Ундан ташқари ўрта баҳо билан институтларни битириб, алламбало йўллар билан ўқитувчиликка кириб олган қанчадан-қанча домлалар ишуд мутахассисларни етиштириб чиқаришлари учун уларни иш билан таъмин қилиш, юз минглаб маош тўлаши керак. Биронта талаба институтга илиниб қолдими, тамом, хоҳламаса ҳам тугатиб чиқиб кетади, чунки институтнинг ҳам чиқариш бўйича плани бор, уни зинҳор камайтириб бўлмайди, бир амаллаб институт дарвозасидан чиқариб юбориб, бу ҳақда керакли идораларга рапорт беришса кифой. Кўз огригига йўтал дорисини беришса, огрик тиш қолиб соғини сугуриб олишса, айб уларда эмас. «Ўрта баҳо — ўрта даво!» Бироқ ҳаётнинг бошқа томонлари ҳам бор-ку, ўйлади Ислом, ўз ақидаларига эга, шаънига доғ туширмайдиган ҳақиқий қаҳрамонлар бор-ку. Ахир турмушимиз-

нинг маънавий иқлимини авайлаб, тулларлар, ваъзхонлар, ниқобли «ватанпарварлар» галасини қақшатишга тайёр кишилар йўқ эмас-ку. Бор. Бироқ самимий, дойора одамлар баъзи ҳолларда қолипга сиғавермайди, жиловини бермайди, ўз айтганидан тоймайди. Масалан, биронта мактаб директори «кўрсатувларга» бўйсунмаса, ўқувчилар баҳоларини оширтирмайман, мен ёмонни яхши, десам, болалар шунга ўрганиб қолишади, мен уларнинг онгини, маънавий дунёсини вайрон қилган бўламан, бу йўл билан район кўрсаткичини кўтариш тарафдори эмасман, бугун бу томонини бўнаштираман, эртага даҳшатга дучор бўламиз, деса, у район маишатиини менсимаган, сиёсий ожизга чиқарилади. Борди-ю, бу иборалар мансаб чўққисинда ўтирган район раҳбари тилидан айтиладиган бўлса, қанақа дойора унинг гапига шак келтира олади, директорга хайрихоҳлар ҳам жимиб қолишади — хайбаракаллачилар директорни талашга ўтишади, тошбўрон қилишади. Майиб бўлган директор шумшайиб идорадан чиқиб кетади. Уйига етар-етмай инсультдан кулайди, насибаси узилади, узилмаган бўлса, танасининг бир ёғи қийшайиб, бир кўзи ёпилмай қолади, эпақага келмайдиган лабидан оқадиган сўлакни артишга шол қўли кўтарилмайди, ҳожатини ҳам етган жойида бажаради. Шундай қилиб, идеалга мутлақо инсонган ва бунинг галабаси учун курашга тайёр бир кимса битта ўқ билан қулатилади. Кейингиси ким?..

* * *

Ислом уйига қайтгандан кейин бир неча кун дам олди. Борган кунёқ Сафаровга учрамоқчи, диссертация ёклаганини айтмоқчи эди, истиҳола қилди: дарров югуриб келипти ютоқиб, демасин.

Ислом Сафаровга бир неча кундан сўнг телефон қилди. — Эшитувдим, — деди Сафаров телефонда. — Ўзим суриштирмоқчи бўлиб турувдим, яхши, телефон қилиб қолдингиз. Табрикласак бўладими энди, Исломжон?

— Ҳа, Шерали Сафарович, — деди Ислоом, — қутулиб олдим.

— Табриклайман, — деди Сафаров.

— Раҳмат, Шерали Сафарович.

— Режалар қанақа, Ислоомжон?

— Гапигизни икки қилмадик, — деди Ислоом бир оз ўйлашиб. — Мана, келдик. Буёғига нимани муносиб кўрсангизлар шу-да, Шерали Сафарович.

— Бафуржа бир гаплашамиз, — деди Сафаров. — Ҳозир бир жойга шошилиб турибман. Дарвоқе, Ислоомжон... Мухсин Кабирович бир оз бетоблар. Кўргани бормоқчи бўлиб турувдим. Агар истасангиз, сиз ҳам қўшилишинг. Хушхабарни ўз тилингиз билан айтасиз, у киши хурсанд бўлади-лар.

— Қандай бўларкин, Шерали Сафарович, — деди Ислоом иймангандек бўлиб. — Бетоб бўлсалар, безовта қилиб қўймасмикинмиз? Мен ўзим ҳақимда айтмоқчиман.

— Бари бир икки томонларида телефон, ҳаловат йўқ. Қайтага бир оз чалғийдилар. Хўш, нима дейсиз?

— Нимадан бетоблар? — сўради Ислоом. — Қуруқ қўл билан бориш ноқулайдир? Совга-салом, дегандек...

— Ҳеч нарсанинг ҳождати йўқ, — деди Сафаров. — Ҳам-ма нарса бор.

— Бўпти, Шерали Сафарович, қасрга бораёй?

— Кўчага чиқиб туриш, ўн минутда машинада бора-ман, улгурасизми?

— Улгураман, Шерали Сафарович.

— Келишдик, — деди Сафаров. — Кутинг.

Ярим соат ўтгач, машина икки томонига арча экилган хиёбонга кириб борди, симобранг жимжимадор темир дарвоза олдида тўхтади. Машинани кўриб, қоровул қоровулхонасига кириб кетди, бир оздан сўнг дарвозанинг табақаларини икки томонга очди. Ичкарида қуюқ сув сепилган асфальт йўлак бўлиб, аслида ташқаридаги хиёбоннинг давоми эди, фақат бу ер кўпроқ истироҳат

боғини эслатарди, кўз иллаган жой кўм-кўк дарахтзор, сўлим, озода эди.

— Қасрга келдик, Шерали Сафарович? — тенада дарахт шохлари туташган хиёбон бўйлаб кетаркан, сўради Ислоом машинанинг орқа ўриндигида ўтирган Сафаровдан.

— Бу совхоз боғи, — деди Сафаров, гўё ўзининг ҳам ҳиссаси бордек, бир оз гурурланиб ва шофёрга: — Шу ерда тўхтат, — деди. — Буёғига яёв борамиз. Узоқ эмас. Сал юришганларидан кейин хиёбон уларни азамат чипорлар қуршаган мрамар ҳовуз олдида олиб чиқди. Бу ерда оқ халат кийган одамлар ҳар хил таомлар тайёрлаш билан банд, кабоб кўрасидан кўтарилаётган тутун ҳаммаёққа тарқаган, димоққа ёқимли ҳидлар урилар эди.

Хизматдаги одамлар бирин-кетин пешвоз чиқиб аввал Сафаров, кейин Ислоом билан қуюқ ва муте кўришишди, журъат қила олмаганлари четроқда қўлларини кўксига қўйиб илжайиб туришди.

Кўришганлар ҳам одобсиз иш қилиб қўйгандек, тезда ўз юмушларига тисарилиб кетишди, Сафаров билан Ислоомнинг олдида малла нейлон кўйлак, тўқима шляпа кийган семиз бир киши қолди — бу ердагиларнинг мутасаддиси бўлса керак, унинг қўли икки ёнига ёпишган, честь бериб юборишга тайёрдек эди.

— Мухсин Кабирович қалайлар? — сўради Сафаров.

— Яхшилар, — деди шляпали киши шошилиш ва ўз жавоби тўғри-нотўғри чиққанидан шубҳаланди чоғи, худди пойабзали тордай хийла депсиниб қўйди. — Дўхтирлар ҳозиргина кўриб кетишди.

— Шийпондадилар? —

— Ичкарида бўлсалар керак, массаж қиладиган жувон ҳозир уёққа ўтиб кетди, — деди шляпали киши ва кўзида галати бир ифода йилтиради.

— Майли, биз шийпонда тура турамыз, — деди Сафаров

ва Ислом билан пари кетишди. — Чой олиб боришсин.

— Хўп бўлади.

Эман дарахтлари соясига қурилган папжарали шийпон ердан одам бўйи баланд, бўёқдан янги чиққан безаклари ярқирар, кимсасиз эди. Эллик қадамча нарида усти мармар ушоқлари билан қопланган деразаларига конденционерлар ўрнатилган икки қаватли кўркем бино турар, олди гулзор, бу ер ҳам осуда, жимликни фақат қушлар сайраши бузар эди.

Сафаров билан Ислом шийпонга кўтарилишиб, бахмал креслоларга ўтиришди. Гиламлар тўшалган шийпоннинг бир томонида графин-рюмка қўйилган буфет, «ЗИЛ» холодильниги, япон телевизори, доналари сочилиб ётган шахмат тахтаси бўлиб, шийпоннинг уч томони очик, шамолда ҳилпираётган ҳарир дарпардалар орқали ўрмонни эслатувчи қоронги дарахтзорлар, ошпоқ дока ёйилган катта стол, парирокда, куёш нури ҳеч қачон тушмайдиган тарафда тахта каравот бўлиб, бир оз гижимланган оқ гилофли адёли устида саҳифалари очик газета ва кўзойнак ётарди. «Кўзойнак тақар экан-да, деб ўйлади Ислом, қари эмас-ку, пари борса қирқ бешларда...»

Шляпали киши чой келтирди, иёёлаларга қуйиб, меҳмонларга узатди, столдаги доканинг ярмисини очиб қўйди.

— Массажчи жувод кетсин, тушадилар, — деди у Сафаровнинг саволини кутгандек. — Овқат пайти ҳам бўлиб қолди. Бирпас ўтира турасизлар ўзларингиз. Узр. Мен одамлар олдига бораёй, бош-қош бўлиб туриш керак.

— Бемалол, — деди Сафаров. — Юмушларингиз бўлса, бораверинг. Телевизорни қўйиб кетинг, бирон нарса кўриб ўтирармиз.

— Яна келадиганлар борми? — сўради шляпали киши телевизорни қўяркан.

— Билмадим, — деди Сафаров тушунмай. — Нимаиди?

— Идиш-товоқ тайёрлашни айтаман.

— Билмадим, балки уйдагилари келиб қолишар.

— Она эрталаб келиб кетувдилар.

— Биз келганимизни у кишига айтиб қўйиш керак-миди? — деди Сафаров.

— У киши биладилар, — деди шляпали киши кета туриб. — Ким келганини қоровул дарров телефонда айтади. Хўжайиннинг рухсатисиз дарвоза очилмайди.

Сафаров бош иргаб қўйди. Ислом бу гапни эшитиб, бир оз таажикубланди, боя қоровул ичкарига кириб, бир неча минут гойиб бўлиб кетганлигининг сабабини энди тушунди.

Ниҳоят дарахт барглари орасидан икки қаватли бионинг мармар зинасидан тўзгиган сочларини силаган ҳолда чиройли бир жувод кўринди, у оқ халатининг тугмаларини такди-да, чўнтагидан ойнача олиб қаради, гардозини тузатди ва қиёфасига жиддий тус бериб, шахдам қадамлар билан пари кета бошлади.

Ислом Сафаровга қаради, аммо Сафаров ўзини телевизорга банд қилиб, бўёққа бошини бурмади ҳам.

Бир неча дақиқа ўтгач, бояги шляпали киши бир даста кумуш қошиқ-вилка ва қоғоз салфетка келтириб, столга қўйди.

— Зерикмаянеларми, меҳмонлар? — деди ва жавоб кутмай Исломга юзланди: — Чой борми, домла ё янгилаб келайми?

— Чой бор, — деди Ислом шошилиб. — Ҳали иссиқ.

— Яна жичча кутасизлар, — деди у, столдаги мева солинган вазаларни четроқ сураётиб. — Одатда хўжайин массаждан кейин ярим соат дам оладилар. Йўли шунақа экан. Дўхтирлар буюринти.

Ярим соатдан зиёд вақт ўтди, аммо Кабировдан ҳамон дарак йўқ эди. Телевизор экранда испан тилини ўргатиш машғулоти олиб борилаётган эди, Ислом сиқила бошлади. Сафаров жим ўтиринти, кўзи телевизорда, бирон нарса деб гап очиниға Ислом ботинмади, шу алпоз яна бир неча муддат ўтди. Ниҳоят қимматбаҳо пижама устидан елкасига

қумсабзи беқасам тўн ташлаб Кабилов кўринди. Сафаров дарҳол телевизорни ўчирди-да, Исломига ишора қилди, улар пастга, Кабилов истиқболига чиқибди. Унинг нам, тимқора сочи силлиқ таралган, йирик кўзлари сўлгин, яқинда олинган соқолининг ўрни кўкимтир эди. Кабилов биринчи Исломи билан, унинг устидаги жинси шимини кўриб, Сафаровга таъқибли қаради, сўнг кўлини чўзиб турган Сафаров билан кўришди, ҳол-аҳвол сўрашишганидан кейин Кабилов шийнон зинаси томон жилди, Исломи билан Сафаров қўлларини қовуштириб, унинг орқасидан эргашибди.

— Ишлар қалай?— сўради Кабилов, бахмал креслога ўтиргач, Исломига қараб.— Диссертацияни ёқлабсиз, эшитдик. Табриклаймиз энди,— деди у эҳтироссиз.

— Раҳмат, Муҳсин Кабилович,— деди Исломи, камтар жилмайиб.

— Ўтиринг, ўтиринг.

Аввал Исломи, кейин Сафаров креслоларга ўтиришди. Кабилов Исломи кийган жинси шимига қараб қўйди.

— Бетоб экансиз, Муҳсин Кабилович,— деди жимликни бузиб Исломи,— кечирасиз... биз... мен...

— Ҳа,— деди Кабилов Исломи гапининг давомини эшитмай.— Ҳозир бир оз ремонт қилдириб олмасак, кейин қўл тегмайди, пахта бошланиб кетади. Ҳозир гуллаган пайти, курортга боришга вақтни кўзим қиймади.

— Тўғри,— деди Исломи Кабилов жимиши билан.

— Қон босими бор, кўз тинади.

— Ҳозир тузукми, Муҳсин Кабилович?

— Тузук. Туширишди.

Шу пайт шляпали киши яна бир йигит кўмагида келиб зина олдида тўхтади. Уларнинг кўлида дока ёпиқлик патнислар бор эди. Кабилов уларга «олиб келаверинглар» маъносида бош ирғади, ҳаш-паш дегунча столга турли таомлар тортилди. Овқатдан кейин улар бир оз суҳбатлашиб ўтиришди. Кабилов ҳомуза тортиди.

— Сизни толиқтириб қўймадикми, Муҳсин Кабилов

вич?— одоб йўлига сўради Исломи.— Бали дам олишингиз зарурдир?

— Йўқ,— деди Кабилов кўзини артиб.— Ишга ўрганиб қолган кишига мана бунақа ётавериш бир оз зерикарли бўларкан.

— Нимасини айтасиз...

— Шахматга қалайсиз?— сўради Кабилов Исломдан.— Шерали Сафарович, биламан, ўйнамайдилар.

— Ҳамма қатори,— деди Исломи, аслида шахматни тузук ўйнаса ҳам.— Дона суриш қўлдан келади. Аммо сиз учун мен билан ўйнаш унча қизиқ бўлмаса керак.

— Ўша ёққа ўтамиз,— деди Кабилов ўрнидан кўзга-либ.— Менам чемпион эмасман.— Улар шахмат доналари сочилиб ётган столча ёнига бориб ўтиришди.— Шерали Сафарович, кечирасиз энди, сал чидайсиз,— деди Кабилов доналарни теришга киришиб.

— Бемалол, Муҳсин Кабилович,— деди Сафаров тезкорлик билан.— Томоша қилиш қўлдан келади.

Биринчи партиянинг ярмига борганда Исломининг кўли баланд кела бошлади, аммо у бетоб ётган одамни мот қолдирса, қанақа бўларкин, деб ўйлади, унинг устига бемор — районнинг раҳбари... Исломи хато қила бошлади, ўйин дуранг билан тугади. Қийин позицияни дурангга олиб борган Кабилов завқланиб, яна ўйнаймиз, деди. Кейинги партия анчагина давом этди, Исломи ўзини ютишга тиришаётган қилиб кўрсатиб, сездирмай ташаббусни рақибга бера борди, натижада ўйин Кабиловнинг фойдасига ҳал бўлди. Аммо буларнинг орасида ҳақиқатда азоб чеккан Сафаров эди, чунки Исломи ёшлиқ қилиб, ўйинни ютиб олса, Кабилов зил кетган бўларди, ўртага таҳлика тушарди, аслида шахмат ўйинидан яхшигина хабари бор, лекин буни сир тутиб келаётган Сафаров, биринчи ўйиндаёқ Исломининг юришлари пухталигини сезди ва иккинчи ўйинни атайлаб ютқазганини ҳам фаҳмлади, Исломининг фаросати борлигидан мамнун бўлди, ўзи ютгандек хурсанд бўлди.

— Ура! — деди у ясама кўтаринкилик билан ва шу заҳотиёқ «голиб»нинг кўлини сиқди. — Хўн юришларингиз бор-да, Мухсин Кабирович! Қаттиқ ўйнаб кўйсиз-да!..

— Исломожон ҳам дуруст ўйнар экан, — деди Кабиров камтарлик йўлига. — Олдинги партияда хужумга берилиб кетиб, ҳимояни бўшаштириб қўйди, бўлмаса ютуқ у кишида эди.

— Уичалик эмас, — деди Исломо Кабировни рағбатлантириш мақсадида. — Сиз ўйинни яхши олиб борар экансиз. Мен бунга иқрор бўлдим.

— Мухсин Кабирович, чарчадингиз, — деди Сафаров ўзини жонкуяр кўрсатиб ва хотима ясагандек: — Энди дам олинг... — деди.

— Шунақами? Ҳа, майли, — дея Кабиров ўрнидан турди, сирғалиб тушган тўнани яна елкасига ташлади.

Сафаров билан Исломо районга қайтар эканлар, йўл-йўлакай чурқ этишмади. Машина Исломининг дарвозаси олдида тўхтаганида, Сафаров ҳам Исломининг кетидан тушди.

— Уйга марҳамат, — деди Исломо биринчи бўлиб ўзи шу таклифни илгарироқ айтмаганидан хижолатланиб.

— Бошқа гал, — деди Сафаров жойида тўхтаб. Қиёфасидан бир нима демоқчидек эди. Орага жимлик чўкди. — Исломожон, — деди ниҳоят Сафаров. — Нима учундир бугун Мухсин Кабирович сизга топириладиган вазифа ҳақида оғиз очмадилар. Аммо бу гап бари бир очилди, деб ўйлайман. Бирон ҳафтадан кейин у киши ишга чиқадилар. Албатта бу масъулиятли масала. Балки мен билан ўзаро маслаҳат қилиш пиятлари бордир. Ҳар қалай бу масала очик қолмайди. Бир қарорга келсак, мен сизга дарров телефон қиламан, топтираман. Сиз ҳозирча дам олиб тура турунг. Онамиз ҳам сизни соғиниб қолган бўлишлари керак, олдиларида юрсангиз, кўнгиллари тоғдек кўтарилади. Айниқса, отағизининг вафотидан кейин,

у кишига ҳамдард бўлиб туриш ҳозир зарур. Ўзингиз тушунасиз.

— Ҳа, Шерали Сафарович, албатта.

— Омон бўлинг, — деди Сафаров хайрлашиш учун қўл чўзиб. — Дарвоқе... Қай йўсида айтсамикин?.. Потўгри тушунишингиз мумкин...

— Айтаверинг, — деди Исломо ҳадиксираб.

— Кўнгил-да... Исломожон... Шу... Мухсин Кабирович мўйлов қўйган ёшларни... нима десамикин... унча...

— Ёқтирмайдилар. Тўгри тушундимми?

— Баракалла, тўппа-тўгри, — деди Сафаров енгил тортиб. — Буёғи ўзингизга ҳавола.

— Лабимнинг тепасида чандик бор, — деди Исломо санимий тарзда кўнгилсизланиб. — Ёшликда йиқилганман. Шунинг учун мўйлов қўйгандим.

— Исломожон, — деди Сафаров зорлангандек. — Менга қолса соқол қўйинг. Аммо... Мухсин Кабирович феъллик одам. Шу томонини сизга айтиб қўйишим лозим деб ўйладим-да, ука... Яна ўзингиз биласиз...

Ўн кунга қадар Сафаровдан дарак бўлавермади. Бундай жимликин Исломо Кабировнинг феъллига, мўйлови унга ёқмаганига йўя бошлади, шаҳарга қайтиб кетиши, ишнинг ўша ердан ахтариш йўллариини чамалай бошлади.

Бир кун тушлик овқатдан кейин телефон жириглаб қолди, Исломо отилиб бориб трубкани олди, Сафаровнинг овозини таниди.

— Хўн бўлади, — деди Исломо, юраги така-пука бўлиб. — Раҳмат!.. Ўзлари қабул қиладилар? Раҳмат! Бир соатда етиб бораман. Алё? Маориф бўлимига, дейсизми?.. Лаббай?.. Шимим?.. Тушунарли... Майли, Шерали Сафарович...

Исломо трубкани қўйиб, чорнояга ҳолсиз ўтириб қолди, оёқлари қалтирар, юраги гушиллар эди. Шу аснода бир оз ўтиргач, у секин ўрнидан туриб, ошхонага кирди, газга сув қўйди, қайноқ сувни келтириб ойна олдида тур-

ди, совуни кўпиртирди, одати бўйича икки юзига, кейин мўйловига суртди, обдан ишқадди, устара юритди...

Кейин водопровод краи остида ишқириб ювинди, хонасига кириб кийимини ўзгартирди, каравотида сочилиб ётган китоб «декабрет»лар исёни ҳақида ёзилган авторефератларни йиғиштирди, столи галадонига ташлади, яна ойпага қаради: мўйлови остидаги қуёш тегмаган эти оқиш, лабини устида кичкина чандиқ бор эди. «У куни шахматда қолиб бердим, — ўйлади Ислом, мўйловсиз лабини силаб. Бир печа йил мобайнида устара тегмай эти позиклашиб қолган эди, кафти дағал кўринди. — Мана бугун... мўйловимни қириб ташладим... Кейинчалик нима бўларкин? Фельлик одаммиш... Унга яна бирон ерим ёқмай қолса-чи? Қанақа кийинишимниям сўрайман шекилли... Кимга уйланишимниям... Қанақа одамлар билан алоқа қилишимниям... Қайси тўйга, қайси азага боришимниям... Шахмат... Мўйлов... Шим... Учта шартни бажардим. Тўртинчиси қанақа бўларкин?..»

Д р а м а



Икки пардали пьеса

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Акбар Содиқов	— 60 ёшларда.
Қосим Мансуров	— 50 ёшда.
Арслон	— Акбарнинг укаси, 38 ёшда.
Ортиқ	— Акбарнинг куёви, 35 ёшда.
Зулфия	— 5 ёшли қизча.

Биринчи парда

Саҳнада — кенг даҳлизли уй. Ҳовлида стол, стуллар. Новдадан тўқилган креслолар. Уйнинг ёнида шинамгина ошхона. Пижама кийган Акбар қозон тепасида озора.

Чан томондаги арқонда иккита ҳўл костюм-шим илиғлиқ. Унг томонда мевали дарахт бор, йўғон бир шохига сиртмоқ илинган.

Рўпарадаги даҳлизли уйдан сарнойчан, майка-трусси устидан тўп кийган, чамаси, эллик яшар одам отилиб чиқади, уйнинг орқа томонига югуради. Бир оздан сўнг у сочиқ билан оғзи буринини артиб, қайтадан ух тортиб, тўқима креслога ўтиради.

Ошхона эшигида ҳўл сочлари таралмаган Акбар пайдо бўлади.

Акбар (*Қосимга*). Қалай, ошна, сал енгил тортидингизми?

Қосим (*аранг*). Ичим сувга тўлиб кетган эканми, ҳеч тугай демайди.

Акбар. Йигитлар сизни силкитишганда ичингиздан бир челака сув тушди.

Қосим. Бир челака? Унисини билмайман. Кимдир сочимга ёпишганини биламан, қолгани эсимда йўқ. Хушимга келиб қарасам, тепамда бир талай оқ халатли одамлар ивирсиб юришини. Яхшиям сочим бор экан, бўлмаса нима қилар эдингиз?

Акбар. Кийимингиз бор эди. Яланғоч одамни олиб чиқини кийин бўлади. Қўл сирганиб кетаверади. Хуши унда бўлса, жон талвасасида қутқарувчига ёпишиб олади. Ўзи билан тортиб кетади сув тагига.

Қосим. Шунақа экан, сиз нега қўрқмай ўзингизни сувга ташладингиз? Ахир сизнинг чўктириб юборишим мумкин эди-ку? Еки сузини бўйича разрядингиз борми?

Акбар. Разрядим йўғу, моржман. Ёзини-қинини чўмилангиз. Анҳорда. Қарасам, узоқдан қутқарувчилар командаси моторли қайиқда келишяпти. Шартта ўзимни ташладим.

Қосим. Қутқарувчилар келишяётган экан, нега сакрадингиз?

Акбар. Улар етиб келгунича (*ишқарига қараб олади*), сиз чўкиб кетган бўлардингиз. Бир оз бўлсаям, сизни ушлаб туриш керак эди. Агар қутқарувчилар етиб келишмаганида — қирғоқ анча олис — билмадим, нима бўларди. Балки иккаламиз ҳозир биров жойда ёнма-ён ётармидик...

Қосим (*ўйланиб*). Бари бир ишонгим келмайди.

Акбар. Нимага ишонгингиз келмайди? Омон қолганингизгами?

Қосим. Омон қолганимга ишониб турибман. Мен сизнинг қилган ишингизга... Ахир хавф аниқ экан-ку. Сизни ҳам ўзим билан бирга олиб кетишим мумкин эди! Ақл бовар қилмайди. Сиз ё ўз кучингизга ишонгансиз, ё... кечирасиз, галатиноқ одамсиз...

Акбар кулади.

Агар сувга сакрамаганингизда, биров сизни, чўкаётган одамни қутқармадинг, деб айбламасди-ку! Ҳа, бақирб-чақириб одам тўплашингиз, сузини билмайман, дейишингиз мумкин эди! Биров сизни текширармиди?

Акбар. Сузини билмади-ку.

Қосим. Сузини биласиз, аммо ўзингиз ҳозироқ, чўкаётган одам жон талвасасида қутқарувчига маҳкам

ёпишиб олади, чўктириб юбориши мумкин, дедингиз-ку?!

А к б а р. Тўғри... *(Ошхона ичига қараб олади.)*

Қ о с и м. Демак, шахсан сиз учун ўлим хавфи муқаррар эди, шунақами?

А к б а р. Оғайни, коньяк бор, элликта-элликта отамизми ошдан олдин? Қон югуради...

Қ о с и м. Яхши бўларди-ю, соат бешга катта идорага чиқишим керак. Ишим яхши битса, ўзим қисталанг қиламан! Қайтиб келиб.

А к б а р. Ихтиёрингиз, сая қон югурсин дедим. Ўлмай қолганимиз учун...

Қ о с и м. Тавба!

А к б а р. Ҳм?

Қ о с и м. Сиз бунақа сўзларини осонликча айтворганингизга ҳайронман! Ахир тасодифдан ўлмай қолдик-а! Тасодифдан! Мен-ку, майли, ўз подонлигим натижасида чўкиб кетсам, кўргилик, айб ўзимда кетардим. Аммо сиз бор ажални кўриб туриб, ўзингизни сувга ташлашингиз!.. Ақл бовар қилмайди! Еки ҳаётингиз ўзингиз учун шунчалик қиммати йўқ, аҳамиятсизми?

А к б а р. Нима қилишим керак эди? Биров чўкаётганини кўриб туриб, ўзимни кўрмасликка олиб, қайрилиб кетишим керакмиди? Мен яшашни ўйладим ўшанда. Очиғи, ўйлаганим ҳам йўқ. Ўйлашга фурсат ҳам йўқ эди. Битта чора — сакраш эди. Ўйласам, сиз мана бу ерда турмаган бўлардингиз. Мен ҳам яшашни истайман.

Қ о с и м. Яшашни истаган одам, била туриб ўзини сувга ташлайдими?

А к б а р. Агар ўгирилиб кетганимда, буёғига қандай яшар эдим, ўйлаб кўринг? Сузишни била туриб, чўкаётган одамни кўра туриб... Бировнинг ажалини бир умр кўтариб ўтиш, ахир, иссоф қилинг, менинг ҳам тинч ухлагим келади. Нима, менинг ўрнимда сиз бўлганингизда сиз ҳам шунақа қилмасидингиз? Албатта, сиз ҳам сакраган бўлардингиз. Аминман. Буёқдаги умримиз фойдага қолди.

Қ о с и м. Худо сизни етказганини қаранг, бир қили-

гим унга ёқиб кетган экан-да, бўлмаса ҳозир ётардим, сувнинг тагида бўкиб. Бу ишингизни бир умр унутмайман, ошна! Оғайни бўламиз! Уйимнинг тўри сизники! Хизматингизга доим тайёрман!

А к б а р. Қутқарувчиларга раҳмат. Ўз вақтида етиб келишди азаматлар.

Қ о с и м. Комсомол кўлида айни шу пайт нима қилиб юрувдингиз? Тагин келиб-келиб ўша осма кўприкда, худди мени қайигим тўнтарилиб кетган жойда?

А к б а р. Биларсиз, Комсомол кўлининг нарёғида республика архиви бор. Тўрт қаватли сариқ бино. Ўша ёққа кетаётувдим. Одатда шу Комсомол кўли орқали ўтаман. Ўзингиз-чи? Битта ўзингиз нима жин уриб қайиқда сузиб юрувдингиз? Е ёшлигингиз эсга тушиб кетдими?

Қ о с и м. Ёшлигимам эсимга тушиб кетувди. Бир иш билан Тошкентга келувдим катта идорага.

А к б а р. Командировкагами?

Қ о с и м. Йўқ, ўз ҳисобимдан. Қабул қилишадим, ёзилиб келдим. Депутатлик ишларим... Вақтим бемалол, овқатланиб, ўша ёққа бориб қолибман. Қишлоқ хўжалик техникумини шу ерда тугатганман, ўша ўспирин пайтларимиз эсимга тушиб, боғ айлангани кирдим. Пахта кампанияси, студентлар кам, қарасам қайиқлар бўш турипти. Бир студентлик давримни хотирлай, деб қайиқ олдим, бинойидек ҳайдаб кетдим... Шундоққина ёнимда сув устида қалқиб турган рангли фоторасмга кўзим тушиб қолди. Ярим ялангоч қизларининг расми экан, кўргим келиб, шундоқ кўлимни чўзганимни биламан, шалоп этиб қайиқ тўнтарилиб кетса бўладими. Сузишни яхши билмайман, ўзимни йўқотиб қўйдим. Қолгани ўзингизга маълум.

А к б а р. Қанақа экан?

Қ о с и м. *(тушунмай)*. Нима қанақа экан?

А к б а р. Ярим ялангоч қизлар?

Қ о с и м. Ие! Гапингизни қаранг. Қўлим етгани ҳам йўқ!

А к б а р. Ярим ялангоч қизлар расмини кўриб, сайр

қилмоқчи бўлибсиз-да. Ният эгри бўлса шунақа, одамни чалади.

Қосим. Рост. Бизнинг ёшимизда қизлар расмини томоша қилишни ким қўйипти? Ҳа, энди, ошна, асл нусхасига қулочимиз етмагандан кейин, расмига чўзиламиз-да. (Кулади.) Хужжатлар ивигани яхши бўлмади-да. Сиеҳи суркалиб кетипти, биронта сўзини ўқиб бўлмайди. Яхшиям эрталаб муҳим хужжатни топириб келувдим-а?

Акбар. Ўзингиз омон қолганига шукур қилсангиз-чи.

Қосим. Қуридимикин, бир қарай-чи, гиламга ёйиб кўювдим. (Уйга кириб кетади.)

Акбар ошхона томон юради, шу пайт дераза тоқчасидаги телефон аппарати жиринглайди. Акбар тез бориб, трубкани олади.

Акбар. Алё! Алё! Пуф! Пуф! Алё! Ҳа, шу номер. Термиздан? Ҳа, ҳа! Эшитаман. Хўп. Ҳа, мен, Содиқовман... Раҳмат... Тоҳир? Ваалайкум ассалом!.. Яхши... Тузук... Ўзинг қалайсан? Практиканг қандай ўтипти?.. Мустақил ўзинг иш олиб бордингми?.. Қалай, ўғлим, ҳали тажрибанг жуда кам, қийналиб қолмадингми?.. Ўқитувчи?.. Бугун суд мажлисида кўрилади?.. Қўлингдан келганича яхшилик қил... Яхшилик бари бир ёмонликдан яхши, болам... Албатта, кўнглинг сезиб турган бўлса, ёнини ол бечорани, ҳимоя қил, бўлмаса икки ямлаб бир ютворинишди! Ҳа! Шунинг доим миёнида сақла, ўғлим! Иссик пасайдимми?.. Биз томонларда салқин тушиб қолди, костюмда юрибмиз... Аянг? Онанг Марямнинг уйига телефон қилиб кўр, ўшатта аянг... Кейин биласан... Ҳа... Ўйлама бунини, ўзингга пухта бўл. Хўп. Хайр!..

Трубкани қўяди. Бир зум жим ўтиради. Юмуши эсига тушиб, ўридан туради, ошхонага кириб кетади. Кангир товушни эшитилади. Уйдан сочини тараб Қосим тушади, оёқлиқ кийимларини ушлаб кўради, костюмин ағдариб қўяди. Сиртмоққа қарайди, таажжуб бўлади.

Қосим (ошхона томон овозини кўтариб). Ошна, отингиз нимаиди?

Акбар (ошхонадан овози келади). Акбар Содиқов!

Қосим. Акбар ака, ўғлингиз билан гаплашдингизми дейман?

Акбарнинг овози. Ҳа, Қосимжон, ўғлим билан. Иسمи Тоҳир. Термизда, практикада. Маслаҳатли гани бор экан...

Қосим. Болалардан нечта, Акбар ака?

Акбарнинг овози. Тоҳир институтни бу йил тугатади. Кенжамиз Саттор армияда. Волгоградда. Бир йилдан кейин қайтади. Қизимиз Марям тўнгичимиз. Ўзатилган.

Ошхонадан чиқади.

Ўзларида нечта?

Қосим. Бешта. Ҳаммаси қиз. Хотини ўғил тугмади. Миждози шунақа экан. Иккитасини чиқарганман. Учунчиси ўиничини тугатяпти. Етилиб туринти. Буёғига, Акбар ака, келин ахтариб ўтирмайсиз. Насиб қилган бўлса, ажаб эмас, оғаничилигимиз янаям мустаҳкам бўлиб кетса.

Акбар. Ҳозирги ёшларни биласиз, одам бирон нарса дейишга чўчийсан киши. Аммо тақдир насиб қилган бўлса, ажаб эмас...

Қосим. Муродимизга етайлик...

Акбар. Қорин қалай, ошна? Очқаб қолмадингизми?

Қосим. Ҳали сув кўп (кулади). Очгани йўқ.

Акбар. Ҳозир гуруч соламан. Хаш-наш дегунча пишади. Ўтираминг отамлашиб. Бугун шу ерда қоласиз.

Қосим. Жуда сизга дардисар бўлар эканмиз-да? Сизлар шаҳарликлар, ёлғизликни ёқтирайсизлар...

Акбар. Ие, унақа деманг, ошна. Одам тафтини одам кўтаради.

Акбар. Уй бемалол. Хотин аразлаб юрипти. Қиз-шикида.

Қосим. Ким?

Акбар. Хотиним осган. Мени кўрқитиш учун. Тавба-тазарру қилдириш учун. Чўккалатиш учун! Ўз измига мени солиш учун. Гўё менинг дастимдан ўзини осмоқчи бўлиб!

Қосим. Хўш, нима бўлди? Осдими ўзини?

Акбар. Қаёқда?! Осиб бўпти! Жон ширин. Шунчаки — аёлларининг найранги!

Қосим. Найранг ҳам шунақа бўладими? Одам инфаркт бўлиб қолиши мумкин бунақанги найрангдан. Ахир найранг ҳам эви билан-да!.. Нима гуноҳ қилувдингиз, хотинингиз дастингиздан ўзини осмоқчи бўлибди?

Акбар. Суриштирганим учун.

Қосим. Нимани суриштирганингиз учун?

Акбар. Боғини суриштирганим учун!

Қосим. Боғини? Қанақа боғини?

Акбар. Охирги пайтда ҳаётимиз бошқача йўлга кириб кетаётгандек бўлиб қолди. Рўзгоримизда галати матоҳлар пайдо бўла бошлади... Жўра-жўра атласлар, қоракўл терилар, хрустал идишлар... Бу матоҳлар қаёқдан келяпти, ахир бу нарсалар фалонча пул туради, қаердан оляпсан, дедим, хотиним, узумини енг-у, боғини суриштирманг, деди. Меники тутиб кетди, роса жанжал кўтардим. Ҳали сен менга ҳаром нарсаларни раво кўрдингми, деб хўп исканжага олдим. Бояги айтган мақолнинг — ярамас мақол, мен бундай сўзлардан нафратланаман, ҳозир кўтариб келган нарсаларингизни эгаларига олиб бориб бер, деб туриб олдим. Ўзини хушидан кетганга солди, найранг ишлатди, юраги ёмон бўлиб, дори ичди, дарахтга арқон ташлади. Мен ўз айтганимда туриб олдим, нарсаларини бир бўхча қилиб, қўлига тутқаздим, уйдан чиқариб юбордим. Бир ҳафта бўлди, қизиникида. Арқон ҳали ҳам жойида турипти... Ёш бола билмай бирон ножўя иш қилиб қўйса, қойинимиз, жазо берамиз. Аммо катталар билиб туриб попок иш қилса, ахир бу — бедодлик-ку! Қандай чидаш мумкин?! Ахир ҳалқимиз қаҳатчилигини кўрган, босмачилар билан кураш-

ган, галаба учун Ватан урушида қонини тўккан пок, ҳаромдан ҳазар қиладиган халқ эди! Кимлар чалғитди?! Қанақа бало ичимизга кириб олди?! Нима учун алдаш, бировнинг насибасига кўз олайтириш, ёмонни яхши дейиш, бегуноҳни жазолаш одат тусига кириб қолди. Ахир, дод дейиш керак!.. Дод... (Сергак тортиб.) Кечиринг... қизишиб кетдим...

Улар бир неча дақиқа жимиб қолинади.

Қосим (сиртмоққа қараб олиб). Бир нарсая ёдимга тушиб кетди... Областимиз марказида янги театр биноси қурилган. Уч йил бўлди ишга тушганига. Шаҳримизнинг фахри. Область миқёсида уюштирилган катта мажлислар ўша театрда ўтказилади. Бунақа пайтларда ҳамманинг эътибори шу бинода бўлади — атрофга гуллар экилади, қуриб ётган фонтан ишга туширилади, сутчиноқлар тузатилади, машиналар тинмай сув сепилади. Шу театрда режиссёр бўлиб ишлайдиган йигит бизнинг ёнимиздаги уйда ижара олиб турарди. Таниш эдик, баъзан кўришиб, суҳбатлашиб турардик. Ўзи бошқа шаҳарлик, мусофир, одобли йигит эди. У саҳналаштирган бир пьеса муваффақиятли чиқинти шекилли, театр кассаси атрофида одам тўпландиган бўлиб қолди. Икрокомда ишлайдиган амалдорлардан бири ҳам оиласи билан бориб пьесани кўринти, аммо томоша тугагандан кейин режиссёрга эртага олдимга чиқинг, деб совуққина хайрлашиб машинасида жўнаворишти. Режиссёр эртасига унинг қабулига бориб бир нарсани билипти. Яъни, пьесада қатнашадиган салбий қаҳрамоннинг исми ҳам, фамилияси ҳам — айнан ўша раҳбарникига ўхшаш экан. Шуниси унга ёқмай, салбий қаҳрамонини ўзгартиринг, деб талаб қилибди, аммо режиссёр, бу менинг ихтиёримдаги ишмас, пьесага ўзгартириш кирита олмайман, бу таниқли ёзувчининг асари, республикамизнинг деярли ҳамма театрларида ўйналади, деб, хуллас, рози бўлмапти. Шундан кейин режиссёрнинг пайига ту-

шиш ишлари бошланиб кетипти. Аввалига репертуардан пьесани олдириб ташлашипти, кейин одам кўйиб, режиссёр йигитни ичиришипти. Йигит хушёрхонага тушипти, коллектив орасида унинг хулқини муҳокама қилишипти, маданият министрлигига унинг устидан расмий хат юборишипти. Натижада бечора йигит бадном бўлиб, ишдан бўшатилипти. Мен ўша йигитнинг қисматига ачинаман. Салбий қаҳрамон номини ўзгартишдек арзимаган ишга ўжарлик қилиб, ўз тақдирини таҳликага солиб қўйипти. Бунга нима дейсиз, Акбар ака?

Акбар. Мен сизга қадимий бир ривоятни айтиб берай. Хулосасини ўзингиз чиқариб оласиз...

Қосим. Қани, эшитайлик-чи...

Акбар. Кўзи кўр бир одам ҳассасини дўқиллатиб қаёққадир кетаётган экан, фавқуллоҳда олдидан катта ариқ чиқиб қолипти. Нима қилишини билмай гаранг бўлиб турганида, кимдир қўл берипти. Кўр нотанишнинг қўлини ушласа, башмалдоғида суяги йўқ экан. Хизрлигини англаб, кўр унга маҳкам ёпишипти, қўлини кўйиб юбормапти. Хизр унга юзланиб, эй, бечора кўр, тила тилагингни, кўзинг ожиз экан, сўра, мен илтижоингни худога етказаман, кўзинг очилади, ёруғ дунёни, қуёшни, осмонни, қизлар жамоли-ю, гўдаклар табассумини кўрадиган бўласан, илтижоинг борми, депти. Кўр, илтижоим бор, фақат битта илтижо, умрим бўйи орзу қилиб келган илтижо. Сўра, Хизр, худодан, у ҳаммани кўр қилсин, депти. Қосимжон, ўтира туринг, гуруч солиб чиқаман...

Қосим. Бемалол, Акбар ака...

Акбар ўридан туради.

(Акбарга). Фурсатдан фойдаланиб, бир идорага телефон қилиб олсам — майлими, Акбар ака?

Акбар (ўйлида тўхтаб). Шуниям сўрайсизми, ошна? Қилаверинг телефон, бемалол. Хоҳласангиз, уйингизга кўнгиروق қилиб олинг.

Қосим. Раҳмат...

Акбар ошхонада гойиб бўлади. Қосим телефонга яқинлашиб номер теради.

(Телефон трубкасига.) Алё? Салом алайкум. Кечирасиз, бу мен, Мансуровман. Эрталаб ариза ташлаб, қабулга ёзилиб келувдим. Соат бешга тайин қилувдингиз... Раҳмат, албатта бўламан... Марҳамат. (Акбарга.) Акбар ака, телефонингиз номери қанақа?

Акбар (ошхонадан бошини чиқариб). Қирқ тўрт, олтмиш уч-етмиш уч!

Қосим. Раҳмат. (Трубкага.) Қирқ тўрт, олтмиш уч-етмиш уч... Раҳмат, кечирасиз безовта қилганим учун — кутаман.

Қосим трубкани қўяди, маълум ҳаяжонда келиб, жойига ўтиради.

Акбар ошхонадан помидор-пиёз солинган идиш олиб чиқади, пичоқни пиёла тагига қайраб, ачиқ-чучук қила бошлайди.

Акбар. Шикоят билан Тошкентга келганга ўхшайсиз...

Қосим. Шикоят деса ҳам бўлади, Акбар ака, ариза деса ҳам... (Ўйланиб.) Мен шаҳар Советининг депутати-ман. Сайланганимга бир йил бўлди. Одатда депутатлар ўз сайловчилари билан учрашувлар ўтказиб туришади. Сайловчилар ўз депутатларига ҳар хил топшириқ, илтимослар билан мурожаат қилишади. Мен ўз сайловчиларим билан учрашганимда, бир неча йиллардан бери судралиб келаётган, мундоқ олиб қараганда, бажариш унча қийин бўлмаган бир иш кўтарилиб қолди. Гап шундаки, шаҳримиз четроғида бир эски маҳалла бор, беш юздан ортиқ хонадондан иборат. Ҳар бир хонадонда ўртача бешта одам яшаса, демак, маҳаллада икки ярим минг атрофида аҳоли

туради. Маҳалланинг ёнидан шаҳар марказига борадиган йўл ўтган, айни ўшатта автобуслар тўхтайдиган бекат бор. Аммо йўл билан маҳалланинг ўртасида канал бор, кўприк бўлса икки чақирим нарида...

А к б а р . Ҳа, демак, автобус бекатига чиқиб олиш учун одамлар кўприккача икки чақирим пиёда юришлари керак? Тўғри тушунадими?

Қ о с и м . Тўппа-тўғри. Автобус бекатига қайтиб келиш учун яна икки чақирим йўл босиш керак. Жами тўрт чақирим. Кўплари шаҳарда ишлашади. Қиш совуқ, ёз иссиқ, болалик аёллар, ҳар турли мактабларга қатнайди-ган ўқувчилар, кўнлари шаҳар бозори-ю, магазинларидан нарсалар харид қилинган сумка-тўрвалар билан қайтишади. Бу албатта, ўзингиз тушунасиз, осон иш эмас. Уларнинг талаби шу бўлдики, каналдан яккаоёқ бўлса ҳам бекатга ўтадиган кўприк қурдириб беришга ёрдам бериш, деб сўрашди. Менга бу нарса жўи кўриниб, шартта ваъда бериб юбордим, ншга киришиб кетдим. Қарангки, билсам, бу жуда мушкул иш экан. Бормаган ташкилотим қолмади. Ҳамма жойда битта жавоб — кўприк қурилиши шаҳар генерал планига киритилиши, кўприк учун маблағ ажратилиши, лойиҳа тузилиши, бирон қурилиш ташкилотига юкланиши зарурлигини айтишди. Ҳамма иш жойида бўлса, кўприк келажак беш йилликда қурилар экан. Мен масаланинг бу томонини назарга олмаган эканман, ўзимни йўқотиб қўйдим, сайловчиларимга ўйламай-нетмай ваъдани бериб юборган эканман, уларни кўрсам, ўзимни четга оладиган бўлиб қолдим. Қачонгача ўзимни олиб қочиб юраман, мулзамлик ёмон, аввалги ой самолётга ўтириб, Тошкентга учиб келдим, тўппа-тўғри Госплан деган баланд идорага кириб бордим. У ерда ҳам ўша жавобни олдим. Шумшайиб қайтиб кетдим. Бошим қотиб қолди. Бир ошнам яхши маслаҳат бериб қолди. Бор-йўқ гапни икки варақ қоғозга ёзиб, яна келдим, Марказий Комитетга кирдим, дардимни айтдим, қоғозларимни топширдим, раҳбарлар қабулига ёзлдим, мана, бугун соат бешда қабул

қилишади. Ҳозир энди, нима бўларкин, деб юрагим такапука бўлиб турипти, Акбар ака...

А к б а р . Яккаоёқ кўприк ҳам иш эканми? Одамларнинг ўзлари ҳашар қилиб бўлса ҳам қуриб олишса бўларди-ку.

Қ о с и м . Қурмоқчи бўлишган. Маҳаллада мажлис қилиб, солиқ солишган, пул тўплашган, керакли ускуналарни ҳам топишган, аммо аллақандай бошқарма, қурилиш лойиҳасини тузиш керак, ҳамма инженерлик режаларни ҳисоблаб чиқиб, тасдиқлатиш керак, деган ваз ж билан ишларни тўхтатиб қўйган. Икки қирғоққа қоқилган ходалар, тортилган симлар ҳали ҳам турипти, болалар ундан сувга калла ташлашади. Кўп болалар айланиб боришга эриниб, симдан осилиб нариги томонга ўтиб олишади. Сувга тушиб кетганлари ҳам бўлган.

А к б а р . Симларни уздириб ташлаш керак. Бўлмаса бир фалокат юз бериши мумкин.

Қ о с и м . Агар бугун гапим ўтмаса, бориб уздириб ташлайман.

А к б а р . Гапим ўтмаса, дейишингиздан, ўзингиз ишингиз битишидан шубҳадансиз?

Қ о с и м . Энди, Акбар ака, борадиган жойим — катта даргоҳ. Улар республика миқёсида фикр юритишади. Мен бўлсам қанақадир етти метрли яккаоёқ кўприк билан кирсам, майда масалага ўхшаб қолмасмикин?

А к б а р . Менимча, Қосимжон, ўзгаларнинг гапини ейтиш, маффаатини ҳимоя қилиш — майда масала эмас...

Танаффус.

Иккинчи парда

Ўша кун, ўша ҳовли, ўша жиҳоз. Акбар Қосимнинг костюмига дока орқали дазмол босяпти. Радиолдан музика товуши аранг эшитилиб турипти. Эшик жириглайди, тақиллайди. Акбар радиони ўчириб, эшикни очади. Ҳовлига Арслон билан Ортиқ киради. Акбар эшикни қия ёниб келади. Арслон билан Ортиқнинг таъби хира.

Акбар (*икковига.*) Ўтиринглар. Қоринларинг қалай? Ош бор. Иситиб келаман.

Арслон. Ака, қоринимиз тўқ. Уринманг.

Акбар. Бўлмаса чой ичинглар.

Кетади, ошхонадан чойнак билан пилалар келтириб, столга қўяди. Меҳмонларга чой тутлади.

Қалай, тинчмисизлар? (*Арслонга.*) Темурнинг ўқишлари қандай?

Арслон (*ноҳуш*). Чакки эмас...

Акбар. Сиз қалайсиз, Ортиқжон? Марям яхшими? Болалар?

Ортиқ. Раҳмат, ада, юришилти...

Акбар. Авзонинглар бузукрок? Тинчликми?

Арслон. Тинчликми деб биз, ака, сиздан сўрамоқчимиз?

Акбар. (*кўнгли нимадир сезиб*). Тинчлик. Нимайди?

Арслон. Ака, қачон қуйиласиз ахир? Найрангларингиз қачон қолади? Яна қанақа жанжал кўтардингиз? Қачон қулогимиз тинчийди? Ахир кўчада юра олмайди-ган бўлиб қолдик-ку! Нима, бу шаҳардан кўчиб кетайликми энди? Тўртта неварангиз бор-а!

Акбар. Тўртта неварам бўлса, нима қипти? Салла ўраб, мачитга қатнайми? Ё кавуш кийиб, худойихоналарга юрайми? Бир тақводор қўшнимиз бор, араб ҳарфи босилган китобни кўрса, қуръон, деб ўйлайди — ўзи китоб варақларини йиртиб, муюлишда посвой ўраб сотади, ўшанинг ишини қилайми?

Арслон. Ака, яна тушунмадингиз, яна тутақипсиз.

Акбар. Сенлар мени доим шу қиёфада кўрмоқчи

бўласанлар! Сен, Арслон, тўртта неваралик бўлдингиз, энди тоат-ибодатни ҳам ўйланг, деганларинг эсимда!

Арслон. Ака, қизишманг. Олдин сўранг, нега олдингизга келдик экан?

Акбар. Хўш?

Арслон. Бир танишим қўнгиروق қилиб қолди, устингизда жиққа хўл костюм, аллақандай ҳамтовогингиз билан трамвайма-троллейбус юрган эмишсиз. Кейин милиция ходими сизни ушлаб олипти, штраф тўлабсиз. Шу ростми?

Акбар. Рост. Кийимми кўриб, таксичи олмади, трамвай-тролейбусга чиқишга тўғри келди. Нимаси гуноҳ?

Арслон. Нега таксичи олмади?

Акбар. Кийимларимиз хўл эди, шеригим оёғида аранг турарди.

Ортиқ. Нега кийимингиз хўл эди, ада? Биров сизни сувга итариб юбордим?

Акбар. Ўзим сакрадим. Ўз хоҳишим билан!

Ортиқ билан Арслон бир-бирига маъподор қараб олишади.

Ортиқ. Ада, мориклигингизни биламиз. Авваллари кийимингизни ечиб чўмилардингиз, энди янгича ихтиро қилмоқчи бўлибсиз-да, а?

Акбар. Кийим ечишга вақт йўқ эди.

Ортиқ. Вақт йўқ эди?.. Ҳм... Нега вақт йўқ эди?

Акбар. Одам чўкиб кетаётувди. Қутқариш керак эди.

Ортиқ билан Арслон яна бир-бирига қараб олишади.

Арслон. Қутқардингизми?

Акбар. Қутқардим! Ана, ичкарида ётипти. Қараларинг, ишонмасаларинг.

Арслон билан Ортиқ бир-бирига алаңлаб туришади. Қосим ётган хонанинг эшигини очиб, мўралашади. Қайтиб келиб ўз ўринларига ўтиришади.

Ортиқ. Ие! Бу қахрамонлик-ку! Бир одамнинг жонини сақлаб қолипсиз, бу — ҳақиқий қахрамонлик! Яшанг, ада! Ўзи (*эшик томон ишора қилиб*) қанақа одам экан? Садақа-падақа ваъда қилдимми?

А к б а р . У нима деганингиз?

О р т и қ . Ха, жонни омон қолипти, ўзи бўладими?

А р с л о н . Қўйинг, Ортиқжон, биласиз-ку, акаминиз... (Ақбарга.) Менга қаранг, ака, идрокка ён бериб, гаплашайлик. Ростдан ҳам ўзингизни сувга отиб, ўша одамни қутқариб чиқдингизми? Шундоқ қап-катта одамни-я?

А к б а р . Ростдан бўлмай нима, қўғирчоқни қутқариб-манми?

А р с л о н . Шунақасиз-да, ака! Акажон! Доим бизни маломатга қўйиб юрасиз. Майли, қутқарибсиз, бу — жуда соз! Аммо ўзингиз биргалашиб чўкиб кетганингизда, ҳозир қанақа айюҳаннос бўлиши мумкинлигини тасаввур қиласизми? Қанчадан-қанча ташвиш, безовтагарчилик содир бўлишини билармидингиз?! Биз-ку майли, ахир нотаниш бир одам, деб ўз жонингизга қасд қилибсиз! Мунақа ишларга аралашиниши сизга ким қўйинти?! Ахир сиз қутқарув командасининг аъзоси эмассиз-ку. Бу ахир сизнинг ишингиз эмас, ака, бу — бошқаларнинг бурчи!

А к б а р . Сен билан мен бурч деган сўзни ҳар хил тушунамиз!

О р т и қ . Ада, ҳақиқатда ахир чўкиб кетишингиз мумкин эди-ку.

А к б а р . Мумкин эди! Аммо шу ишни қилмасам... Ахир қандай қилиб, қилмай бўлади?! Қандай? Тўғри, ҳалок бўлишим мумкин эди! Бир марта дагғал ўлардим! Аммо қочиб қолсам, умримнинг охиригача ҳар куни ўлардим! Ҳар куни! Бундан мудҳиш азоб борми одам учун!

А р с л о н . Ака, ахир биз куйганимиздан, сизнинг ҳаловатингизни ўйлаганимиздан ачиниш гапиряймиз! Наҳот шуни тушунмасангиз?

А к б а р . Менга бунақа ҳаловат керак эмас.

А р с л о н . Доим ўзингизга битта иш орттириб юрасиз, ака! Бирон ишқал чиқармаган кунингиз йўқ. Хрустал вазани девордан кўчага улоқтирган экансиз, бировнинг машинасига тушиб, тошнинг пачоқ қилипти. Уч юз сўм бериб, аранг қутулдингиз. Раҳматли онамиз, ўлимизим,

деб беш юз сўм пулни ёстиги остига яшириб қўйган эканлар, сиз балки ўша ўлимга аталган пуллارни сарф қилиб, қарзингиздан қутулгандирсиз. Бу — майли, шунчаки гап. Аммо ўша сиз кўчага улоқтирган ваза бировнинг бошига тушганда, нима бўларди? Майиб бўларди, сиз қамоқда ётардингиз!

А к б а р . Менинг хонадонимга бунақа ҳаром нарсалар аниҳор кириши керак эмас! Йигирма беш йил мен билан турмуш қилган келиннинг аллақачон феъли атворимни ўрганиб олса бўларди! Йўқ, уни ҳам йўлдан оздирди-ларинг! Қоракўл ёқали пальто тиктириб кепти, ечиб улгурмасидан, йиртиб ташладим. Бир қути ҳар турли француз атирлари — ҳар биттаси эллик сўмдан арзон эмас. Ҳаммасини сиңдириб, ҳовлини этагига кўмиб ташладим, ҳали ҳам хиди аримайди, бутун маҳаллага анқиб кетган, бир чақирим наридан димоққа уради. Бари бир келиннингга сабоқ бўлмади, энди қарасам, сервантда хрустал вазалар пайдо бўлиб қолти! Улоқтирдим! Демак, келиннинг, қўлида хирургик пичоқ, операция пайтида касалнинг жонини сақлаб қолишни ўйлаш ўрнига, ундан унадиган совгани ўйлар экан-да!

А р с л о н . Ака, ахир беморларнинг ўзлари сидқидилдан дарддан холи бўлганлари учун кўнгилдан чиқариб совга қилишади. Келиннинг беморнинг дилини огритмай, деб рози бўлади. Ўзлари сўрамайдилар. Наҳот шуни тушунини қийин, ака? Келиннингга берадиганлар ҳам кимданинчир ундиради. Ҳозир турмуш тарзи шунақа! Қанақа юлгичлар бор, кўзингга лўқ этиб қараб туради. Бирон нарса чиқармасанг, иш битмайди. Сиз илмли, маърифатли, зиёли одамсиз! Наҳот шу нарсалар борлигини тап олгингиз келмаса? Қачонгача китобий қондалар билан яшайсиз, ака? Балки келиннинг ўша нарсаларни ўз пулига олгандир, балки сиз у кишини ноҳақ дилини огритгандирсиз, хафа қилгандирсиз. Ахир хотинингиз — хирург, маоши кам эмас! Бирон нарса сотиб оламаи деса, қурби етади!

А к б а р . Бир қути француз атирини сотиб олишга

қурби етмайди! Қанча маош олиши маълум. Шунча нарсани сотиб олиш учун бир неча ойлаб оғзига қулф солиб қўйиш керак!

Арслон. Ҳа, бўпти. Сиз ҳақдирсиз ҳам. Аммо оқибат нима бўлади? Бировнинг машинасини пачоқ қилиб, уч юз сўмга тушдингиз. Хотинингиз араблаб уйдан чиқиб кетди, қизиникида яшаб юрипти. Хайҳотдек ҳовлида бир ўзингиз хувиллаб қолдингиз. Болаларингиз ҳар қаёқда, қизингизни бу ерга келтирмайсиз, ҳолингиздан хабар оладиган бирон кимса йўқ. Биз келайлик десак, хуш кўрмайсиз. Хотинимни кўрарга кўзингиз йўқ. Батъзи кўшиилар сизни кўрса, четлаб ўтишармиш. Ахир одамлар орасида яшагандан кейин, маълум одатларга риоя қилиш керак-да! Умрингиз узок бўлсин-ку, иссиқ жон, бирон кўнгилсиз воқеа рўй берса, тобутингизни кўтарадиган одамлар шулар-ку! Нега ҳаммани зада қиласиз? Сизни ҳатто тўйларга чақирмай қўйишти. Домкомингизни одами айтиб қолди — бир кўшинингиз етти йил азоб чекиб келган экан, бошқаларга кўшилиб кўнгил сўрагани кирмабсиз ҳам! Жеркиб берибсиз!

Акбар. Нима учун уникига кириб, кўнгил сўрашим керак экан?! Нима, у қон кечиб, Рейхстаг пештоқига байроқ қўндириб кептими — мен уни муборақбод қиларканман? Еки канал қазиб, сахрога сув чиқариштимми? Еки қон топиштимми? Бўрдоқига мол боқадиган фермада қилган ўғирлиги учун етти йил муҳлатга қамалиб кетган одам! Сенга қолса, мен уникига кириб, кўнглини овлашим, хушомад қилишим, ошини еб чиқишим керак экан-да?! Қай кўнгил билан сен, менинг укам, ўз акангга шундай ҳаром нарсани раво кўрдинг?! Сен ўз турмуш услубингни менга ҳам юқтирмакчи бўласан-а! Наҳот мени шу йўлга киради, деб ўйладинг сен? Наҳот сен мени шу қадар гўл, жиповини бурсам, қайрилиб кетаверади, деб ўйлаган бўлсанг! Билиб қўй, укам, хрустал вазани эмас, ваза қўйилган сервантчи чилпарчин қиламан, етти йил қамоқда ётиб келган ўғрининг таоми ўтган томоғимни бўғизлаб ташлайман! Аммо кўйингга кирмайман! Чучварани хом

санабсан, ука! Ҳамма бало шундаки, мен урушдан бурун минг тўққиз юз йигирма олтинчи йилда туғилганман, сен эса бир минг тўққиз юз қирқ олтинчи йилда туғилгансан, босмачилар билан курашиб, қўлида милтиқ билан болаларга дарс берган, иккинчи жаҳон урушига биринчилар сафида кетиб, Берлингача жанг қилиб борган, ғалабага ўз ҳиссасини қўшган, беш марта яраланиб қайтган ва ўша осколкалар асоратидан ўлиб кетган ота тарбиясини олмагансан! Отамиз вафот этганида олти ёшда эдинг, ҳоч нарсани англамасдинг. Отамиз тарбиясини олганингда, ҳақиқий ақиди, инсоний қайсарлик, олижаноблик нима эканини билардинг! Нотаниш одами кутқарибсиз, деб менга дашном берган бўлдинг. Бу ҳодиса менинг ҳаётимда биринчи марта учради. Сенинг ҳаётингда балки мунақа имтиҳон бўладиган, фазилатларингни бу йўсинида синайдиган ҳодисалар дуч келмагандир. Дуч келган бўлса ҳам сен уларга чап бериб ўтгансан, мен бунга аминман! Бу кўйга тушиш, ички нидони бўғиш учун биринчи сиповга чап берсанг, кифоя, қолганларига осонликча чап бериб кетаверасан, виждонинг ҳам қийналмайди, уйқунг нотинч бўлмайди. Ҳаёт ўзи шунақа, иложим қанча, деб қабихлигинг сабабини ҳаётга ағдарасан, ҳатто қабихлигинг учун ҳаётингда керакли далиллар ҳам топасан. Бир эслагини, у пайтлар студент эдинг, Оҳангарон тоғларига институтингдан практикага чиқувдиларинг. Бир студент йигит курсдоши қиз билан кийик ўти тергани чиқишганда, студент қиз оёғи тойиб, жарга қулаган экан. Йигит эса қизни ўлди, гувоҳ бўла олмайди, деб кўрганим йўқ, мен бўлак томонга кетувдим, деган экан. Сен ўшанда қаттиқ изтиробда, зўр газабда қайтувдинг. Сен ҳозир ўша Арслонмисан? Йўқ! У Арслон етмишинчи йилларда ўша тоғлар қўйнида қолиб кетган, руҳи ҳали ҳам изғиб юргандир. Агар ўша Арслон ҳозир бўлганида, ака, чўкаётган одамга қўл чўзибсиз, кутқарибсиз, яхши қилибсиз, дер эди, фахрланар эди. Эндиги Арслон бўлса, менга дашном беряпти, ўз ботқоқига торта олмаётганидан азият чекапти. Ахир, укаларим, чў-

каётган одамни кўра туриб, ёрдам бермаслик — бу жиноят-ку! Жиноят! Жиноятга мени итаришга қандай қилиб юракларинг дов берди? Қандай қилиб? Ахир бунақа яшашнинг ўзи — жиноят! Бунақа жиноят учун очиқ суд қилиш керак! Бефарқликда, тошпояликда айблаб, жазолаш керак...

О р т и қ . Жуда ошириб юбордингиз, ада... Унчалик эмас-да, ахир. Ҳа, тўғри, унча-мунча нуқсонларимиз бўлиши мумкин. Сиз, албатта бошқача одамсиз... ўз гоёларингиз, шиорларингиз бор, сиз ўша гоёларингиз талабига кўра яшайсиз. Аммо биз, укангиз Арслон, куёвингиз мен, сизни авайлагимиз келади, гоёларингизни байроқ қилиб ҳилпиратманг, кулгили бўлманг, олтмишга кириб қолдингиз, салобатлироқ бўлинг, бачкана ҳаракатларингизни қўйинг, деймиз, сиз ҳеч тушунишни истамайсиз.

А к б а р . Шунақами? Қайси ҳаракатим бачкана экан?

О р т и қ . Ўз қизингизнинг айтишича, масалан, сиз аллақанақа китоб сотиб олиб, почта орқали қандайдир ёзувчиларга жўнатармишсиз. Буни қандай тушуниш мумкин? Нима, ёзувчилар сизнинг юборган китобларингизга муҳтожми?

А к б а р . Мен ёзувчиларга почта орқали юборган китобларим аллақандай китоблар эмас, ўша ёзувчиларнинг юз минглаб нусхада нашр этилган, сотилмай, магазин тоқчаларида йиллар мобайнида чанг босиб, охири арзонлаштирилган магазинларга силқиб борган китоблари! Китоб-а! Китоб! Китоб учун бундан аянчли, бундан таҳқир қисмат борми ўзи?! Тўғрима-тўғри магазинда сотилмаган китоб арзонлаштирилган магазин тоқчасида пайдо бўлса, қанақа обрўи қолади, қанақа қиймати бор, кимга керак касодга учраган китоб? Ахир шу арзонлаштирилган китобнинг нусхалари учун неча тонналаб қогоз сарф бўлган, қаңчадан-қаңча мутахассислар нашрга тайёрлашган, босмахонадаги юзлаб одамлар меҳнат қилишган, пировардида бу китоб керакмас экан! Демак, ҳеч ким бу китобни кечалари уйқусидан воз кечиб ўқимайди, ҳеч ким шу китоб деб уйига ошиқмайди, ҳаловатини йўқотмайди. Айни бир

пайтда, яна битта шунақа китоб босмахона дастгоҳларидан қат-қат чиқаётган ва яна биттаси нашрга тайёрланаётган бўлади. Шунинг сиз бачкана иш дейсизми! Бу бачкана иш эмас, бу ёзувчиларнинг рўпарасига қўйилган ойнаси, аянчли ҳайкали, деб биламан! Ҳамманинг рўпарасида доим ойна бўлиши керак, токи ҳар бир одам ўз қиёфасини ҳамиша кўриб туриши шарт. Лоақал бир ойда бир марта. Бўлмаса одам башараси қийшайиб, баъзи кезларда махлуқ тусига кириб қолганини ўзи билмай қолиши мумкин. Масалан, Ортиқжон, сизни олайлик. Келинг, ўша ойнага биргалашиб қараймиз. Розимисиз?

О р т и қ (жилмаяди). Марҳамат.

А к б а р . Аммо айтиб қўй, башарангиз қийшайиб кўрinsa, ойнадан ўпкаламайсиз...

О р т и қ (беписанд). Бояги, жазолаш керак, деган шиорингизни амалда кўрсатмоқчимисиз? Ожизлик қиласиз, ада, бекорга уринманг. Мен ўз қиёфамнинг қапақалигини жудаям яхши биламан.

А к б а р . Шунақами? Майли, балки сиз ҳақ чиқарсиз. Лекин ойнага бир назар ташлайлик, а?

О р т и қ елка қисади, Арслонга қараб қўяди.

А к б а р . Эсингизда борми, бир йил бурун, менга насиҳат солган бўлиб, мени бошқарма мудирининг муовинлигига кўтаришмоқчи, девдингиз, гўё мен йўқ, десам, сиз гапимга кулоқ соладигандек. Унда сиз савдо бошқармасида бўлим раҳбари бўлиб ишлардингиз. Шундайми?

О р т и қ . Шундай бўлиши мумкин, ҳозир эсимда йўқ.

А к б а р . Ҳозир эслайсиз. Бу шу қадар ёрқин, бир умр хотирадан ўчмайдиган бахтли онлар бўлганки, эсда қолмай иложи йўқ. Сизлар ўшанда онла-онла бўлиб мудирингиз бошчилигида тахминан ўн киши сайр қилгани тоғ этакларига маёвқага чиққансизлар. Олдин юборилган ошпаз-у, дастёрлар боришларингизга ҳамма нарсани тахт қилиб

туришган. Дам оладиган жойларингиз, тошдан-тошга шарақлаб оқиб тушаётган сойнинг бўйида, мажнунтоллар эгилган майсазорда бўлган. Эсингизга тушянтими, Ортиқжон? Балли! Қиттай-қиттай отгансизлар, кабоб егансизлар, волейбол ўйнагансизлар, яна ичгансизлар, кайф авжида! Шўхлик қилгансизлар, майсага юмалагансизлар, курашгансизлар. Мудирингиз Шарипов ҳазил йўлига сизни от қилиб минган, хивич билан сизни урган, сиз ўйноқилаб йўргалагансиз, кейин Шарипов эркаланиб, сизни яна хивичлаган, той бўлиб кишна, деган, сиз той бўлиб кишнагансиз! Шарипов ўт олиб, олдингизга ташласа, сиз ўтни ҳам еб ташлардингиз!..

О р т и қ нинг ранги оқаради, у кўзини ердан узмайди. Арслон ичидаги газабини аранг босиб ўтиради.

А к б а р. Бу гапларни менга сизнинг хотинингиз, меннинг қизим Марям ҳазил йўлига мароқ билан гапириб берган эди. Менга деб, потўгри айтдим, онасига гапириб берган эди, мен кўшни хонада ишлаб ўтирувдим. Ўшанда Марямни эркалатиб, нуқул «Биби Марям», «Муқаддас Мария», деб атаган экансиз. Марямнинг оғзи қулоғида. Ўзингиз Муқаддас Мария кимлигини биласизми?

О р т и қ индамайди.

Мен сиздан сўраяпман. Ё ҳа, денг, ё йўқ!

О р т и қ. Яна ўша гап. Сизни менга муносабатингизни жудаям яхши биламан. Марямга совчи қўйганимизда, савдогар деганингиз. Ҳеч тақдирга тап берганингиз келмайди. Ҳатто тўйгайм бош қўшмагансиз. Қаёққадир жўнаб кетгансиз, чунки тўй сизни раъйингизга қарши бўлган эди. Тўйингиз азага айлантириб юборгансиз. Бечора Марям, хотинингиз қанчалар йиғлашган, ўз қизингизга ёндай қарайсиз-а. Иккита фарзанд кўрдик, сиз ҳамон тан олганингиз келмайди. Доим кир қидирасиз, қонмоқчи бўласиз!

Талайсиз! Боя очик суд қилиб, жазолаш керак, девдингиз, энди қанақадир «Муқаддас Мария» билан чалмоқчи бўласиз.

А к б а р. Муқаддас Мариянинг исмини биринчи бўлиб сиз айтган экансиз — ўша майсазорда! Соё бўйида! Той бўлиб кишнаганингизда! Хўш, Муқаддас Мария ким? (Арслонга.) Арслон, сен биласанми?

А р с л о н (ижирганиб). Русларнинг худосидир-да... Нега энди шу номга ёпишиб олдингиз?

А к б а р (гапга эътибор бермай). Мана, Арслон ҳам аниқ билмас экан. Ҳа, нечук Муқаддас Мария деган ном тилингизга келиб қолди?

О р т и қ. Ўшанда Рая деган ходимамиз шунақа девди, менга ёқиб кетиб, қайтара бошладим. Шундан ҳам ўян қидириш керакми энди?

А к б а р. Муқаддас Мария, яъни Биби Марям Исо пайгамбарнинг оналари бўлади. Муқаддас Мария эр кўрмай, ҳомиладор бўлиб қолган. Оллоҳнинг руҳий ихтиёри билан. Шунинг учун Исо пайгамбарни худо назарига дахлдор, деб одамлар фараз қилишади. (Бир оз жимиб қолади). Ортиқжон, шу ростми?

О р т и қ. Нима, Исо пайгамбарнинг худо назарига дахлдорлигини?

А к б а р (синовчан тикилиб). Тойчоқ бўлиб кишнаганингиз.

О р т и қ бошини четга ўтиради.

Ҳазил, деб одам нималар қилмайди, дейсиз, ука? Нима бўпти? Ҳеч гап эмас. Шариповни миндириб беш-ўн қадам йўргалабсиз, нима бўпти, белингиз синмапти-ку?.. Кишнабсиз, одамларни хурсанд қилибсиз... Лекин шу арзимас ҳангома эвазига муовин бўлиб олдингиз, тагингизда машина. Дастурхонингизда анвои мевалар — бананлар, ананаслар, аллабало ичимликлар... Болаларингизга ўша анвойи меваларни едирганингизда, ол, е, буларга мен хўжайи-

нимни устимга миндириб эришганман, бу меваларни тойчоқ бўлиб кишлаб, сассиқ ўт ямлаб топганман, дейсизми? Болалар бу хизматларингизни билиши керак, аке ҳолда қадрингизга етишмайди... (*Жилиб қолади.*) Агар раъйингизга юрсам, Ортиқжон, устимга кимнидир миндиришим, той бўлиб кишаншим, сассиқ ўт ейишим керак бўлиб қолади. Наҳот мени ўзингизга ўхшатмоқчи бўлсангиз, наҳот ўз башарангизни меникидан аъло, деб билсангиз?! Ахир башарангизни тўғри одам кўрса, хушидан кетиб қолади-ку!..

А р с л о н . Ака, жуда ҳаддингиздан ошаверманг, каттаман деб! Сал эви билан-да!

А к б а р (*укасининг гапига қулоқ солмай*). Ҳали сиз мени йўлга солмоқчи бўлдингизми? Мени ўз сўқмоғимдан олиб, сассиқ ботқоқлардан ўтган йўлингизга қўймоқчи бўлдингизми? Раҳмат! Сиздан шунча мурувват кутмовдим! Наҳот шу сиз эришган қулайликлар, тўқисликлар, имтиёзларининг баҳоси шу қадар баланд? Наҳот шу анвойи мевалар, машина, алоҳида уй — шу қадар қимматки, эвазига одам ўзи учун энг муқаддас зуннорини бўйнидан узиб ташласа? Менга қаранг, Ортиқжон, хўжайинингизнинг тагин ҳам инсофи бор экан, ҳамиятингизни аяпти. Агар у, эшак бўлиб ханграб бер ёки чўчка бўлиб чийиллаб бер, деса чийиллармидингиз?

А р с л о н (*чидай олмай*). Ака, бас! Тўхтатинг!

А к б а р (*ўшқириб, укасига*). Сен тек ўтир!! (*Ортиқжа.*) Чийиллармидингиз? Ортиқжон?.. Чийиллардингиз!!! Фақат керагидан олдинроқ чийиллаб қўйманг. Янги амалнинг ҳиди чиққанда чийиллайсиз. Агар бемаврид чийиллаб юборсангиз, бевақт қичқирган хўроздек, каллангизни узиб ташлашади.

О р т и қ (*столни бор кучи билан уради*). Бас қилинг! Ҳаддингиздан ошманг! Сиз ким бўлибсиз? Мен нима — сизга қаровманми, пои-сув сўраянманми? Сиз нима, прокурормисиз?! Прокурорлигингизни кўрсатиб қўяман! Қизингизни итқитиб ташлайман, ўтирасиз ойтовогингизни ёнингизга олиб!

А к б а р . «Ойтовоқ?» Яна қайтаринг, марҳамат қилиб.

О р т и қ . Ойтовоқ!

А к б а р . Шу огиз, шу тил сизникими?

О р т и қ . Кимники, бўлмаса?!

А к б а р . «Муқаддас Мария», «Биби Мария», деган иборалар ҳам шу огиздан чиққанми? Ё тавба!!! Демак, битта огиздан ҳам ширин, ҳам ифлос сўзлар чиқаверар экан-да? Қайсинисига ишонин керак? Қайсиниси рост! Менимча, кейингиси рост бўлса керак. Биринчиси ҳар аҳтимолга бирои чўнтагингизда тураверади. Пайти келганда, шартта чиқарасиз-у, ҳаммани лол қолдирасиз! Ўзингизни олижаноб, зийрак ва меҳрли одам қилиб кўрсатиш учун! Шунақами? Энди менга бир нарсани айтинг-чи, куёв, сиз қайси бири билан яшайсиз? Муқаддас Мария биланми ё Ойтовоқ биланми? Қайсиниси билан?

О р т и қ . Қайсиниси керак бўлса, шуниси билан!

А к б а р . Демак, биринчиси қулай пайтда — Муқаддас Мария билан яшайсиз, иккинчиси қулай пайтда — Ойтовоқ билан. Тўғри тушунган бўлсам, битта ўзингиз ҳам Муқаддас Мария билан яшайсиз, ҳам Ойтовоқ билан! Бу қийин эмасми? Ё ўзингизни ҳам икки қисмга бўлиб қўйганмисиз? Бир қисми Муқаддас Марияга, иккинчи қисми Ойтовоққа? А? Декабристлар.

А р с л о н . Ака! Нималар деб алжиллаябсиз? Декабристлар дейсиз (*хитоб*), ҳозирги гапга декабристларни нима алоқаси бор? Ақлингиз жойидами? Нима деяётганингизга ўзингиз тушунасизми, ака?

А к б а р (*ўзини тутиб*). Сени ҳали хабаринг йўқми бу иборадан?

А р с л о н . Сенат майдони, Петербург. Исён. Декабристлар. Ким билмайди буни?

А к б а р . Тўғри.

Пауза.

(Ортиққа.) Куёвтўра! Айниқса сиз бу иборани яхши биласиз. Ҳали эсингиздан чиқмаган бўлса керак. Ўшанда сиз амал поғонасидан энди-энди кўтарилиб бормоқда эдингиз. Шунинг учун ўзингизни ўта камтар, ишга берилган қилиб кўрсатиш учун бир печа йил мобайнида биронта курортга бориб дам олмагансиз. Отпускани фақат қишда, декабрь ойида олардингиз. Беш-тўртта ўзингизга ўхшаган камтар улфатларингиз ҳам шунақа декабрь ойида отпускаи олишарди. Сизлар ўшанда ўзларингизни гурур билан «декабристлар» деб атагансизлар. Эсламиз, аллақайси заводнинг бўшаб қолган пансионатини таг-туғи — ошпазларидан тортиб, массаж қиладиган жувонларигача сотиб олардиларингиз. Ҳамма нарсани муҳайё: фин «Сауна»си, гиламлар, биллиард, антиқа жиҳозлар, турли-туман таомлар, анвои ичимликлар, тунука идишли пиволар, бир кечага бориб хизмат қилиб кетадиган машшоқлар, раққосалар, жононлар... Кайф-сафо, тараллабедод! Шундай жойни сизлар «сургуни», ўзларингизни эса «декабристлар» деб атабсизлар!.. Наҳс урган шахвоний ҳаётни «сургуни», деб аташ, бадмаст иштирокчиларини «декабристлар» дейиш... Қандай разолат!

Арслон. Ака, энди булар шунчаки ҳазил йўлига...

Акбар (гапни бўлиб). Ҳазил йўлига? (Ортиққа.) Органдагиларга топширган справкангиз ҳам ҳазил йўлигами? Эсингизда бўлиши керак, ўша ишратхоналарингизни сири очилиб, тегишли идоралар шугуллана бошлаганда, типирчилаб қолувдиларингиз. Энди силжий бошлаган амалингиз чилпарчин бўлиши мумкин эди-ку — сиз аллақайси йўл билан справка олиб келиб топширгансиз!

Арслон. Справка топширган бўлса, бунинг нимаси ёмон?

Акбар. Справканинг мазмуни «мен жинсий ожизман», яъни медицина тили билан айтганда — «импотент»ман, «маиший ишларга ярамайман», дейилган экан. Ўз қўллари билан топширган эканлар!..

Ортиқ. Оғзингизга қараб гапиринг! Сизни ҳам тилингизни тийиб қўядиганлар топилади!

Акбар. Ҳм! Энди пўписага ўтдиларми?

Ортиқ. Нима ҳаққингиз бор мени ҳақоратлашга? Нима ҳаққингиз бор?!

Акбар. Мени жосусликка итаришга нима ҳаққингиз бор? Менинг ардоқларимни, байроғимни тепкилашга нима ҳаққингиз бор?!

Ортиқ (Арслонга). Ана, ўртоқ, акангизни кўриб қўйинг! Қизи менинг қўлимда, шунгаям андиша қилмаяпти бу одам. Ўз фойдасини билмаган!.. Гапга кулоқ солмайсиз, Арслон, акангиз аллақачон ақлдан озиб қолган! Мажбурий равишда жўнатиш керак, даволаш керак! Бу одам жамият учун хавфли унсур! Арслон оғайни, гапимга унанг, ўзингиз телефон қилинг...

Акбар. Сизлар бу ерда қолиб, мен жиннихонага боришим таажжубли эмас!

Арслон. Ака, тилим бор, деб валдирайверманг!

Акбар. Тек ўтир сен! Ҳали сенинг башарангга ҳам ойна тутаман, кўрасан сен ҳам турқингни!

Арслон. Раҳмат! Битта ойна ҳам кифоя. Биз сизнинг манфаатингизни кўзлаб келувдик, ҳамма нарсани расво қилдингиз! Энди биз кетамиз. Нимаики бўлса, ўзингиздан, ўз хулқингиздан кўринг! Биз сўнгги марта сиз билан суҳбатлашиб кўрмоқчи эдик, ҳаммасини яна ўзингиз буздингиз! Сизни ўзи эпақага солиш учун бошқа чора керак экан...

Акбар. Сен ҳам шу фикрдамисан, Арслон! Шунча куйиб гапирганларимни эси оққанликка йўйдингми? Наҳот фикрларим руҳий касалникка ўхшаса?.. Унда билмай қолдим, ким руҳий касал...

Арслон. Келинойим ҳам инкор қилмаяптилар — у киши врач. Кечирасиз, ака, шуларни юзингизга айтишга тўғри келди, нима қилайлик, ўзингиз тушунишни истама-сангиз. Энди бизга жавоб.

Акбар. Тўхта! Икки оғиз гапим бор сенга. Бир кунмас бир кун айтишим керак эди бари бир. Сенлар энди мени қўймайсан, билдим.

Арслон. Бўла қолнинг, шошилиб туринмиз.
Акбар. Шошма, ўтир!

Акбар шошмай туради, уйга кириб, докага ўроғлик нимадир олиб чиқади, столнинг четига кўяди. Эшик остонасида Қосим пайдо бўлади, бир оз хушига келолмай, анграйиб туради. Арслон авасига ишора қилади.

(Қосим томон йгирилиб.) Э, Қосимжон ошна, турдингизми? Уйғотвордик шекилли, а? Биз бу ерда хўи бақирдик. (Ўрнидан туриб Қосимга яқинлашади.) Уйғотганингиз жуда саз бўлди! Мен ҳозир сизни қариндошларим билан таништириб қўймаи. Марҳамат! (Қосимнинг енгидан ушлаб олиб келади). Сизни булар танишади. Сиз булар учун менга «қанақадир ҳамтовоқсиз». Нотанин бўлмаслик учун таништириб қўй. Томошамиз кейин давом этади.

Қосим. Ассалому алайкум.

Арслон билан Ортиқ совуққина саломлашинушади.

(Акбарга.) Қанақа томоша?

Акбар. Ажойиб томоша. Пулсиз. Ҳозир ўзингиз кўрасиз. Аввал томоша ижрочилари билан танишинг — бу киши Арслон, меннинг укам, фан кандидати, ривожланаётган мамлакатларининг бирига бориб тўрт йил ишлаб келган.

Қосим (Арслонга). Яхшимисиз?

Акбар. Бу киши — Ортиқжон Ҳошимов, куёвим! Бошқарма мудирининг муовини. Ўтга жуда ўч!

Қосим (Ҳеч нарсага тушунмай). Қанақа ўт?

Акбар. Кейин айтиб бераман. Кейин. Мени кўргани борганингизда.

Қосим. Қайққа кўргани борганимда?

Акбар. Жиннихонага!

Қосим. Нималар деяпсиз, ошна? Ҳеч нарсага тушунмаяпман. Жиннихона деганингиз нимаси?

Акбар. Жиннихона-да! Шуням билмайсизми? Ҳеч қачон эшитмаганмисиз? Ундоқ бўлса, сўранг булардан, булар яхши билишади. Балки бориб, бош врач билан гаплашиб ҳам келишгандир.

Арслон (ўшқириб). Ака, бас! Алжилламанг! Энди бу киши олдида ҳам майна бўлмоқчимисиз?

Акбар (укасининг гапига эътибор бермай). Ўтиринг, Қосимжон. Мана — чой, томоғингизни хўллаб олинг.

Қосим таажикубланиб иёгани олади, чой хўйлайди.

Қосим. Ўзи нима бўляпти?

Акбар. Суд бўляпти! Қайсар ака ва бебош қайнота устидан! Суднинг ҳукми аллақачон аниқланган! Бугун улар ҳукмини амалга ошириш учун бу ерга келишган! Маҳбус мен бўлганим учун охириги сўзни олмоқчиман. Ижозат борми?

Арслон билан Ортиқ жавоб беришмайди. Қосим гоҳ уларга, гоҳ Акбарга олазарак қарайди.

Сукут — розилик аломати. Бошладик... (Бир неча дақиқа жим ўтиради.) Арслон... Мана энди эсла. Хорижий мамлакатга кетишинг керак, ҳужжатларингни расмийлаштираётган бир пайт эди. Шу муносабат билан иш бузилмаслиги учун хотининг Саиданинг туғилган кунини баҳона қилиб, бир тўда раҳбарларининг уйингга меҳмонга чақирган эдинг. Институтнинг директори кайфи ошиб қолиб, Саиданинг қўлларини хўп ўнган, танцага тушиб, белидан маҳкам олган, ёғли лабларини хотинининг томоғига босган. Сен ўзингизни кўрмаганга солгансан, юмушга уйнаган қилиб, ошхонага чиқиб кетгансан. Ярим ой ўтар ўтмас хотининг, местком Ялтага арзон путёвка бермоқчи, борсам нима дейсиз, путёвка куйиб кетади, деганида, майли, бориб

кела қол, анчадан бери дам олмагансан, дегансан. Хотининг жўнатгансан, ҳафта ўтмай, институтнинг директори ҳам Ялтага кетган. Сен, тасодиф, деб ўйлагансан. Бир шеринг Ялтада хотининг билан институтнинг директори кўрган экан, оқизмай-томизмай, келиб сенга ҳаммасини айтган. Сен қулогингни кар, кўзингни кўр қилиб олгансан. Бу гап директоринг хотинининг ҳам қулогига етиб борган экан, у уйингга келиб, жанжал кўтарган, сени ҳезалак деган. Аммо сен бунга чидагансан. Ялтага бориб хотининг олдига солиб келмагансан, директоринг тумшугига мушт туширмагансан! Чунки сенинг ҳаёт-мамонтинг, ривожланаётган мамлакатга кетишларинг масаласи унинг қўлида эди! Хотининг ҳам орзуси шу эди! Шунинг учун у курортдан қайтиб келганида, чурқ этмадинг, жанжал кўтармадинг, уйингдан чиқиб кетмадинг! Акенича, ўзинг билмаганга, эшитмаганга солдинг, директоринг қолдигига шерик бўлиш учун хотининг ёнига кириб ётдинг.

Арслон. Бўхтон! Бўлмаган гап! Ўзингизнинг мафкураингиз бузук! Ниятингиз ёмон! Одамларнинг бегараз ҳаракатларини ёмон, ўзингизнинг ҳаром тахминларингиз билан ўлчайсиз! Сиз ғаламис, ҳасадгўй одамсиз! Сиз ҳаётда нукул ифлос, қингир нарсаларни кўрмоқчи бўласиз! Сиз илонсиз! Чаёнсиз! Теккан нарсангизни заҳарлайсиз! Битта гулдан ари асад, илон заҳар тўплайди. Сиз нукул заҳар тўплайсиз! Сиз илонсиз! Илоннинг бошини мажақлаб ташламаса, ҳамма нарсани заҳарлайди! Сиз ҳақиқатда хавфли унсурсиз! Сизни жамият ҳаётидан юлиб-ажратиб, махсус изоляторда сақлаш керак!.. (Ғизони чиқиб.) Саида бошқа курортда бўлган, Каримов — бошқа курортда! Улар умуман бир-бирларини кўришган эмас!

Акбар. Кўришган эмас! Нега бўлмаса шеринг гап топиб келди?

Арслон. Наҳот тушунмасангиз? Хорижий мамлакатга боришга унинг ҳам илинжи бор эди. Нима бўлса

ҳам нияти мени Каримов билан уриштириб қўйиш эди; Менинг ўрнимга ўзи кетмоқчи эди! Шунинг учун директорнинг пинжиги кираман, деб у Ялтага жўнаган, қўй сўйиб олиб борган, коньякларни тахлаб ташлаган, Каримовнинг хизматларини қилган, буёққа хотиним устидан уйдирма, бўхтон кўтариб келган! Мени шу қабиҳ усул билан майиб қилмоқчи, қулатмоқчи бўлган! Аммо мен тузогига илинмадим! Чунки мен билардим — у маккор, ориятсиз рақиб эди.

Телефон жиринглайди.

Қосим (кескин ўрнидан туриб). Акбар ака, кечирасиз, бу қўнғироқ менга бўлиши керак, олсам майлими?

Акбар. Марҳамат, Қосимжон, олаверинг.

Телефон жиринглашда давом этади. Қосим югуриб бориб, телефон трубкасини олади.

Қосим (ҳаяжонда). Лаббай?

Телефонда овоз. Қосим Мансурович, сизмисиз? Қосим. Ҳа, менман, Мансуровман. Қўнғирогингизни кутаётувдим.

Телефонда овоз. Қосим Мансурович, қабул қилиш масаласи ўзгаргани йўқ. Ярим соат ичида етиб кела оласизми? Агар иложи бўлса...

Қосим. Илож бор! Албатта етиб бораман! Албатта! Ҳозир йўлга тушаман.

Телефонда овоз. Бўпти. Кутамиз.

Телефон қисқа «ду-ду»лайди. Қосим телефон трубкасини қўяди, ҳаяжонда Акбарга қарайди.

Акбар (шошилиб.) Мана, костюмингиз тайёр, Қосимжон, тезда кийиниб чиқинг.

Қосим столдан дазмол босилган костюм-шимини юлиб олади, уйга югуради, зум ўтмай, кийиниб қайтиб чиқади.

Қосим. (Ақбарга ва ўтирганларга). Мени айбга буюрмайсизлар... Зарур иш чиқиб қолди. Кечирасизлар...

Ақбар. Гапни кўпайтирманг, Қосимжон. Ўзрнинг ўринмас ҳозир. Чопинг!

Қосим. Бўпти! Раҳмат! Кетдим. Такси оламан.

Ақбар. Қосимжон, албатта қайтиб келинг! Кутаман! Ўша ёқдан нари жўнаб қолманг — мени хафа қиласиз. Кутаман. Оқ йўл, Қосимжон!

Қосимжон. Раҳмат, Ақбар ака! Раҳмат. Албатта қайтиб келаман. Ахир натижасини сизга айтишим керак-ку! Албатта келаман!

Югуриб чиқиб кетади. Орага оғир жимлик чўқади. Ақбар жойига ўтиради, Арслонга тикилади.

Ақбар (Арслонга). Ўртоғингни маккор, ориятсиз рақиб, гапларини ёлғон, уйдирма, дединг, а?

Арслон. Ҳа, ориятсиз рақиб, дедим!

Ақбар. Ҳм. Нега бўлмаса қайнотанг прокурорлик вазифасидан олинганлигидан кейин, ўша машмашани кўзгаб, хотинингни ҳайдадинг. Бир ойдан кейин? Нега курортдан қайтишни билан шу ишни қилмадинг? Чунки қайнотанг унда ўз жойида ишлар, шундан четлатилмаган эди. Қайнотанг устидан тушган аноним хатлардаги тухматлар текшириш натижасида биронтаси ҳам тасдиқланмади, қайнотангни яна ўз вазифасида тиклашди. Сен шу заҳотиёқ югуриб боргансан ўшанда! Хотинингдан узр сўрагансан, қайнотангга ялингансан! Директоринг Ялтада пайтида вақтинча унга толшириб қўйган хотининг яна уйингга қайтиб келган, яна ҳеч нарсани кўрмагандек, гўё хотининг ўртада олинг-олинг бўлмагандек, яшаб кетгансизлар! Сабр таги роҳат, дейишганларидек, ҳеч қанча вақт ўтмай, Гви-

пеяга жўнаб кетдиларинг! Шунча таҳқирланиш, уйкусиз, азобли тунлар эвазига олдиларингга суяк қилиб Гвинейни ташлашди! Бу суяк шу қадар мазали эдики, эр-хотин ўлжага шаппа ташландиларинг! Икки йил мобайнида бир-галашиб суякни обдан гажидиларинг, кейин суякни қоқувдиларинг, ичидан «ГАЗ-24» — «Волга» тушди. Икки йил деганда, отпусकाга қайтиб келдиларинг. Олдиларингга ташланган суяк шу қадар ширин эдики, тўймадиларинг, иштаҳаларинг очилиб кетди, энди навбатдагисидан нима тушаркин, деб яна суяк қоққиларинг келиб қолди. Яна икки йиллик муддат контрактга қўл қўйиб келдиларинг. Даставвал кетаётганингда онамизнинг кўзлари ожизлашиб қолган эди, отпусकाга келганингда аранг кўрардилар. Сен онангга гамхўрлик қилган бўлиб, уйингга олиб кетдинг. Ўглинг лагерда, ўзларинг чек солинган сумкани қўлтиққа босиб, «Волга» олиш билан кун-уззуқун бандсизлар. Магазиндан базага, базадан магазинга югурасизлар. Кимсасиз уйингга бечора ногирон онамиз якка ўзлари қолиб кетган. Бир куни гадираклаб шкафга бориб урилиптилар, шкаф устидаги самовар бошларига тушиб, онамиз бир неча соат ҳушсиз ётиптилар. Ўшандан кейин кўзлари мутлақо кўрмайдиган бўлиб қолди, саломатликлари ҳам кескин ёмонлашиб кетди. Аммо сен шуни била туриб, кетишингни бекор қилмадинг. Қайтанга, онамиз ўлиб қолса, сафаримиз чатоқ бўлади, маросимлари билан ўралашиб қоламан, деб ҳужжатларинг чалалигини рўкач қилиб, эр-хотин Москвага жўнавордиларинг. Онагнинг аҳволи оғирлашиб бормоқда, қолиш хавфи эди. Хайрлашаётиб, онамиз йиғлаган, сени бўлак кўра олмаслигига ақли етган эди. Бу хайрлашини — хайрлашини эмас, видолашув эди. Сен алланималар, деб онамизни юнатгансан, ёстиги остига бир пачка пул тикиб қўйгансан. Беш юз сўм! Ўлим тўшагида ётган оназор беш юз сўм пулингни нима қиларди? Ҳолва олиб ермиди? Ёки саккизтепкилик атлас олиб киярмиди? Сен ҳаммани ўзингга ўхшайди, деб ўйлайсан!

Арслон. Мен унақа ўйламайман!

А к б а р . Ўйламайсан? Одил деган ўртоғингни эсла! Билмай, ўглининг кўзига йод қуйиб юборишганида, ўша заҳотиёқ, клиникага олиб бориш керак, деб, сенга телефон қилишган! Сен ачингансан, койингансан, аммо машинангни бузуқ, дегансан. Бир дўстинг ёрдамингга муҳтож пайтида сен кўл чўзмагансан! Балки ўшанда югуриб борганингда, мунчоқдек ўгли кўр бўлиб қолмасмиди!

А р с л о н . Машинам ҳақиқатда бузуқ эди! Нима, меникидан бўлак машина қуриб қоптими? Кўча тўла машина!

А к б а р . Ҳа, сен шунга ҳам сабаб топасан! Сенда ҳаминша далиллар бор! Далилларинг бор, сени суд қилиб бўлмайди, аммо оналар бошига самовар тушиб, бир ойга етмай ўлаверади, нораства болалар гавҳар кўзларидан жудо бўлади, еттига фарзанд отасидан етим қолиб кетади.

А р с л о н . Етим? Нима, деб валдираяпсиз?

А к б а р . Ахир бу воқеа рўй берганига ҳали бир йил ҳам бўлмади-ку! Дарров унутиб юбордингми? Машинангга одам босиб, қанча пуллар бериб, хотинидан тилхат олганинг эсингдан чиқдими? Хотини, даъвом йўқ, эрим ўзини машина тагига ташлайман, деб уйдан чиқиб кетувди, деб сенга тилхат берган эди.

А р с л о н . Ростдан шунақа бўлган. Ўзи шунақа экан. Пилниста экан. Топганини ичар экан. Оиласига қарамас экан. Бунақа дардисар эрдан қутулганига уйдагилари ҳам хурсанд бўлишган!

А к б а р . Етим қолганлари учун балки сенга раҳмат ҳам дейишгандир. Оёғингга йиқилишгандир!.. Машинанг бузуқ эмас эди ўшанда! Ялтадан келаётган Каримовни кутиб олишинг керак эди!..

Арслон индамайди.

(Арслонга). Нега ўшанақа қилдинг, Арслон? Нима учун?

А р с л о н . Нима қилибман? Нима?

А к б а р . Беш юз сўм пул... онамизнинг ёстиғи тагига тикиб қўйгансан?

А р с л о н . Нега бўларди? Онам бўлганидан кейин, беришим керак-да. Бурчим.

А к б а р . Сен пора бергансан. Онагга ҳам пора бергансан. Каримовга — институтнинг директорига кўпроқ бергансан, албатта. Аммо онагга шу ҳам кифоя эди. Дафнига, унча-мунча маросимларига етиб берар, деб ўйлагансан. Ўлимида ўзинг бўлмаганингдан кейин, кўп пул ишлатишининг нима фойдаси бор? Ўзинг бўлганингда аямасдинг! Одамлар назарида обрў орттириш учун! Ўз онасининг ўлимидан ҳам фойдаланиб қолиш учун!

А р с л о н . Сиз нималар деяпсиз ахир, ака?! Мени мутлақо разил, малъун одамга чиқариб қўйдингиз-ку! Обрў орттириш, дейсиз! Пора дейсиз! Қанақа пора? Нима учун пора?

А к б а р . Кўзи ожиз, ногирон онамизни уйингда ёлғиз ташлаб кетганинг учун — пора! Бошига самовар тушиб кетгани учун — пора! Кўзлари батамом кўр бўлиб қолгани учун — пора! Соғлиқлари ўшандан кейин кескин ўзгаргани учун — пора! Умрлари қисқаргани учун, ажалдан бурун ўлганлари учун — пора! Еттига бола етим қолгани учун — пора! Дўстинг фарзанди бир умр дунёни кўрмай ўтиши учун, жосуслигинг учун, жаллодлигинг учун — пора!!!

Ҳамма жим. Оғир сукунат. А к б а р докага ўроғлиқ пулни Арслон олдига ташлайди.

Ма! Ол! Ўлим тўшагида ётган онамизнинг ёстиғи тагига тикқан пулларинг. Тийинига ҳам теккан эмасман! Яна одам босганингда яраб қолар! Е Ялтага бориш учун хотинингга путёвка олиб берарсан!

А р с л о н индамайди. Қимир этмайди. Ортққ бошини қўллари билан чапгаллаганича букчайиб ўтиради.

Онамизнинг — сен ажалини тезлаштирган онамизнинг

қабрига қора тош қўйдим. Ўз меҳнатим — кечалари ухламай, кимларнингдир диссертацияларига рецензия ёзиб топган пулларимга!

Жиҳанк.

Нега ўшанда қолмадинг, Арслон? Нега кетишдан воз кечмадинг? Ахир онамизнинг омонатлигини, кўнга борса, бир ойлик умри қолганини билмай иложинг йўқ эди-ку?! Наҳот ўша серилик суяк волиданг умридан қиммат бўлса?! (*Тўсатдан бақиради, бошига муштлайди.*) Қанақа қилиб тинч ухлайсан?! Қанақа қилиб гердайнб юрасан? Қандай хотиннинг ёнига кириб ётасан?! Каримовдан қолган олқиндини?! Эй, парвардигор! Наҳот шу ожиз кимса менинг отамдан бини бўлган?! Наҳот шу қўшмачини менинг онам туққан?! Наҳот мен шу ҳашаротлар, махлуқлар, йиртқичлар орасида яшашим керак?!

О р т и қ. Бу жазава! Арслон, ўтинаман, ҳозироқ телефон қилинг! Ҳозироқ! Бўлмаса, ўзим чақираман!..

Ортиқ сакраб ўрнидан туради, телефонга отилади, аммо телефоннинг ўзи шитоб билан жиринглайди.

А к б а р. Тегма телефонга! (*Югуриб бориб трубкани олади.*) Алё!!

О р т и қ билан А р с л о н билин-кетин чиқиб кетишади.

Т о ҳ и р н и н г о в о з и. Ада! Алё!

А к б а р. Тоҳир! Тоҳиржон! Болам!

Т о ҳ и р н и н г о в о з и. Ада? Алё!

А к б а р. Овозингдан ўргилай, болам! Эшитаман! Гапир! Гапиравер!

Т о ҳ и р н и н г о в о з и. Ада! Суд мажлиси тугади! Биз ютдик, ада! Ўқитувчининг оқлашди! Тухмат қилганларнинг ўзлари жавобгарликка тортиладиган бўлишди! Ада,

биринчи мустақил ишим! Биринчи мустақил ишим ютди, ада! Ҳақиқат ютди! Ҳақиқатни топиб бўлмайди, деганларига энди ишонмайман, ада!

Акбарнинг кўзларидан ёш оқади. У гапиролмайди.

А к б а р (*аранг*). Раҳмат, ўғлим, раҳмат!.. Ҳаёт бари бир яхши! Яхши! Чунки ҳаётда сенлар борсанлар! Сенга ўхшаганлар! Номини ўзгартиришга кўнмагаи режиссёрлар! Одамларга кўприк қуриб бериш учун жопини аямаган қосимлар! Ўз байроғига эгалар!.. Сени яратиб, чакки қилмаган эканман! Ўлсам, кўзим очик кетмайди! Мен бунга аминман!

Т о ҳ и р н и н г о в о з и. Ада! Нега овозингиз бунақа? Илтимос, ада! Аямни олиб келинг! Мен аям билан гаплашдим. Ўзлари ҳам мулзам, кечиринг аямни! Ада, илтимос сиздан, кечиринг!..

Шу пайт кўча эшик қия очилади, остонада беш яшар қизча кўринади. Пигидан кўзларида ёш, жанжи кўлчалари билан қовоғини ишқалайди. Акбар телефон трубкасини кўяди.

А к б а р (*қизчани кўриб*). Ие, Зулфия! Қизим! Нега йиглаясан? Ким сени хафа қилди? Кел буёққа! Мен сенга жвачка олиб қўйганман. Кела қол, қизим!

З у л ф и я ҳовлига киради. Акбар дераза тоқчасидан сақич олиб, Зулфияга беради.

(*Зулфияга*). Ма, қизим! Анаай! Очиб берайми?

Зулфия «ҳм» деб, бош иргайди. Акбар сақичининг қогозини йиртиб, қизга беради.

Ма, қизим, оғзингни оч!

Қизча огзини очади, Акбар огзинга сақич солади.

Қани, энди айт-чи, нима учун йиғлаяпсан? Нима бўлди?

Зулфия (*энтикиб*). Оқиб тетти...

Акбар. Оқиб кетди?

Зулфия. Ҳм...

Акбар. Нима оқиб кетди?

Зулфия. Болам... оқиб тетти... алиқда...

Акбар. Ариқда?

Зулфия. Ҳм...

Акбар. Қўғирчоғингми?

Зулфия. Ҳм...

Акбар. Э, шунақами? Ҳозир қараймиз...

Акбар уйнинг орқа томонига чиқади ва ҳўл қўғирчоқ билан қайтади.

Акбар (*Зулфияга*). Шуми қўғирчоғинг?

Зулфия. Ҳм, шу.

Акбар. Омборда тиқилиб ётган экан. Бугун ўзи ҳам-
ма сувга тушадиган кун экан... Зулфия, ивиб кетипти
боланг. Қўйлагини қуритиш керак, ечайми?

Зулфия бош иргайди. Акбар қўғирчоқнинг қўйлагини очиб сиқа-
ди, костюми остида арқонга осади, яланғоч қўғирчоқни стол устига
ўтқазиб қўйди.

(*Зулфияга*). Бирпас қурисин, совқотиб кетипти боланг,
сочи ҳам ҳўл.

Акбар Зулфиянинг олдида чўккалайди, қизчанинг кўзларини
артади.

Нега богчага бормадинг?

Зулфия. Авалия бўлди. Дадамминан «пўм»ман.

Акбар. Нега? Сени даданг хафа қилдимми?

Зулфия. Боламни. Ел қимийлаганда боламни оп-
чиқмадила.

Акбар. Қўрқдингми?

Зулфия. Ҳм. Жавлон яхши, дейди. Мактаб ёпилади,
дейди.

Акбар жилмаяди. Шу пайт телефон жиринглайди, Акбар қаддини
ростлаб трубкани олади.

Акбар. Алё, лаббай!

Қосимнинг овози. Акбар ака! Бу мен, Қосим-
ман!

Акбар. Эшитаман, Қосимжон. Ишлар қалай?

Қосимнинг овози. Михдек! Ишлар аъло, Акбар
ака! Мен кутганимдан ҳам аъло! Келаси ойдан лойиҳа
ишлари тугаши биланоқ кўприк қурилиши бошланадиган
бўлди, Акбар ака! Тасаввур қиласизми, шунча йиллар
мобайнида судралиб келаётган иш беш минутда ҳал бўлди!
Ўзимда йўқ хурсандман, Акбар ака! Ҳаракатларим бекор
кетмади! Энди уйга юзим ёруғ қайтаман! Яхши ҳам
эрталаб чўкиб кетмаган эканман! Армоним ичимда кетар-
ди.

Акбар. Табриклайман, Қосимжон! Бугун омадин-
гиз юрган кун экан — чўкмай қолдингиз, ишларингиз му-
ваффақиятли битипти! Табриклайман!

Қосимнинг овози. Раҳмат, Акбар ака! Суҳба-
тингизга тўймадим, Акбар ака, борсам, айбга буюрмайсиз-
ми?

Акбар. Қосимжон, кутаман, дедим-ку! Тезда етиб
келинг!

Қосимнинг овози. Хўп бўлади! Есть!

Акбар телефон трубкасини қўяди. Юзида майини табассум. У Зулфияга яқин келиб, энгашади.

А к б а р (жилмайиб). Зулфия, аргимчоқ солиб берсам, учасанми?

З у л ф и я. Ҳм, учаман. Аргимчоқни яхши кўраман.

Акбар бориб, сиртмоқ тагига стул қўяди, арқонини ечиб аргимчоққа айлантиради. Естикча қўйиб, Зулфияни ўтқазади, учира бошлайди. Зулфия энтикиб, қиқир-қиқир кулади. Аргимчоқ боргац сари баланд уча бошлайди. Зулфиянинг кулгиси янада баралла жаранглайди.

Парда ёпилади.

Қиссалар

Нола.....	4
Тўзондаги ов.....	45

Ҳикоялар

Қахратон.....	108
Акс садо.....	120
Олма.....	135
ТасодиФ.....	148
Навбатдаги шарт.....	156

Драма

Ойна.....	182
-----------	-----

На узбекском языке

УЧКУН НАЗАРОВ

РАДИ ДРУГИХ

Повести, рассказы, драма

Тақризчи

Саида Ҳоҳидова,

филология фанлари кандидати

Редактор М. Аҳмедова

Рассом В. Апухтин

Расмлар редактори А. Мамажонов

Техн. редактор М. Мирражабов

Корректорлар М. Насриддинова, С. Тоҳирова

ИБ № 3762

Босмахонага берилди 03.06.87. Босишга рухсат этилди 19.01.88. Р — 16024. Формат 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1 Янги-оддий гарнитур. Юқори босма. Шартли босм. л. 9,8. Шартли кр.-оттиск. 9,8. Намр л. 10,75. Тираж 60000. Заказ № 1031. Баҳоси 85 т. Шартнома № 78—87.

Бафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент 700129. Навоий кўчаси, 30.